अथ वेदाङ्गप्रकाश ॥

तत्रत्यः ।

चतुर्दशो भागः ॥

निघण्टुः

यास्कमुनिनिर्मितो वैदिककोषः

श्रीमत्स्वामिदयानन्दसरस्वतीकृतशब्दानुक्रमणिकया

सहितः ।

यज्ञदत्तशर्मशास्त्रिणा संशोधितः

पठनपाठनव्यवस्थायां षोडशं पुस्तकम् ।

वैदिकयन्त्रालय

अजमेर

में मुद्रित हुआ ।

संवत् १९४९ आषाढ कृष्णा १२

दूसरी वार २०००   मूल्य ।)

ओ३म्

निघण्टुर्वैदिककोशः ।

अथास्य भूमिका ।

यह ग्रन्थ ऋग्वेदी लोगों के पठितव्य दश ग्रन्थों में है। विशेष कर वेद और सामान्य से लौकिक ग्रन्थों से भी संबन्ध रखता है। यह मूल और इसका भाष्य निरुक्त यह दोनों ग्रन्थ यास्क मुनि जी के बनाये हैं। सदा से चले आने से प्राचीन हैं। इस को बहुत पुस्तकों से मिला कर जो २ पुस्तकान्तरों में विशेष शब्द पाये वे नोट में धर दिये हैं। अकारादिशब्दक्रम से इस की शब्दानुक्रमणिका भी बना कर छपवाई है कि जिस से जिस शब्द को देखना चाहै झटिति देख सकता है इस में पांच अध्याय हैं। उस के प्रथम अध्याय में १७ खण्ड द्वितीयाध्याय में २२ तृतीयाध्याय में ३० चतुर्थाध्याय में ३ और पंचमाध्याय में ६ खण्ड हैं। इस की शब्दानुक्रमणिका में प्रथम अङ्क से अध्याय और द्वितीय से खण्ड समझना। तृतीय कोष्ठ में अकारादि शब्द और चतुर्थ में जिसका नाम है लिखा है। परन्तु यह सब शब्द वेद में यौगिक और योगरूढि आते हैं केवल रूढि नहीं। इस में जो पदनाम हैं वे पदधातु के गत्यर्थ अर्थात् ज्ञान गमन प्राप्त्यर्थ के वाचक हो कर यौगिक हो जाते हैं। यह ग्रन्थ सर्वत्र उपलब्ध नहीं था अब छपने से प्राप्त होने लगा है इस से बड़ा उपकार यह होगा। कि जो पुराणवालों ने अर्थ का अनर्थ किया है। सो इन आर्ष ग्रन्थों से निवृत्त हो कर सब के आत्मा में सत्य का प्रकाश होगा। निदर्शन—जैसे पुराणी लोगों ने वृत्र शम्बर और असुर शब्द से दैत्य निघण्टु में मेघ। पु० अहि शब्द से सर्प नि० मेघ। पु० अद्रि गिरि तथा पर्वत से केवल पहाड़ नि० मेघ। पु० अश्मा, ग्रावा; शब्दों से पाषाण और नि० मेघ।

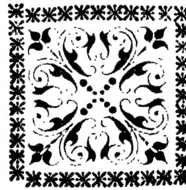
पु० वराह से सुअर नि० मेघ । पु० धारा से जल का प्रवाह नि० वाणी। पु० गौरी से महादेव की स्त्री नि० वाणी। पु० कर्मकाण्डी स्वाहा शब्द से अग्नि की स्त्री और स्वधा शब्द से पितृ की स्त्री नि० स्वाहा वाणी और स्वधा से अन्न । पु० शची शब्द से इन्द्र की स्त्री नि० में वाणी कर्म और प्रज्ञा का नाम है । पुराणीलोग शचीपति शब्द से देवों का राजा इन्द्र और वेद में वाणी कर्म और प्रज्ञा का पालन करने हारा स्वामी लिया जाता है । पु० गय शब्द से एक मृतकों के अर्थ पिण्ड-प्रदानार्थ स्थानविशेष और निघं० अपत्य, धन और गृह का नाम है । पु० घृताची शब्द से देवलोक की वेश्या विशेष स्त्री और नि० में रात्रि का नाम है । आज कल के लोग विप्र शब्द से केवल ब्राह्मण और निघण्टु में बुद्धिमान् का नाम है । पु० श्रद्धा से प्रीति और श्राद्ध से मृतकों की तृप्ति मानते हैं और नि० में श्रत् शब्द से सत्य और जिस क्रिया से सत्य का ग्रहण हो वह श्रद्धा और जो इस से धर्मयुक्त कर्म किया जाय सो श्राद्ध कहाता है अब कहां तक लिखें मनुष्य लोग जब इस कोश को पढें गे तभी नवीन पुराणादि ग्रन्थों का मिथ्यापन और वेदों का सत्यत्व तथा वेदों के अर्थ करने में प्रवृत्ति अपने आप हो जायगी तब तक वेदार्थ में प्रवृत्ति नहीं होती और व्याकरणादि का पढ़ना निष्फल है । यद्यपि जहां तहां यन्त्रालयों में निघण्टु छपा है तथापि इस के छापने का मुख्य प्रयोजन यही है कि अकारादिशब्दक्रम से इस के साथ शब्दानुक्रमणिका ठिकाने के सहित छपवादिई है कि जिस शब्द को निकालना चाहें उस को शब्दानुक्रमणिका के अनुकूल देख के शीघ्र निकाल लेवेंगे इस से जिस को कण्ठस्थ ग्रन्थ न होगा वह भी शब्दानुक्रमणिका से लाभ ले सकेगा अलमतिविस्तरेण बुद्धिमद्वर्येषु ॥

इतिभूमिका समाप्ता ॥

निधि (९) रामा (३) ङ्क (९) चन्द्रे (१) ब्दे मार्गशीर्षसिते दले ॥
चतुर्थ्यां गुरुवारेऽयं निघण्टुः शोधितोऽनघाः ॥ १ ॥

श्रीमन्महामहिमविक्रमभूपतेरेकोनचत्वारिंशदुत्तर
एकोनविंशतितमे संवत्सरे यन्त्रणाय मुनिवर
यास्कमुनिनिर्मितः सशब्दानुक्रमणिको
निघण्टुः प्रेषितः ॥

स्थान महाराणा जीका उदयपुर } { दयानन्दसरस्वती

॥ अथ निघण्टुः ॥

---o---

प्रथमोऽध्यायः ॥

गौः । ग्मा । ज्मा । क्ष्मा । क्षा । क्षमा (१) । क्षोणिः (२) । क्षितिः । अवनिः । उर्वी । पृथ्वी । मही । रिपः (३) । अदितिः । इळा । निर्ऋतिः । भूः । भूमिः । पूषा । गातुः । गोत्रेत्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि ॥ १ ॥

हेम (४) । चन्द्रम् । रुक्मम् । अयः । हिरण्यम् । पेशः । कृशनम् । लोहम् । कनकम् । काञ्चनम् । भर्म्म । अमृतम् । मरुत् । दत्रम् । जातरूपमिति पञ्चदश हिरण्यनामानि ॥ २ ॥

अम्बरम् । वियत् । व्योम । बर्हिः । धन्व । अन्तरिक्षम् । आकाशम् । आपः । पृथिवी । भूः । स्वयम्भूः । अध्वा । पुष्करम् । सगरः (५) । समुद्रः । अध्वरमिति षोडशान्तरिक्षनामानि ॥ ३ ॥

स्वः । पृश्निः । नाकः (६) । गौः । विष्टपम् । नभ इति षट् साधारणानि ॥ ४ ॥

खेदयः । किरणाः । गावः । रश्मयः । (७) । अभीशवः । दीधितयः (८) । गभस्तयः । वनम् । उस्राः । वसवः । मरीचिपाः । मयूखाः । सप्तऋषयः । साध्याः । सुपर्णाः । इति पंचदश रश्मिनामानि ॥ ५ ॥

---

(१) इत्यस्य स्थाने । क्षमः । क्षामा । क्षामः । क्षाम । इति चत्वारः शब्दाः पुस्तकान्तरेषु क्वचित् २ दृश्यन्ते ॥ (२) कृदिकारादक्तिन इति ङीषि सति क्षोणी । इत्यपि भवति ॥ (३) स्वरभेदेन रिपः, इत्यपि पु० २ दृश्यते ॥ (४) हेमाः, इत्यपि पु० २ ॥ (५) सगरम् । इति लिंगभेदेन पुस्तकान्तरपाठः ॥ (६) नाकाः । इति बहुवचनान्तः क्वचित् ॥ (७) रश्म्यः इति ङीषि सति पु० २ ॥ (८) दिधीतयः । इत्यपि पुस्तकान्तरपाठः ॥

आर्ताः । आशाः । उपराः । आष्ठाः । काष्ठाः । व्योम । ककुभः । हरितः । इत्यष्टौ दिङ्नामानि ॥ ६ ॥

श्यावी । क्षपा । शर्वरी । अक्तुः । ऊर्म्या । राम्या (१)।यम्या । नम्या । दोषा । नक्ता । तमः ।रजः । असिक्नी । पयस्वती । तमस्वती । घृताची । शिरिणा (२) । मोकी ।शोकी । ऊधः (३) । पयः । हिमा (४) । वस्वी (५) । इति त्रयोविंशती रात्रिनामानि ॥ ७ ॥

विभावरी । सूनरी । भास्वती । ओदती । चित्रामघा । अर्जुनी । वाजिनी । वाजिनीवती (६)। सुम्नावरी ।अहना । द्योतना । श्वित्या । अरुषी (७) । सूनृत । सूनृतावती । सूनृतावरी । इति षोडशोषोनामानि ॥ ८ ॥

वस्तोः । द्युः (८) । भानुः । वासरम् । स्वसराणि । घ्रंसः। घर्मः । घृणः (९) । दिनम् । दिवा । दिवेदिवे । द्यविद्यवि । इति द्वादशाहर्नामानि ॥ ९ ॥

अद्रिः । ग्रावा । गोत्रः । बलः । अश्नः । पुरुभोजाः । बलिशानः (१०) । अश्मा । पर्वतः । गिरिः । व्रजः । चरुः । वराहः । शम्बरः । रौहिणः । रैवतः । फलिगः । उपरः ।उपलः । चमसः। अहिः । अभ्रम् (११)। वलाहकः । मेघः । दृतिः(१२)।

(१) रम्या इति पाठः ॥ (२) श्रीणा इत्यपि पु० २ (३) ऊधा इत्यपि पु० २ ॥ (४) हिम इत्यपि पु० २ ॥ (५) वसु । वस्वा । वसी । इत्यपि पु०२ ॥ (६) वाजिनिवती इत्यपि पु० ॥ (७) अरूषी इत्यपि पु० ॥ (८) द्यौ इति पा० ॥ (९) घृणिः इत्यपि पु० ॥ (१०) पर्शानः । पर्णानः । इमावपि क्वचित् ॥ (११) अभ्वम् इत्यपि पु० ॥ (१२) दृत्तिः इति च पु० ॥

ओदनः (१) । वृषन्धिः (२) । वृत्रः । असुरः । कोशः । इति त्रिंशन्मेघनामानि ॥ १० ॥

श्लोकः । धारा । इळा । गौः । गौरी । गान्धर्वी । गभीरा । गम्भीरा । मन्द्रा । मन्द्राजनी । वाशी । वाणी । वाणीची । वाणः । पविः । भारती । धमनिः । नाळीः (३) । मेळिः । मेना । सूर्या । सरस्वती । निवित् । स्वाहा । वग्नुः (४) । उपब्दिः । मायुः । काकुत् (५) । जिह्वा । घोषः । स्वरः । शब्दः । स्वनः । ऋक् । होत्रा । गीः । गाथा । गणः (६) । धेना । ग्नाः । विपा (७) । नना । कशा । धिषणा । नौः । अक्षरम् । मही । अदितिः । शची । वाक् । अनुष्टुप् । धेनुः । वल्गुः (८) । गल्दा (९) । सरः । (१०) सुपर्णी (११) । बेकुरा (१२) । इति सप्तपंचाशद् वाङ्नामानि ॥ ११ ॥

अर्णः । क्षोदः । क्षद्म (१३) । नभः । अम्भः । कबन्धम् (१४) । सलिलम् । वाः । वनम् । घृतम् । मधु । पुरीषम् । पिप्पलम् । क्षीरम् । विषम् । रेतः । कशः (१५) । जन्म (१६) । वृबूकम् । बुसम् । तुग्र्या । बर्बुरम् (१७) । सुक्षेम (१८) । धरुणम् ।

(१) ओदनम् । इति नपुंसकम् पु० ॥ (२) विषन्धिः इत्यपि पु० ॥ (३) नालिः । नीलिः । इमौ क्वचित् ॥ (४) गग्नुः । इति क्वचित् ॥ (५) काकुप् इति पु० ॥ (६) गणा इति पु० ॥ (७) नग्ना इति पु० ॥ (८) वग्नुः इति पु० ॥ (९) गल्दः । गलदः । इमौ पु० ॥ (१०) रसः । रासः । इमौच पु० ॥ (११) सुपर्णा इतिच पु० ॥ (१२) वेकु इति पु० ॥ (१३) क्षद्मा । क्षद्मः । क्षन्म । इमे त्रयः पु० ॥ (१४) कवन्धम् । इति वकारभेदेन क्वचिद् दृश्यते ॥ (१५) शकम् पु० ॥ (१६) ब्रह्म । जह्म । इमावस्यैव स्थाने पु० दृश्येते ॥ (१७) बुर्बुरम् । बुर्बुरः इमौच पूर्ववत् ॥ (१८) सुक्षेमा । सुक्षोम । एतौच ॥

सिरा (१) । अररिन्दानि (२) । ध्वस्मन्वत् । जामि (३) । आयुधानि । क्षपः । अहिः । अक्षरम् (४) । स्रोतः । तृप्तिः । रसः । उदकम् (५) । पयः । सरः । भेषजम् । सहः । शवः । यहः । ओजः । सुखम् । क्षत्रम् । आवयाः । शुभम् । यादुः (६) । भूतम् । भुवनम् । भविष्यत् । महत् । आपः । व्योम । यशः । महः । सर्णीकम् (७) । स्वृतीकम् (८) । सतीनम् (९) । गहनम् । गभीरम् (१०) । गम्भरम् (११) । ईम् (१२) । अन्नम् । हविः । सद्म । सदनम् । ऋतम् । योनिः । ऋतस्ययोनिः । सत्यम् । नीरम् । रयिः । सत् । पूर्णम् । सर्वम् । अक्षितम् । बर्हिः । नाम । सर्पिः । अपः । पवित्रम् । अमृतम् । इन्दुः । हेम (१३) । स्वः । सर्गाः । शम्बरम् । अभ्वम् । वपुः । अम्बु (१४) । तोयम् । तूयम् । कृपीटम् (१५) । शुक्रम् । तेजः । स्वधा । वारि । जलम् । जलाषम् । इदम् । इत्येकशतमुदकनामानि ॥ १२ ॥

अवनयः । यव्याः (१६) । खाः । सीराः । स्रोत्याः । एन्यः । धुनयः । रुजानाः । वक्षणाः । खादोअर्णाः । रोधचक्राः । हरितः । सरितः । अग्रुवः । नभन्वः (१७) । वध्वः । हिरण्यवर्णाः । रोहितः ।

(१) सुरा । सूरा इतिपु० ॥ (२) अररिंदानि इतिपु० ॥ (३) जामिः । जामिवत् इतिपु० ॥ (४) अक्षरः । अक्षराः इति पाठान्तरम् ॥ (५) पयः इत्यपि पु० ॥ (६) यादः इति क्वचित् पु० ॥ (७) स्वर्णीकम् इति पु० ॥ (८) सतीकम् । स्मृतीकम् इति पु० ॥ (९) सनिनम् पु० ॥ (१०) गम्भीरम् इति पु० ॥ (११) गह्वरम् इति पु० ॥ (१२) । कम् इत्यधिकं क्वचित् पु० ॥ (१३) हेमा इति पु० ॥ (१४) अम्बुः, इति लिंगभेदेन क्वचित् ॥ (१५) तृपीटम् । नृपीटम् इति पुस्तकान्तरपाठः (१६) ॥ यह्वयः इति पु० ॥ (१७) नभन्वाः इति मात्राभेदेन पु० ॥

सस्रुतः। अर्णाः। सिन्धवः। कुल्याः। वर्यः (१)। उर्व्यः। इरावत्यः। पार्वत्यः (२)। स्रवन्त्यः (३)। ऊर्जस्वत्यः। पयस्वत्यः। सरस्वत्यः। तरस्वत्यः। हरस्वत्यः। रोधस्वत्यः। भास्वत्यः। अजिराः। मातरः। नद्यः। इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि ॥ १३ ॥

अत्यः। हयः। अर्वा। वाजी। सप्तिः। वह्निः। दधिक्राः। दधिक्रावा। एतग्वः (४)। एतशः। पैद्वः। दौर्गहः। औच्चैःश्रवसः (५)। तार्क्ष्यः। आशुः। ब्रध्नः। अरुषः। मांश्चत्वः (६)। अव्यथयः (७)। श्येनासः। सुपर्णाः। पतङ्गाः। नरः। ह्वार्याणाम् (८)। हंसासः। अश्वाः। इति षड्विंशतिरश्वनामानि ॥ १४ ॥

हरी इन्द्रस्य। रोहितोऽग्नेः। हरित आदित्यस्य। रासभावश्विनोः। अजाः पूष्णः। पृषत्यो मरुताम्। अरुण्यो गाव उषसाम्। श्यावाः सवितुः। विश्वरूपा बृहस्पतेः। नियुतो वायोः। इति दशाऽऽदिष्टोपयोजनानि ॥ १५ ॥

भ्राजते। भ्राशते (९)। भ्राश्यति। दीदयति। शोचति। मन्दते। भन्दते। रोचते। द्योतते। ज्योतते। द्युमत्। इत्येकादश ज्वलतिकर्माणः ॥ १६ ॥

जमत्। कल्मलीकिनम्। जञ्जणाभवन्। मल्मलाभवन्। अर्चिः। शोचिः। तपः। तेजः (१०)। हरः। घृणिः (११)। शृङ्गाणि। इत्येकादश ज्वलतो नामधेयानि ॥ १७ ॥

गौर्हेमाम्बरं स्वः खेदय आताः श्यावी विभावरीवस्तोरद्भिः श्लोको ऽर्णोऽवनयोऽत्यो हरीइन्द्रस्य भ्राजते जमदिति सप्तदश॥

इति निघण्टौ प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥

(१) ऋतांवर्य्यः इति पु०॥ (२) वार्वत्यः। अर्वत्यः। इमौ पा० ॥ (३) रेवत्यः इति पु०॥ (४) एतग्वा इति पु०॥ (५) उच्चैः श्रवसः इति पु० ॥ (६) मंश्चत्वा। मंश्चतु: इति पा० ॥ (७) व्यथयः इति पा० ॥ (८) व्रार्याणाम् इति पाठान्तरम् ॥ (९) भ्लाशयति। भ्लाशते। भ्लाश्यते इमे पुस्तकान्तरेषु दृश्यन्ते ॥ (१०) पयः इति पु० ॥ (११) हृणिः। हर्णिः इति पाठभेदः ॥

अथ द्वितीयाध्यायारम्भः ।

अपः । अप्नः । दंसः । वेषः । वेपः (१)। विष्ट्वी । व्रतम् कर्वरम् । शक्म (२)। क्रतुः । करणम् (३)। करणानि । करांसि । करन्ती (४)। करिक्रत् । चक्रत् (५)। कर्त्वम् (६)। कर्त्तोः । कर्त्तवै । कृत्वी । धीः । शची । शमी । शिमी । शक्तिः । शिल्पमिति । षड्विंशतिः कर्मनामानि ॥ १ ॥

तुक् । तोकम् । तनयः (७)। तोक्म । तक्म । शेषः । अप्नः । गयः । जाः । अपत्यम् । यहुः । सूनुः । नपात् । प्रजा । बीजम् । इति पंचदशापत्यनामानि ॥ २ ॥

मनुष्याः । नरः (८)। धवाः । जन्तवः । विशः । क्षितयः । कृष्टयः । चर्षणयः । नहुषः (९)। हरयः । मर्याः । मर्त्याः । मर्ताः । व्राताः । तुर्वशाः । द्रुह्यवः । आयवः (१०)। यदवः । अनवः । पूरवः । जगतः । तस्थुषः । पञ्चजनाः । विवस्वन्तः । पृतनाः । इति पंचविंशतिर्मनुष्यनामानि ॥ ३ ॥

आयती । च्यवाना । अभीशू । अप्नवाना । विनङ्गृसौ । गभस्ती । करस्नौ । बाहू । भुरिजौ । क्षिपस्ती (११)। शक्वरी । भरित्रे । इति द्वादश बाहुनामानि ॥ ४ ॥

---

(१) वेशः । विष्टी इति पुस्तकान्तर० ॥ (२) शग्मं । शकमम् । अस्यैवभेदः पु० ॥ (३) करणम् इति पु० ॥ (४) करन्ति इति पु० ॥ (५) चक्रतुः इति पु० ॥ (६) कर्त्तुम् इति पाठभेदपु० ॥ (७) तनयम् इति लिंगभेदेन क्वचित् पु० ॥ (८) नराः इति पुस्तकान्तरेषु ॥ (९) नहुषाः इति वचनभेदेन क्वचित् पाठः ॥ (१०) अयवः इति पु० ॥ (११) क्षिपंती । क्षिपन्ती इति पु० ॥

अग्रुवः। अण्व्यः (१)। विशः (२)। क्षिपः। शर्याः। रशनाः। धीतयः। अथर्यः (३)। विपः। कक्ष्याः। अवनयः। हरितः (४)। स्वसारः। जामयः। सनाभयः। योक्त्राणि। योजनानि। धुरः। शाखाः। अभीशवः। दीधितयः। गभस्तयः (५)। इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि॥ ५॥

वश्मि। उश्मसि (६)। वेति। वेनति। वेसति (७)। वाञ्छति। वष्टि (८)। वनोति। जुषते। हर्यति (९)। आचके। उशिक्। मन्यते। छन्त्सत् (१०)। चाकनत्। चकमानः। कनति। कानिषत्। इत्यष्टादश कान्तिकर्माणः॥ ६॥

अन्धः (११)। वाजः। पयः। प्रयः (१२)। पृक्षः। पितुः। वयः। सुतः (१३)। सिनम् (१४)। अवः। क्षु (१५)। धासिः। इरा। इळा। इषम्। ऊर्क्। रसः। स्वधा। अर्कः। क्षद्म (१६)। नेमः। ससम्। नमः। आयुः। सूनृता। ब्रह्म। वर्चः। कीलालम्। यशः। इत्यष्टाविंशतिरन्ननामानि॥ ७॥

आवयति। भवति। बभस्ति। वेति। वेवेष्टि। अविष्यन्। बप्सति। भसथः। बब्धाम्। ह्वरति (१७)। इतिदशात्तिकर्माणः॥८॥

---

(१) विभ्राः इत्यधिकं क्वचित् पु०॥ (२) वृशः इति पाठान्तरम्॥ (३) अथर्यवः। अथर्वाः इति पाठान्तरम्॥ (४) रोहितः इति क्वचित् पाठः॥ (५) सुहस्त्यः। सुस्तुतः। अस्यैव स्थाने इमौ लभ्येते पु०॥ (६) इतोऽग्रे, अर्ववेति इत्यधिकं पुस्तकान्तरेषु॥ (७) विसति। वेशति इति पुस्तकान्तरपाठः॥ (८) वेष्टि इति क्वचित् पु०॥ (९) हर्यति। उशन् इमावधिकौ पुस्तकान्तरेषु॥ (१०) शंसनत् इति पु०॥ (११) पाजः इत्यधिकं क्वचित् पु०॥ (१२) अर्वः इति क्वचित् पु०॥ (१३) सुतम् इति लिंगभेदेन दृश्यते॥ (१४) सीनमिति पु०॥ (१५) क्षुमन्। क्षुत् इत्येतौ क्षुइत्यस्यैव स्थाने दृश्येते पुस्तकान्तरेषु॥ (१६) क्षद्मः इति पु०। (१७) ह्वयति पु०॥

ओजः (१)। पाजः। शवः। तरः। तवः। त्वक्षः। शर्द्धः (२)। बाधः। नृम्णम्। तविषी। शुष्मम्। शुष्णम्। शूषम्। दक्षः। वीळु। च्यौत्नम्। सहः। यहः। बधः। वर्गः। वृजनम्। वृक् (३)। मज्मना। पौंस्यानि। धर्णसिः (४)। द्रविणम्। स्यन्द्रासः। शम्बरम्। इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि ॥ ९ ॥

मघम्। रेक्णः। रिक्थम्। वेदः। वरिवः। श्वात्रम्। रत्नम्। रयिः। क्षत्रम्। भगः। मीढुम् (५)। गयः। नृम्णम्। द्युम्नम्। तना। वन्धुः। इन्द्रियम्। वसु। रायः। राधः। भोजनम्। मेधा। यशः। ब्रह्म। द्रविणम् (६)। श्रवः। वृत्रम् (७)। वृतम्। इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि ॥ १० ॥

अघ्न्या। उस्रा। उस्रिया। अही। मही। अदितिः (८)। इळा। जगती। शक्करी। इति नव गोनामानि ॥ ११ ॥

रेळते। हेळते भामते भृणीयते (९)। श्रीणाति। भ्रेषति। दोधति। वनुष्यति। कम्पते। भोजते। इति दश क्रुध्यतिकर्माणः ॥ १२ ॥

हेळः। हरः। हृणिः (१०)। त्यजः। भामः। एहः। ह्वरः (११)। तपुषी। जूर्णिः। मन्युः। व्यथिः। इत्येकादश क्रोधनामानि ॥ १३ ॥

वर्त्तते। अयते। लोटते। लोठते। स्यन्दते (१२)। कसति।

(१) वाजः इत्यधिकं क्वचित् पुस्तके ॥ (२) तृक्षः इति पु० ॥ (३) विट् इति पाठान्तरम् ॥ (४) धर्णासि इति प्रधानं पाठः ॥ (५) मीलहम् इति क्वचित् पु० ॥ (६) शवः इत्यधिकं क्वचित् ॥ (७) ऋतम् वित्तम् इति पु० ॥ (८) अदितिः इति पुस्तकान्तरपाठः ॥ (९) अस्यैव स्थाने हृणीयते इति क्वचित् पु० ॥ (१०) घृणिः इति च पु० ॥ (११) वरः इति तस्यैव स्थाने पुस्त० ॥ (१२) स्यन्दति इति पु० ॥

सर्पति । स्यमति । स्रवति (१) । स्रंसति । अवति । श्रोतति । ध्वंसति । वेनति । मार्ष्टि । भुरण्यति । शवति । कालयति । पेलयति । कण्टति । पिस्यति । बिस्यति । मिस्यति । प्रवते । प्लवते । च्यवते । कवते । गवते । नवते (२)। क्षोदति । नक्षति । सक्षति । म्यक्षति (३)। सचति (४) । ऋच्छति । तुरीयति । चतति । अतति । गाति । इयक्षति । सश्चति । त्सरति । रंहति । यतते । भ्रमति । ध्रजति । रजति । लजति । च्यियति । धमति । मिनाति (५)। ऋण्वति (६) । ऋणोति । स्वरति । सिसर्त्ति । विषिष्टि (७) । योषिष्टि (८) । रिणाति (९) । रीयते । रेजति । दध्यति (१०) । दभ्नोति (११) । युध्यति (१२) । धन्वति । अरुषति (१३) । आर्यति (१४) । सीयते (१५) । तकति (१६)। दीयति । ईर्षति । फणति (१७) हनति (१८)। अर्दति । मर्दति । सस्रते । नसते । हर्यति । इयर्त्ति । ईर्त्ते । ईङ्खति । ज्रयति । श्वालति । गन्ति । आगनीगन्ति । जगन्ति (१९)।

(१) स्रंसते इति पाठश्च । (२) अवते इत्यपि कचित् पु० ॥ (३) मियक्षति इत्यपि पु० ॥ (४) अचति इत्यपि० ॥ (५) मिनोति क्षिणोति । इतिपु० ॥ (६) रिण्वति इत्यपि पु० ॥ (७) वेशिष्टि । वेषिष्टि इति कचित् पु० ॥ (८) योशिष्टि इति च पु० ॥ (९) ऋणाति । ऋणात्ति । ऋणात्ति इति भेदः पुस्तकान्तरे ॥ (१०) दध्यति इतिभेदः । नख्यति इत्यधिकं पु० ॥ (११) दघ्नोति इति पु० ॥ (१२) युध्यते इति कचित् पाठः ॥ (१३) अरुष्यति । अरर्षति इतिपा० ॥ (१४) अलर्यति । अलर्षति इति पाठान्तरम् ॥ (१५) डीयते इति बहुमतः पाठः ॥ (१६) दीयते इत्यपि कचित् पा० ॥ (१७) अत्र कणति इत्यपि कचित् पा० ॥ (१८) सस्नाति । सिस्नाति । धवति । धावति । हम्मति । हम्यति । हयति इत्येतेऽधिकाः पुस्तकान्तरे ॥ (१९) जंगन्ति इत्यपि पु० ॥

जिन्वति (१) । जसाति । गमति । ध्रति । ध्राति । ध्रपति (२)। वहते (३) । रथर्यति । जेहते (४) । ष्वःकति (५) । क्षुम्पति (६)। प्साति । वाति । याति । इषति (७)। द्राति (८)। द्रूळति । एजति । जमति । जवति । वश्चति । अनिति । पवते (९)। हन्ति। सेधति । अगन् । अजगन् । जिगाति । पतति । इन्वति । द्रमति (१०)। द्रवति (११)। वेति । हयन्तात् (१२)। एति । जगायात् । अयथुः (१३) । इति द्वाविंशशतं गतिकर्माणः ॥ १४ ॥

नु । मक्षु । द्रवत् । ओषम् । जीराः (१४)। जूर्णः (१५)। शूर्त्ताः । शूघनासः (१६)। शीभम् । तृषु (१७)। तूयम् (१८)। तूर्णिः (१९)। अजिरम् (२०)। भुरण्युः । शु (२१)।आशु । प्राशुः (२२) । तूतुजिः (२३)। तूतुजानः (२४)। तुज्यमानासः ।

(१) जगाति । जगाति इत्यपि क्वचित् पु० ॥ (२) ध्रुवति इति पाठान्तरम् ॥ (३) वल्गूयति ;। अथर्यति इत्यधिकं क्वचित् पु०॥ (४) जेहाति इतिभेदः । वर्दति । राति । रूलहति इत्यधिकं क्वचित् पुस्तकान्तरपाठः ॥ (५) षःकति । ष्वष्कति इति पु० ॥ (६) क्षिम्पति इति पु० ॥ (७) जायति इत्यधिकं क्वचित् पु०॥ (८) पनयति इत्यप्यधिकं क्वचित् पु०॥ (९) छवति इति पु०॥ (१०) व्रजति इत्यधिकं क्वचित् पु० ॥ (११) दूवति । द्रुम्मति इति पाठान्तरम् ॥ (१२) यकाराभावे । हन्तात् इति पु० ॥ (१३) अयुथुः । अयुधुः इति तस्यैव भेदेन पाठः ॥ (१४) जिरा इति पु०॥ (१५) जूर्णाः इति ङीषभेदेन दीर्घान्तः पु० ॥ (१६) शुघनसाः । शूघनाः । शुघनाशः इति तस्यैव भेदेन पाठान्तरम् ॥ (१७) त्रिषु इति पु० ॥ (१८) तोयम् इति पा०॥ (१९) तूर्णी इति लिंगभेदेन पा०॥ (२०) अजिरम् इत्याद्युदात्तस्वरभेदेन क्वचित् पाठः ॥ (२१) शूः । आशुः इति पूर्वापरयोर्भेदः पु०॥(२२) आशुचित् । प्राशुवित् इति पाठान्त०॥(२३) तूतुजित् इति पाठान्तरम् ॥ (२४) तूतुजानासः इति पा० ॥

अज्राः (१)। साचिवित् (२)। द्युगत् (३)। ताजत्। तरणिः। वातरंहाः। इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि ॥१५॥

तळित् (४)। आसात् (५)। अम्बरम्। तुर्वशे (६)। अस्तमीके। आके। उपाके। अर्वाके (७)। अन्तमानाम्। अवमे। उपमे इत्येकादशान्तिकनामानि ॥ १६ ॥

रणः। विवाक्। विखादः। नदनुः। भरे। आक्रन्दे। आहवे। आजौ। पृतनाज्यम्। अभीके। समीके। ममसत्यम्। नेमधिता (८)। सङ्काः। समितिः। समनम्। मीळ्हे। पृतनाः। स्पृधः। मृधः। पृत्सु। समत्सु। समर्ये। समरणे। समोहे(९)। समिथे (१०)। सङ्ख्ये। सङ्गे। सड्युगे (११)। सङ्गथे। सङ्गमे। वृत्रतूर्ये। पृक्षे। आणौ (१२)। शूरसातौ। वाजसातौ। समनीके। खले। खजे। पौंस्ये। महाधने। वाजे। अज्म। सद्म (१३)। संयत्। सम्वतः(१४)। इति षट्चत्वारिंशत्संग्रामनामानि॥१७॥

इन्वति। नक्षति (१५)। आक्षाणः। आनट्। आष्ट (१६)। आपानः। अशत्। नशत्। आनशे। अश्नुते। इति। दश व्याप्तिकर्माणः ॥ १८ ॥

---

(१) अजिराः इति पा०॥ (२) साचीविन्। साचीवन् इति पुस्तकान्त०॥ (३) गुगत् इति पु०॥ (४) तलित् इति पा०॥ (५) आसा इति तकाराभावे तस्यैव भेदः॥ (६) तुर्वशः इति पा०॥ (७) अर्वाकः इति पु०॥ (८) नेमधितिः इति पा०॥ (९) सम्मोहे इति पु०॥ (१०) समिथे। सङ्खे इति पूर्वापरयोर्भेदेन पाठः॥ (११) इत्यस्मात् पूर्वं संयत् इत्यधिकं क्वचित् पुस्तके॥ (१२) प्रधने इत्यधिकं क्वचित् पु०॥ (१३) अग्मन्। सग्मन्। स्वग्मन् इत्येतेऽधिकाः पु०॥ (१४) संवर्तम् इति पाठान्तरम्॥ (१५) मनक्षे इति पा०॥ (१६) आष्ट। आष्टः। आष्ठः इति तस्यैव भेदः॥

दभ्नोति (१)। श्नथयति। ध्वरति। धूर्वति। तृणक्ति। वृश्चति। कृण्वति। कृन्तति। श्वसिति (३)। नभते (४)। अर्दयति। स्तृणाति। स्नेहयति (५)। यातयति (६)। स्फुरति स्फुलति। निर्वपन्तु। अवतिरति। वियातः। आतिरत्। तळित्। आखण्डल। द्रूणाति। रम्णाति। शृणाति। शम्नाति। तृणेढि। ताढि। नितोशते (७)। निबर्हयति (८)। मिनाति। मिनोति। धमति (९)। इति त्रयस्त्रिंशद्वधकर्माणः ॥ १९ ॥

विद्युत्। नेमिः। हेतिः। नमः। पविः। सृकः। वृकः। वधः। वज्रः। अर्कः (१०)। कुत्सः। कुलिशः। तुजः। तिग्मम् (११)। मेनिः। स्वधितिः। सायकः। परशुः। इत्यष्टादशवज्रनामानि॥२०॥

इरज्यति। पत्यते। क्षयति (१२)। राजति। इति चत्वार ऐश्वर्यकर्माणः ॥ २१ ॥

राष्ट्री। अर्यः। नियुत्वान्। इनइनः। इति चत्वारीश्वरनामानि ॥ २२ ॥

अपस्तुङ्मनुष्या अपत्यमुर्वी वश्म्यन्ध ओवयत्योजोमवमघ्न्यारेळतेहळोवर्ततेनुतळिद्रणइन्वतिदभ्नोतिदिद्युदिरज्यतिराष्ट्री तिद्वाविंशतिः ॥

इति निघण्टौ द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥

---

(१) श्लथयति इत्यधिकं क्वचित्। पु०॥ श्नथति इति परस्यपाठान्तरम्॥ (२) कृणत्ति। अकृणत्ति इति पु०॥ (३) श्वसति इति पा०॥ (४) नभति इति पु०॥ (५) स्नेहति इति पूर्वस्यैव भेदपाठः। अर्दति। मर्दति इत्यधिकं क्वचित्॥ (६) याचति। यातति इति पुस्तकान्तरपाठः॥ (७) नितोषते। नितोशयति इति भेदेन क्वचित् पाठः॥(८) बर्हयति पु०॥(९) जूर्वति इत्यधिकं क्वचित्॥(१०) अत्कः। इति पु०॥(११) तुञ्जः तिग्मः इति पाठान्तरम्॥ (१२) क्षियति इति क्वचित् पाठः॥

अथ तृतीयाध्यायारम्भः ।

उरु । तुवि । पुरु । भूरि । शश्वत् । विश्वम् । परीणसा । व्यानशिः । शतम् । सहस्रम् । सलिलम् (१) । कुवित् । इति द्वादश बहुनामानि ॥ १ ॥

ऋहन् (२) । ह्रस्वः । निधृष्वः (३) । मायुकः । प्रतिष्ठा । कृधु (४) । वम्रकः । दभ्रम् (५) । अर्भकः । क्षुल्लकः । अल्पः (६) । इत्येकादश ह्रस्वनामानि ॥ २ ॥

महत् (७) । ब्रध्नः । ऋष्वः । बृहत् (८) । उक्षितः । तवसः । तविषः । महिषः । अभ्वः । ऋभुक्षाः । उक्षा । विहायाः । यह्वः । ववक्षिथ । विवक्षसे । अम्भृणः । माहिनः । गभीरः । ककुहः (९) । रभसः । व्राधन् (१०) । विरप्शी । अद्भुतम् (११) । बर्हिष्ठः (१२) । बर्हिषत् (१३) । इति पञ्चविंशतिर्महन्नामानि ॥ ३ ॥

गयः । कृदरः । गर्त्तः । हर्म्यम् । अस्तम् । पस्त्यम् । दुरोणे । नीळम् । दुर्याः । स्वसराणि । अमा । दमे । कृत्तिः । योनिः । सद्म । शरणम् । वरूथम् । छर्दिः । छदिः । छाया । शर्म । अज्म (१४) । इति द्वाविंशतिर्गृहनामानि ॥ ४ ॥

---

(१) सरिरम् इति पुस्तकान्तरपाठः ॥ (२) रिहम् । ऋहम् । ऋहन् इति पा० ॥ (३) तूपर्मः । त्रिपर्मः इत्यधिकौ पु० ॥ (४) कृधुकः । ऋधुकः इति पुस्तकान्तरपाठः ॥ (५) दहरकः । देहरकः । इमावाधिकौ पु० ॥ (६) अल्पकम् इति पा० ॥ (७) महः इति पु० ॥ (८) तुक्षः इत्यधिकः पु० ॥ (९) ककुहस्तिना इति पाठभेदः ॥ (१०) व्राधम् । व्राधन् इति पु० ॥ (११) अद्भुतः इति लिंगभेदः ॥ (१२) बर्हिष्टः इति पु० ॥ (१३) बर्हिषि इतिपु० ॥ (१४) वर्म इति पु० ॥

इरज्यति (१) । विधेम । सपर्यति । नमस्यति । दुवस्यति । ऋध्नोति । ऋणद्धि । ऋच्छति । सपति (२) । विवासति । इति दश परिचरणकर्माणः ॥ ५ ॥

शिम्बाता । शतरा । शातपन्ता । शर्म (३) । स्यूमकम् । शेवृधम् । मर्यः।सुग्म्यम् । सुदिनम् । शूषम् । शुनम् । शग्मम्(४) । भेषजम् । जलाषम् । स्योनम् । सुम्नम् । शेवम् । शिवम् । शम् । कम् । इति विंशतिः सुखनामानि ॥ ६ ॥

निर्णिक् । वव्रिः । वर्पः । वपुः (५) । अमतिः । अप्सः (६) । प्सुः । अप्नः । पिष्टम् । पेशः । कृशनम् । मरुत् (७) । अर्जुनम् । ताम्रम् । अरुषम् । शिल्पम् (८) । इतिषोडश रूपनामानि ॥७॥

अस्रेमा । अनेमा । अनेद्यः (९) । अनवद्यः । अनभिशस्ताः (१०) । उक्थ्यः । सुनीथः । पाकः । वामः । वयुनम् । इति दश प्रशस्यनामानि ॥ ८ ॥

केतः । केतुः (११) । चेतः । चित्तम् । क्रतुः । असुः । धीः । शची । माया । वयुनम् । अभिख्या । इत्येकादशप्रज्ञानामानि ॥९॥

बट् । श्रत् । सत्रा । अद्धा । इत्था । ऋतम् । इति षट् सत्यनामानि ॥ १० ॥

चिक्यत् (१२) । चाकनत् (१३) । आचक्ष्म (१४) । चष्टे । विचष्टे । विचर्षणिः । विश्वचर्षणिः । अवचाकशत् । इत्यष्टौ पश्यतिकर्माणः ॥ ११ ॥

(१) इरध्यति इति पा० ॥ (२) शत्रति इति पा० ॥ (३) शिल्गुः इति बहुमतः पा० ॥ (४) शग्म्यम् इति पा० ॥ (५) अपुः इत्यधिकं क्वचित् ॥ (६) वपुसः इति पा० ॥ (७) प्सरः इति पा० ॥ (८) शल्यम् । शिल्यम् इति-पा० ॥ (९) अनिन्द्यः इत्यधिकं पु० ॥ (१०) अनभिशस्तिः इति सम्मतः पाठः ॥ (११) कुतुः इतिपु० । (१२) चिक्यम् पा० ॥ (१३) चना इतिपा० ॥ (१४) चाक्ष्म । अचक्ष्म इति तस्यैव भेदः ॥

ह्रिकम् । नुकम् । सुकम् । आहिकम् । आकीम् (१) । नकिः । माकिः । नकीम् । आकृतम् । इति वोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नायः ॥ १२ ॥

इदमिव । इदंयथा । अग्निर्नये । चतुरश्चिद्ददमानात् । ब्राह्मणाव्रतचारिणः । वृक्षस्यनुतेपुरुहूतवयाः । जारआभगम् । मेषोभूतो ३ भियन्नयः । तद्रूपः । तद्वर्णः । तद्वत् । तथा । इत्युपमाः ॥ १३ ॥

अर्चति । गायति । रेभति । स्तोभति । गूर्द्धयति । गृणाति । जरते (२) । ह्वयते (३) । नदति । पृच्छति । रिहति । धमति । कृपायति (४) । कृपण्यति । पनस्यति (५) । पनायते । वल्गूयति । मन्दते । भन्दते । छन्दति । छदयते (६) । शशमानः । रञ्जयति । रजयति । शंसति । स्तौति । यौति । रौति । नौति । भनति (७) । पणायति (८) । पणते । सपति (९) । पपृक्षाः (१०) । महयति । वाजयति । पूजयति । मन्यते (११) । मदति । रसति । स्वरति । वेनति । मन्द्रयते (१२) । जल्पति (१३) । इतिचतुश्चत्वारिंशदर्चतिकर्माणः ॥ १४ ॥

(१) आकिम् इति पाठान्तरम् ॥ (२) जरति इति पु० ॥ (३) ह्वयति । पा० ॥ (४) कृपा इति पा० ॥ (५) पणस्यति । पणायते इति पूर्वापरयोर्भेदः ॥ (६) छदयति इति पा० ॥ (७) भणति इति णत्वभेदः ॥ (८) भणायते इति भेदः ॥ (९) स्वपिति इति पा० ॥ (१०) पिपृक्षाः इति पा० ॥ (११) स्वदति इत्यधिकं पु० ॥ (१२) कल्पते इत्यधिकं पु० ॥ (१३) मन्त्रयते । वन्दते इमावधिकौ पुस्तकान्तरे ॥

विप्रः । विग्रः । गृत्सः । धीरः । वेनः । वेधाः(१) । कण्वः । ऋभुः । नवेदाः । कविः । मनीषी । मन्धाता । विधाता । विपः । मनश्चित् । विपश्चित् । विपन्यवः (२) । आकेनिपः (३) । उशिजः । कीस्तासः । अद्धातयः । मतयः । मतुथाः (४) । वाघतः (५) । इति चतुर्विंशतिर्मेधाविनामानि ॥ १५ ॥

रेभः । जरिता । कारुः । नदः । स्तामुः (६) । कीरिः । गौः । सूरिः । नादः । छन्दः । स्तुप् (७) । रुद्रः । कृपण्युः । इति त्रयोदशस्तोतृनामानि ॥ १६ ॥

यज्ञः । वेनः । अध्वरः । मेधः । विदथः । नार्यः । सवनम्(८) । होत्रा । इष्टिः । देवताता । मखः । विष्णुः । इन्दुः । प्रजापतिः । घर्मः । इति पंचदशयज्ञनामानि ॥ १७ ॥

भरताः (९) । कुरवः । वाघतः । वृक्तबर्हिषः । यतस्रुचः । मरुतः । सबाधः । देवयवः । इत्यष्टावृत्विङ्नामानि ॥ १८ ॥

ईमहे । यामि । मन्महे । दद्धि । शग्धि (१०) । पूर्द्धि । रिरिड्ढि । मिमिड्ढि । मिमीहि । रिरीहि । पीपरत् । यन्तारः । यन्धि (११) । इषुध्यति । मदेमहि । मनामहे । मायते । इति सप्तदश याञ्चाकर्माणः ॥ १९ ॥

---

(१) मेधः इत्यधिकः पु० ॥ (२) विपन्युः इति पु० ॥ (३) केनिपः अयमधिकः पु० ॥ (४) मनुथाः ॥ (५) मेधाविनः इत्यधिकं पु० ॥ (६) तामुः इति पाठान्तरम् ॥ (७) सुत् इति पाठान्तरम् ॥ (८) नारी अयमधिकः पु० ॥ (९) भारताः इति पाठभेदः ॥ (१०) दग्धि इति पा० ॥ (११) यन्ति इति पाठान्तरम् ॥

दाति । दाशति । दासति । राति । रासति । पृणक्ति (१) । पृणाति (२) । शिक्षति । तुञ्जति । मंहते । इति दश दानकर्माणः ॥ २० ॥

परिस्रव (३) । पवस्व । अभ्यर्ष । आशिषः । इति चत्वारोऽध्येषणाकर्माणः ॥ २१ ॥

स्वपिति । सस्ति (४) । इति द्वौ स्वपितिकर्माणौ ॥ २२ ॥

कूपः । कातुः । कर्तः । वव्रः । काटः । खातः (५) । अवतः । क्रिविः (६) । सूदः । उत्सः । ऋश्यदात् । कारोतरात् (७) । कुशयः । केवटः । इति चतुर्दशकूपनामानि ॥ २३ ॥

तृपुः (८) । तक्वा (९) । रिम्वा (१०) । रिपुः । रिक्वा । रिहायः । तायुः । तस्करः । वनर्गुः । हुरश्चित् । मुषीवान् । मलिम्लुचः । अघशंसः । वृकः । इति चतुर्दशैव स्तेननामानि ॥ २४ ॥

निण्यम् । सस्वः । सनुतः । हिरुक् । प्रतीच्यम् (११) । अपीच्यम् । इति षण् निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि ॥ २५ ॥

आके । पराके । पराचैः । आरे । परावतः । इति पञ्च दूरनामानि ॥ २६ ॥

(१) पृणक्ति इति पा० ॥ (२) वृश्चति इत्यधिकं पु० ॥ (३) परिश्रव इति शकारभेदेन पाठः ॥ (४) स्वस्ति इतिपा० ॥ (५) अवटः अयमधिकः पुस्तकान्तरे ॥ (६) कर्विः इति पाठः ॥ (७) कारोतरः इति पाठः ॥ (८) त्रिपुः इति पाठः ॥ (९) रितक्वा । त्रिक्वा । तृक्वा इति पुस्तकान्तरपाठः ॥ (१०) रिहूवा इतिपाठान्तरम् ॥ (११) प्रतीच्यम् इति पा० ॥

प्रत्नम् । प्रदिवः । प्रवयाः । सनेमि । पूर्व्यम्(१)। अह्नाय। इति षट् पुराणनामानि ॥ २७ ॥

नवम् । नूत्नम् । नूतनम् । नव्यम् । इदा । इदानीम्। इति षडेव नवनामानि ॥ २८ ॥

प्रपित्वे । अभीके । दभ्रम्। अर्भकम्। तिरः । सतः। त्वः । नेमः । ऋक्षाः । स्तृभिः । वम्रीभिः । उपजिह्विका । ऊर्दरम् । कृदरम् । रम्भः । पिनाकम्। मेना । ग्नाः। शेपः। वैतसः। अया। एना । सिषक्तु (२) । सचते । भ्यसते (३)। रेजते । इति षड्विंशतिर्द्विश उत्तराणि नामानि ॥ २९ ॥

स्वधे (४) पुरन्धी । धिषणे। रोदसी (५) । क्षोणी । अम्भसी । नभसी । रजसी । सदसी । सद्मनी । घृतवती। बहुले। गभीरे । गम्भीरे । ओण्यौ । चम्वौ (६) । पार्श्वौ (७)। मही । उर्वी । पृथ्वी (८) । अदिती । अह्नी । दूरेअन्ते। अपारेअपारे । इति चतुर्विंशतिर्द्यावापृथिवीनामधेयानि ॥ ३० ॥

उर्व्यृ १ हन्महद्गृयइरज्यतिशिम्बातानिर्णिगस्त्रेमाकेतुर्वट्चिक्यद्धिकमिदमिवार्चतिविप्रोरेभोयज्ञोभरताईमहेदातिपरिस्त्रवस्वपितिकूपस्तृपुर्निण्यमाकेप्रत्नन्नवम्प्रपित्वेस्वधेत्रिंशत् ॥

इति निघण्टौ तृतीयाऽध्यायः समाप्तः ॥

(१) पूर्वा इति पा० ॥ (२) सिषक्ति इति पा० ॥ (३) नंसते इत्यधिकं पु० ॥ (४) सधे इति पु० ॥ (५) रोधसी इति वर्णभेदेनाधिकं वा पु० ॥ (६) अतः पूर्वं नप्त्रौ इत्यधिकं क्वचित् । अतोऽग्रे च चम्रौ इति भेदपाठः ॥ (७) पाकर्यौ इति पा० ॥ (८) बृहती इत्यधिकमत्र पुस्तकान्तरे ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायारम्भः ॥

जहा । निधा ।।शितामा। मेहनां । दमूनाः । मूषः (१) । इषिरेण । कुरुतनं । जठरे । तितउ । शिप्रे । मध्यां । मन्दू । ईर्मान्तासः । कायमानः । लोधम् । शीरम् । विद्रधे । द्रुपदे । तुग्वनि । नंसंते । नसंतः (२)। आहनसः । अवूमसत् । इष्मिणः । वाहः । परितक्म्या । सुविते । दयंते । नूचित् । नूचं । दावने । अकूपारस्य । शिशीते । सुतुकः । सुप्रायणाः । अप्रायुवः । च्यवनः । रजः । हरः । जुहुरे । व्यन्तः ।क्राणाः । वाशी । विषुणः । जामिः । पिता । शंयोः । अदितिः । एरिरे । जसुरिः । जरते । मन्दिने । गौः । गातुः । दंसयः । तताव । चयसे । वियुते । ऋधक् । अस्याः । अस्य । इति द्विषष्टिः पदानि ॥ १ ॥

सस्निम् । वाहिष्टः । दूतः । वावशानः । वार्यम् । अन्धः । असश्चन्ती । वनुष्यति । तरुष्यति । भन्दनाः । आहनः । नदः । सोमो अक्षा । श्वात्रम् । ऊतिः । हासमाने । पद्भिः । सस्मम् । हिता । व्राः । वराहः । स्वसराणि । शर्याः । अर्कः । पविः । वक्षः । धन्व । सिनम् । इत्था । सचा । चित् । आ । द्युम्नम् । पवित्रम् । तोदः । स्वञ्चाः । शिपिविष्टः । विष्णुः । आघृणिः । पृथुज्रयाः । अथर्युम् । काणुका । अध्रिगुः । आङ्गूषः । आपान्तमन्युः । श्मशा । उर्वशी ।

---

(१) इषिरः इत्यधिकं पु० ॥ (२) नसन्तः इत्यप्यधिकं क्वचित् ॥

वयुनम् । वाजपस्त्यम् । वजगन्ध्यम् । गध्यम् (१) । गधिता । कौरयाणः । तौरयाणः । अह्रयाणः (२)। आरितः । व्रन्दी । निष्षपी । तूर्णाशम् । चुम्पम् । निचुम्पुणः । पादिम् । पादुः । वृकः । ओषवाकम् । कृत्तिः । श्वघ्नी । समस्य । कुटस्य । चर्षणिः । शम्बः । केपयः । ततुमाकृषे । असत्रम् । काकुदम् । बीरिटे । अच्छ । परि । ईम् । सीम् । एनम् । एनाम् । सृणिः । इति चतुरुत्तरमशीतिः पदानि ॥ २ ॥

आशुशुक्षणिः । आशाभ्यः । काशिः । कुणारुम् । अलातृणः । सललूकम् । कत्ययम् । विस्रुहः । वीरुधः । नक्षद्दाभम् । अस्कृधोयुः । निशृम्भाः । वृबदुक्थम् । ऋदूदरः । ऋदूपे । पुलुकामः । असिन्वती । कपना । भार्ऋजीकः । रुजानाः । जूर्णिः । ओमना । उपलप्रक्षिणी । उपसि । प्रकलवित् । अभ्यर्धयज्वा । ईक्षे । क्षोणस्य । अस्मे । पाथः । सवीमनि । सप्रथाः । विदथानि । श्रायन्तः । आशीः । अजीगः । अमूरः । शशमानः । देवोदेवाच्याकृपा । विजामातुः । ओमासः । सोमानम् । अनवायम् । किमीदिने(३)। अमवान् । अमीवा । दुरितम् । अप्वा । अमतिः । श्रुष्टी । पुरन्धिः । रुशत् । रिशादसः । सुदत्रः । सुविदत्रः । आनुषक् । तुर्वणिः । गिर्वणसे । असूर्ते सूर्ते । अम्यक् । यादृश्मिन् । जारयायि । अग्रिया । चनः । पचता । शुरुधः । अमिनः । जजझतीः । अप्रतिष्कुतः । शाशदानः । सृप्रः । सुशिप्र । शिप्रे । रंसु । द्विबर्हाः । अक्रः । उराणः । स्तियानाम् । स्तिपाः । जबारु । जरूथम् ।

---

(१) गध्यति इत्यधिकमत्र पुस्तकान्तरे ॥ (२) हरयाणः इति पुस्तकान्तरपाठः ॥

(३) अग्रः । अग्रः इत्यधिकौ क्वचित् पुस्तकान्तरे ॥

कुलिशः । तुञ्जः । बर्हणा । ततनुष्टिम् । इलीविशः । कियेधाः । भृमिः । बिष्पितः । तुरीपम् । रास्पिनः । ऋञ्जतिः । ऋजुनीती । प्रतद्वसू । हिनोत । चोष्कूयमाणः । चोष्कूयते । सुमत् । दिविष्टिषु । दूतः । जिन्वति । अमत्रः । ऋचीषमः । अनर्शरातिम् । अनर्वा । असामि । गल्दया । जल्हवः । बकुरः । बेकनाटान् । अभिधेतन । अंहुरः । बतः । वाताप्यम् । चाकन् । रथर्यति । असंक्राम् । आधवः । अनवब्रवः । सदान्वे । शिरिम्बिठः । पराशरः । क्रिविर्दती । करूळती । दनः । शरारुः । इदंयुः । कीकटेषु । बुन्दः । वृन्दम् । किः । उल्वम् । ऋबीसमृबीसमिति पञ्चत्रिंशच्छतं पदानि ॥३॥

जहासस्निमाशुशुक्षणिस्त्रीणि ॥ ३ ॥

॥ इति नैघण्टुके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ पञ्चमाध्यायारम्भः ॥

अग्निः । जातवेदाः । वैश्वानरः । इति त्रीणि पदानि ॥ १ ॥

द्रविणोदाः । इध्मः । तनूनपात् । नराशंसः । इळः । बर्हिः । द्वारः । उषासानक्ता । दैव्याहोतारा । तिस्रो देवीः । त्वष्टा । वनस्पतिः । स्वाहाकृतय इति । त्रयोदश पदानि ॥ २ ॥

अश्वः । शकुनिः । मण्डूकाः । अक्षाः । ग्रावाणः । नाराशंसः(१) । रथः । दुन्दुभिः । इषुधिः । हस्तघ्नः । अभीशवः । धनुः । ज्या । इषुः । अश्वाजनी । उलूखलम् । वृषभः । द्रुघणः । पितुः । नद्यः । आपः । ओषधयः ।

(१) नराशंसः इति पुस्तकान्तरपाठः ॥

रात्रिः । अरण्यानी । श्रद्धा । पृथिवी । अप्वा । अग्नायी । उलूखलमुसले । हविर्धाने । द्यावापृथिवी । विपाट्छुतुद्री । आर्त्नी । शुनासीरौ । देवीजोष्ट्री । देवीऊर्जाहुतीति षट्त्रिंशत्पदानि ॥ ३ ॥

वायुः । वरुणः । रुद्रः । इन्द्रः । पर्जन्यः । बृहस्पतिः । ब्रह्मणस्पतिः । क्षेत्रस्यपतिः । वास्तोष्पतिः । वाचस्पतिः । अपांनपात् । यमः । मित्रः । कः । सरस्वान् । विश्वकर्म्मा । तार्क्ष्यः । मन्युः । दधिक्राः । सविता । त्वष्टा । वातः । अग्निः । वेनः । असुनीतिः । ऋतः । इन्दुः । प्रजापतिः । अहिः । अहिर्बुध्न्यः । सुपर्णः । पुरूरवा । इति द्वात्रिंशत्पदानि ॥ ४ ॥

श्येनः । सोमः । चन्द्रमाः । मृत्युः । विश्वानरः । धाता । विधाता । मरुतः । रुद्राः । ऋभवः । अङ्गिरसः । पितरः । अथर्वाणः । भृगवः(१) । आप्त्याः । अदितिः । सरमा । सरस्वती । वाक् । अनुमतिः । राका । सिनीवाली । कुहूः । यमी । उर्वशी । पृथिवी । इन्द्राणी । गौरी । गौः । धेनुः । अघ्न्या । पथ्या । स्वस्तिः । उषाः । इळा । रोदसी । इति षट्त्रिंशत् पदानि ॥ ५ ॥

अश्विनौ । उषाः । सूर्या । वृषाकपायी । सरण्यूः । त्वष्टा । सविता । भगः । सूर्यः । पूषा । विष्णुः । विश्वानरः । वरुणः । केशी । केशिनः । वृषाकपिः । यमः । अजएकपात् । पृथिवी । समुद्रः । अथर्वा । मनुः । दध्यङ् । आदित्याः । सप्तऋषयः । देवाः । विश्वेदेवाः । साध्याः । वसवः । वाजिनः । देवपत्न्यो देवपत्न्य इत्येकत्रिंशत्पदानि ॥ ६ ॥

अग्निर्द्रविणोदा अश्वो वायुः श्येनोऽश्विनौ षट् ॥ ६ ॥

इति नैघण्टुके पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ नैघण्टुकं समाप्तम् ॥

(१) ऋषयः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

ओ३म्

अथ निघण्टोः शब्दानुक्रमणिका ॥

---*---

अध्याये	खंडे	अकारादयः	विषयः	अध्याये	खंडे	अकारादयः	विषयः
४	२	अक्तः	पदनाम	४	२	अथर्युम्	पदनाम
१	११	अक्षरम्	वाङ्नाम	५	६	अथर्वाः	,,
१	१२	अक्षरः	उदकनाम	५	५	अथर्वाणः	,,
१	१२	अक्षरा	,,	४	१	अद्मसत्	,,
२	१४	अगन्	गतिकर्मा	१	३	अध्वरम्	अन्तरिक्षनाम
२	१७	अग्मन्	संग्रामनाम	३	१७	अध्वरः	यज्ञनाम
३	२४	अघशंसः	स्तेननाम	४	२	अन्धः	पदनाम
४	२	अच्छ	पदनाम	२	७	अन्धः	अन्ननाम
२	१४	अचति	गतिकर्मा	२	१६	अन्तमानाम्	अन्तिकनाम
३	११	अचक्ष्म	पश्यतिकर्मा	१	१२	अन्नम्	उदकनाम
५	६	अजएकपात्	पदनाम	१	३	अन्तरिक्षम्	अन्तरिक्षनाम
२	१४	अजगमन्	गतिकर्मा	२	३	अनवः	मनुष्यनाम
२	१७	अज्म	संग्रामनाम	३	८	अनभिशस्ताः	प्रशस्यनाम
३	४	अज्म	गृहनाम	३	८	अनभिशस्तिः	,,
२	१५	अजराः	क्षिप्रनाम	३	८	अनवद्यः	,,
२	५	अण्व्यः	अङ्गुलिनाम	४	३	अनर्वा	पदनाम
२	२०	अत्कः	वज्रनाम	४	३	अनवायम्	,,
२	१४	अतति	गतिकर्मा	४	३	अनवब्रवः	,,
२	१६	अतमीके	अन्तिकनाम	४	३	अनर्शरातिम्	,,
१	१४	अत्यः	अश्वनाम	१	१२	अपः	उदकनाम
२	५	अथर्यः	अङ्गुलिनाम	२	१	अपः	कर्मनाम
२	१४	अथर्यति	गतिकर्मा	२	२	अपत्यम्	अपत्यनाम
२	५	अथर्याः	अङ्गुलिनाम	४	३	अप्रतिष्कुतः	पदनाम
२	५	अथर्यवः	,,	२	१	अप्नः	कर्मनाम

अध्याये	खंडे	अकारादयः	विषयः	अध्याये	खंडे	अकारादयः	विषयः
३	७	अप्नः	रूपनाम	१	१२	अर्णः	उदकनाम
४	३	अप्नः	पदनाम	५	३	अरण्यानि	पदनाम
२	२	अप्नः	अपत्यनाम	२	१४	अर्दति	गतिकर्मा
२	४	अप्नवाना	बाहुनाम	२	१९	अर्दति	वधकर्मा
३	७	अप्सः	रूपनाम	२	१९	अर्दयति	”
१	१०	अभ्रम्	मेघनाम	३	२	अर्भकः	ह्रस्वनाम
३	३	अभ्वः	महन्नाम	३	२९	अर्भकम्	उत्तराणिपदानि
१	१२	अभ्वम्	उदकनाम	२	२२	अर्यः	ईश्वरनाम
१	१०	अभ्वम्	मेघनाम	१	१२	अररिदानि	उदकनाम
४	३	अभ्यर्धयज्वा	पदनाम	१	१२	अररिन्दानि	,,
३	२१	अभ्यर्ष	अध्येषणाकर्मा	२	१४	अर्षति	गतिकर्मा
४	३	अमः	पदनाम	३	२	अल्पकम्	ह्रस्वनाम
३	७	अमतिः	रूपनाम	३	२	अल्पः	,,
४	३	अमतिः	पदनाम	२	१४	अलर्यति	गतिकर्मा
१	१२	अम्भः	उदकनाम	२	१४	अलर्षति	,,
४	३	अमत्रः	पदनाम	२	७	अवः	अन्ननाम
१	३	अम्बरम्	अन्तरिक्षनाम	३	११	अवचाकशत्	पश्यतिकर्मा
२	१६	अम्बरम्	अन्तिकनाम	३	२३	अवटः	कूपनाम
४	३	अम्यक्	पदनाम	३	२३	अवतः	,,
४	३	अमवान्	,,	२	१४	अवति	गतिकर्मा
३	३०	अम्भसी	द्यावापृथिवी	२	१९	अवतिरति	वधकर्मा
१	२	अयः	हिरण्यनाम	२	१४	अवते	गतिकर्मा
२	१४	अयते	गतिकर्मा	१	१३	अवत्यः	नदीनाम
२	१४	अयथ्रः	”	१	१३	अवनयः	,,
२	३	अयवः	मनुष्यनाम	२	५	अवनयः	अङ्गुलिनाम
२	७	अर्कः	अन्ननाम	१	१	अवनिः	पृथिवीनाम
२	२०	अर्कः	वज्रनाम	१	१४	अव्यथयः	अश्वनाम
४	२	अर्कः	पदनाम	२	१६	अवमे	अन्तिकनाम
३	१४	अर्चति	अर्चतिकर्मा	२	६	अववेति	कान्तिकर्मा

अध्यायः	खण्डः	अकारादयः	विषयः	अध्यायः	खण्डः	अकारादयः	विषयः
४	२	अध्रिगुः	पदनाम	१	७	अक्तुः	रात्रिनाम
२	१४	अनिति	गतिकर्मा	१	१३	अग्रुवः	नदीनाम
३	८	अनिन्द्यः	प्रशस्यनाम	२	५	अग्रुवः	अङ्गुलिनाम
३	९	अभिख्या	प्रज्ञानाम	३	३	अद्भुतम्	महन्नाम
४	३	अभिधेतन	पदनाम	३	३	अद्भुतः	,,
४	३	अभिनः	,,	१	११	अनुष्टुप्	वाङ्नाम
३	३	अम्भृणः	महन्नाम	५	५	अनुमतिः	पदनाम
१	१७	अर्चिः	ज्वलतोनाम	३	७	अपुः	रूपनाम
२	८	अविष्यन्	अस्तिकर्मा	३	७	अप्सुः	,,
५	६	अश्विनौ	पदनाम	१	१२	अम्बु	उदकनाम
१	७	असिक्नी	रात्रिनाम	१	१२	अम्बुः	,,
४	३	असिन्वती	पदनाम	२	१४	अयुग्रः	गतिकर्मा
१	१०	अहिः	मेघनाम	२	१४	अयुधुः	,,
१	१२	अहिः	उदकनाम	३	७	अर्जुनम्	रूपनाम
५	४	अहिः	पदनाम	१	८	अर्जुनी	उषोनाम
५	४	अहिर्बुध्न्यः	,,	१	१५	अरुण्योगाव उषसाम्	आदिष्टोपयोजनानि
४	३	अजीगः	,,				
३	२५	अपीच्यम्	निर्णीतान्तर्हितनाम	३	७	अरुषम्	रूपनाम
				१	१४	अरुषः	अश्वनाम
२	१७	अभीके	संग्रामनाम	२	१४	अरुषति	गतिकर्मा
३	२९	अभीके	उपाराणिप०	२	१४	अरुष्यति	,,
१	५	अभीशवः	रश्मिनाम	१	८	अरुषी	उषोनाम
२	५	अभीशवः	अङ्गुलिनाम	२	१८	अश्नुते	व्याप्तिकर्मा
५	३	अभीशवः	पदनाम	३	९	असुः	प्रज्ञानाम
२	४	अभीशू	बाहुनाम	५	४	असुनीतिः	पदनाम
४	३	अमीवा	पदनाम	१	१०	असुरः	मेघनाम
२	११	अह्नी	गोनाम	४	३	अंहुरः	पदनाम
३	३०	अह्नी	द्यावापृथिवी	४	१	अकूपारस्य	,,

अध्यायः	खण्डः	अकारादयः	विषयः	अध्यायः	खण्डः	आकारादयः	विषयः
४	३	अमूरः	,,	२	१८	आष्टः	,,
१	८	अरुषी	उषोनाम	२	१८	आष्ठ	,,
४	३	असूर्त्तेसूर्त्ते	पदनाम	२	१८	आष्ठः	,,
१	२	अमृतम्	हिरण्यनाम	४	१	आहनसः	पदनाम
१	१२	अतम्	उदकनाम	४	२	आहनः	,,
४	३	अस्कृधोयुः	पदनाम	२	१७	आह्वे	संग्रामनाम
३	८	अनेद्यः	प्रशस्यनाम	१	३	आकाशम्	अन्तरिक्षनाम
३	८	अनेमा	,,	२	१८	आक्षाणः	व्याप्तिकर्मा
४	३	अस्मे	पदनाम	१	६	आताः	दिङ्नाम
३	८	अस्त्रेमा	प्रशस्यनाम	५	५	आतथाः	पदनाम
		आ		२	१८	आपानः	व्याप्तिकर्मा
४	२	आ	पदनाम	४	२	आपान्तमन्युः	पदनाम
२	१७	आक्रन्दे	संग्रामनाम	१	६	आशाः	दिङ्नाम
२	१९	आखण्डल	वधकर्मा	४	३	आशाभ्यः	पदनाम
२	१४	आगनीगन्ति	गतिकर्मा	१	६	आष्ठाः	दिङ्नाम
३	११	आचष्टम	पश्यतिकर्मा	२	१६	आसा	अन्तिकनाम
२	६	आचके	कान्तिकर्मा	२	१६	आसात्	,,
४	३	आधवः	पदनाम	३	१२	आकिम्	सर्वपदसमाम्नायः
२	१८	आनट्	व्याप्तिकर्मा	२	१९	आतिरत्	वधकर्मा
२	१८	आनशे	,,	५	६	आदित्याः	पदनाम
१	३	आपः	अन्तरिक्षनाम	४	२	आरितः	,,
१	१२	आपः	उदकनाम	३	२१	आशिषः	अध्येषणाकर्मा
५	३	आपः	पदनाम	३	१२	आह्निकम्	सर्वपदसमा०
२	४	आयती	बाहुनाम	३	१२	आकीम्	,,
२	३	आयवः	मनुष्यनाम	५	३	आञ्जौ	पदनाम
२	१४	आपंति	गतिकर्मा	४	३	आशीः	,,
१	१२	आवयाः	उदकनाम	४	३	आनुषक्	,,
२	८	आययति	अत्तिकर्मा	२	७	आयुः	अन्ननाम
२	१८	आष्ट	व्याप्तिकर्मा				

अध्यायः	खण्डः	आकारादयः	विषयः
१	१२	आयुधानि	उदकनाम
१	१४	आशुः	अश्वनाम
२	१५	आशु	क्षिप्रनाम
२	१५	आशुः	,,
४	३	आशुशुक्षणिः	पदनाम
४	२	आङ्गूषः	,,
१	१२	आहतम्	सर्वपदसमाम्नायः
४	२	आघृणिः	,,
२	१६	आके	अन्तिकनाम
३	२६	आके	दूरनाम
३	१५	आकेनिपः	मेधाविनाम
३	२६	आरे	दूरनाम
२	१७	आजौ	संग्रामनाम
२	१७	आणौ	,,
		इ	
५	२	इडः	पदनाम
१	१२	इदम्	उदकनाम
३	१३	इदमिव	उपमा
३	१३	इदंयथा	,,
४	३	इदंयुः	पदनाम
५	२	इध्मः	,,
२	२२	इनइनः	ईश्वरनाम
५	४	इन्द्रः	पदनाम
२	१४	इन्वति	गतिकर्मा
२	१८	इन्वति	व्याप्तिकर्मा
२	१४	इयक्षति	गतिकर्मा
३	५	इरज्यति	परिचरणकर्मा
२	२१	इरज्यति	ऐश्वर्यकर्मा
३	१५	इरध्यति	परिचरणकर्मा

अध्यायः	खण्डः	इकारादयः	विषयः
२	१४	इयर्ति	गतिकर्मा
२	१४	इषति	,,
२	७	इषम्	अन्ननाम
१	१	इडा	पृथिवीनाम
१	११	इडा	वाङ्नाम
२	७	इडा	अन्ननाम
२	११	इडा	गोनाम
५	५	इडा	पदनाम
३	१०	इत्था	सत्यनाम
४	२	इत्था	पदनाम
३	२८	इदा	नवीननाम
३	२८	इदानीम्	,,
५	५	इन्द्राणी	पदनाम
२	७	इरा	अन्ननाम
१	१३	इरावत्यः	नदीनाम
२	१०	इन्द्रियम्	धननाम
३	१७	इष्टिः	यज्ञनाम
४	१	इषिणः	पदनाम
४	१	इषिरः	,,
४	१	इषिरेण	,,
४	३	इलीविशः	,,
१	१२	इन्दुः	उदकनाम
३	१७	इन्दुः	यज्ञनाम
५	४	इन्दुः	पदनाम
५	३	इषुः	,,
५	३	इषुधिः	,,
३	१९	इषुध्यति	याच्ञाकर्मा
		ई	
२	१४	ईङ्खते	गतिकर्मा
१	१२	ईम्	उदकनाम

अध्याय	खण्ड	ईकारादयः	विषयः	अध्याय	खण्ड	उकारादयः	विषयः
४	२	ईम्	पदनाम	४	३	उराणः	पदनाम
३	१८	ईमहे	याच्ञाकर्मा	२	११	उस्रा	गोनाम
२	६	ईयति	कान्तिकर्मा	१	५	उस्राः	रश्मिनाम
२	१४	ईयति	गतिकर्मा	५	५	उषाः	पदनाम
४	१	ईर्मान्तासः	पदनाम	५	६	उषाः	,,
४	३	ईषे	,,	५	२	उषासानक्ता	,,
२	१४	ईर्त्ते	गतिकर्मा	३	३	उक्षितः	महन्नाम
		उ		२	११	उस्रिया	गोनाम
३	८	उक्थ्यः	प्रशस्यनाम	२	६	उश्मिक्	कान्तिकर्मा
३	२३	उत्सः	कूपनाम	३	१५	उशिजः	मेधाविनाम
१	१२	उदकम्	उदकनाम	१	१	उर्वी	पृथिवीनाम
३	२९	उपजिह्विका	उत्तराणिपदानि	३	३०	उर्वी	द्यावापृथिवी
१	११	उपब्दिः	वाङ्नाम	३	१	उरु	बहुनाम
२	१६	उपमे	अन्तिकनाम	५	३	उलूखलम्	पदनाम
१	१०	उपरः	मेघनाम	५	३	उलूखलमुसले	,,
१	६	उपराः	दिङ्नाम	१	१४	उच्चैःश्रवसः	अश्वनाम
१	१०	उपलः	मेघनाम			ऊ	
४	३	उपलप्रक्षिणी	पदनाम	१	७	ऊधः	रात्रिनाम
४	३	उपसि	,,	२	७	ऊर्क्	अन्ननाम
१	१३	उर्व्यः	नदीनाम	१	१३	ऊर्जस्वत्यः	नदीनाम
४	२	उर्वशी	पदनाम	३	२९	ऊर्दरम्	उत्तराणिपदानि
५	५	उर्वशी	,,	१	८	ऊर्म्यः	उषोनाम
४	३	उल्बम्	,,	१	७	ऊर्म्या	रात्रिनाम
२	६	उश्मत्	कान्तिकर्मा	४	२	ऊतिः	पदनाम
२	६	उश्मसि	,,			ऋ	
३	३	उक्षाः	महन्नाम	१	११	ऋक्	वाङ्नाम
१	७	उषा	रात्रिनाम	२	१४	ऋच्छति	गतिकर्मा
२	१६	उपाके	अन्तिकनाम	३	५	ऋच्छति	परिचरणकर्मा

अध्यायः	खण्डः	ऋकारादयः	विषयः	अध्यायः	खण्डः	एकारादयः	विषयः
४	३	ऋञ्जतिः	पदनाम	४	३	ऋदूपे	„
२	१४	ऋणत्ति	गतिकर्मा	२	१४	ऋणोति	गतिकर्मा
२	१९	ऋणत्ति	बधकर्मा	३	५	ऋध्नोति	परिचरणकर्मा
२	१४	ऋणत्तिँ	गतिकर्मा			ए	
२	१४	ऋण्वति	„	२	१४	एजति	गतिकर्मा
३	५	ऋणद्धि	परिचरणकर्मा	१	१४	एतग्वः	अश्वनाम
१	१२	ऋतम्	उदकनाम	१	१४	एतग्वा	„
२	१०	ऋतम्	धननाम	४	३	एतद्वसु	पदनाम
३	१०	ऋतम्	सत्यनाम	१	१४	एतशः	अश्वनाम
५	४	ऋतः	पदनाम	४	२	एनम्	पदनाम
१	१२	ऋतस्ययोनिः	उदकनाम	१	१३	एन्यः	नदीनाम
४	१	ऋधक्	पदनाम	२	१३	एहः	क्रोधनाम
५	५	ऋभवः	„	३	२९	एना	उत्तराणिपदानि
३	२३	ऋश्यदात्	कूपनाम	४	२	एनाम्	पदनाम
५	६	ऋषयः	पदनाम	२	१४	एति	गतिकर्मा
३	३	ऋष्वः	महन्नाम	४	१	एरिरे	पदनाम
३	२	ऋहत्	ह्रस्वनाम			ओ	
३	२	ऋहन्	„	१	१२	ओजः	उदकनाम
३	२	ऋहम्	„	२	९	ओजः	बलनाम
३	२९	ऋक्वाः	उत्तराणिपदानि	१	८	ओदती	उषोनाम
२	१४	ऋणाति	गतिकर्मा	१	१०	ओदनम्	मेघनाम
१	१३	ऋतावर्य्यः	नदीनाम	१	१०	ओदनः	„
४	३	ऋचीषमः	पदनाम	४	३	ओमना	पदनाम
४	३	ऋबीसम्	„	५	३	ओषधयः	„
४	३	ऋजुनीती	„	२	१५	ओषम्	क्षिप्रनाम
३	२	ऋधुकः	ह्रस्वनाम	४	३	ओमासः	पदनाम
३	१५	ऋभुः	मेधाविनाम	३	३०	ओण्यौ	द्यावापृथिवी
३	३	ऋभुक्षाः	महन्नाम			औ	
४	३	ऋदूदरः	पदनाम	१	१४	औच्चैःश्रवसः	अश्वनाम

अध्यायः	खण्डः	ककारादयः	विषयः	अध्यायः	खण्डः	ककारादयः	विषयः
		क		२	१	कर्वरम्	”
५	४	कः	पदनाम	२	४	करस्नौ	बाहुनाम
१	६	ककुभः	दिङ्नाम	२	१	करांसि	कर्मनाम
२	५	कक्ष्याः	अङ्गुलिनाम	२	१	करिक्रत्	”
३	३	ककुहः	महन्नाम	४	३	करूळती	पदनाम
३	३	ककुहस्तिना	”	३	१४	कल्पते	अर्चतिकर्मा
२	१४	कंटति	गतिकर्मा	१	१७	कल्मलीकिनम्	ज्वलतोनाम
२	१४	कणति	”	२	१४	कवते	गतिकर्मा
३	१५	कण्वः	मेधाविनाम	१	१२	कवन्धम्	उदकनाम
२	१९	कण्वति	बधकर्मा	३	१५	कविः	मेधाविनाम
४	३	कत्पयम्	पदनाम	१	१२	कशः	उदकनाम
१	२	कनकम्	हिरण्यनाम	१	११	कशा	वाङ्नाम
२	६	कनति	कान्तिकर्मा	१	१२	क्षत्रम्	उदकनाम
४	३	कपना	पदनाम	२	१०	क्षत्रम्	धननाम
१	१२	कबन्धम्	उदकनाम	१	१२	क्षद्म	उदकनाम
१	१२	कम्	”	२	७	क्षद्म	अन्ननाम
३	६	कम्	सुखनाम	२	७	क्षद्मः	”
२	१२	कम्पते	क्रुध्यतिकर्मा	१	१२	क्षपः	उदकनाम
२	१	करणम्	कर्मनाम	२	२१	क्षपति	ऐश्वर्यकर्मा
२	१	करणानि	”	१	७	क्षपा	रात्रिनाम
३	२३	कर्तः	कूपनाम	१	१	क्षमः	पृथिवीनाम
२	१	क्रतुः	कर्मनाम	१	१	क्षमा	”
३	९	क्रतुः	प्रज्ञानाम	१	१२	क्षम्न	उदकनाम
२	१	करन्ति	कर्मनाम	२	१४	कसति	गतिकर्मा
२	१	करन्ती	”	१	११	काकुत्	वाङ्नाम
२	१	कर्त्वे	”	४	२	काकुदम्	पदनाम
२	१	कर्त्तुम्	”	१	११	काकुप्	वाङ्नाम
२	१	कर्त्तम्	”	१	२	काञ्चनम्	हिरण्यनाम

अध्यायः	खण्डः	ककारादयः	विषयः
३	२१	काटः	कूपनाम
४	२	काणुका	पदनाम
४	२	काणुका	,,
२	२३	कातुः	कूपनाम
२	६	कानिषत्	कान्तिकर्म्मा
४	१	कायमानः	पदनाम
४	१	क्राणः	,,
३	१६	कारुः	स्तोतृनाम
३	२३	कारोतरः	कूपनाम
३	२३	कारोतरात्	,,
२	१४	कालयति	गतिकर्म्मा
४	३	काशिः	पदनाम
१	१	क्षा	पृथिवीनाम
१	६	काष्ठाः	दिशोनाम
१	१	क्ष्मा	पृथिवीनाम
१	१	क्षाम	,,
१	१	क्षामः	,,
१	१	क्षामा	,,
४	३	किः	पदनाम
४	३	किमीदिने	,,
४	३	कियेधाः	,,
१	५	किरणाः	रश्मिनाम
३	२३	क्रिविः	कूपनाम
४	३	क्रिविर्दती	पदनाम
२	१४	क्षिणोति	गतिकर्म्मा
१	१	क्षितिः	पृथिवीनाम
२	३	क्षितयः	मनुष्यनाम
२	५	क्षिपः	अङ्गुलिनाम
२	४	क्षिपती	बाहुनाम
२	१४	क्षिपन्ति	गतिकर्मा
२	४	क्षिपन्ती	बाहुनाम
२	४	क्षिपस्ती	,,
२	१४	क्षिम्पति	गतिकर्मा
२	१४	क्षिपति	,,
२	२१	क्षिपति	ऐश्वर्य्यकर्मा
४	३	कीकटेषु	पदनाम
३	१६	कीरिः	स्तोतृनाम
२	७	कीलालम्	अन्ननाम
१	१२	क्षीरम्	उदकनाम
३	१५	कीस्तासः	मेधाविनाम
४	२	कुटस्य	पदनाम
४	३	कुणारुम्	,,
३	९	क्रतुः	प्रज्ञानाम
२	२०	कुत्सः	वज्रनाम
३	१८	कुरवः	ऋत्विङ्नाम
४	१	कुरुतन	पदनाम
१	१३	कुल्याः	नदीनाम
२	२०	कुलिशः	वज्रनाम
४	३	कुलिशः	पदनाम
३	२३	कुशयः	कूपनाम
३	१	कुवित्	बहुनाम
२	७	क्षु	अन्ननाम
२	७	क्षुत्	,,
२	७	क्षुमत्	,,
४	२	क्षुम्पम्	पदनाम
२	१४	क्षुम्पति	गतिकर्मा
३	२	क्षुल्लकः	ह्रस्वनाम
५	५	कुहः	पदनाम

अध्यायः	खण्डः	अकारादयः	विषयः	अध्यायः	खण्डः	अकारादयः	विषयः
३	२३	कूपः	कूपनाम	१	१०	कोशः	मेघनाम
२	१९	कृण्वन्ति	वधकर्मा	४	३	क्षोणस्य	पदनाम
२	१९	कृणत्ति	”	१	१	क्षोणिः	पृथिवीनाम
३	४	कृत्तिः	गृहनाम	१	१	क्षोणी	”
४	२	कृत्तिः	पदनाम	३	३०	क्षोणी	द्यावापृथिवी
२	१	कृत्वी	कर्मनाम	१	१२	क्षोदः	उदकनाम
३	४	कृदरः	गृहनाम	२	१४	क्षोदति	गतिकर्मा
३	२९	कृदरम्	उत्तरपदनाम	४	२	कौरयाणः	पदनाम
३	२	कृधुः	ह्रस्वनाम			ख	
३	२	कृधुकः	”	१	१७	खजे	संग्रामनाम
२	१९	कृन्तति	वधकर्मा	१	१७	खले	”
३	१४	कृपण्यति	अर्चतिकर्मा	१	१३	खाः	नदीनाम
३	१६	कृपण्युः	स्तोतृनाम	३	२३	खातः	कूपनाम
३	१४	कृपा	अर्चतिकर्मा	१	१३	खादोअर्णाः	नदीनाम
३	१४	कृपायति	”	१	५	खिदयः	रश्मिनाम
१	१२	कृपीटम्	उदकनाम			ग	
३	२३	कृविः	कूपनाम	१	११	गग्नुः	वाङ्नाम
१	२	कृशनम्	हिरण्यनाम	१	११	गणः	”
३	७	कृशनम्	रूपनाम	१	११	गथा	”
२	३	कृष्टयः	मनुष्यनाम	४	२	गध्यम्	पदनाम
३	९	केतः	प्रज्ञानाम	४	२	गध्यति	”
३	९	केतुः	”	४	२	गधिता	”
३	१५	केनिपः	मेधाविनाम	२	१४	गन्ति	गतिकर्मा
४	२	केपयः	पदनाम	१	५	गभस्तयः	रश्मिनाम
३	२३	केवटः	कूपनाम	२	५	गभस्तयः	अङ्गुलिनाम
५	६	केशी	पदनाम	२	४	गभस्ती	बाहुनाम
५	६	केशिनः	”	१	१२	गभीरम्	उदकनाम
५	४	क्षेत्रस्यपतिः	”	३	३	गभीरः	महन्नाम

अध्यायः	खं०	गकारादयः	विषयः	अध्यायः	खं०	गकारादयः	विषयः
१	११	गभीरा	वाङ्नाम	१	५	गावः	रश्मिनाम
३	३०	गभीरे	द्यावापृथिवी	१	१०	गिरिः	मेघनाम
२	१४	गमति	गतिकर्मा	४	२	गिर्व्वणसे	पदनाम
१	१२	गम्भरम्	उदकनाम	१	११	गीः	वाङ्नाम
१	१२	गम्भीरम्	„	३	१४	गूर्धयति	अर्चतिकर्मा
१	११	गम्भीरा	वाङ्नाम	३	१४	गृणाति	„
३	३०	गम्भीरे	द्यावापृथिवी	३	१५	गृत्सः	मेधाविनाम
२	२	गयः	अपत्यनाम	१	१०	गोत्रा	मेघनाम
२	१०	गयः	धननाम	१	१	गोत्रा	पृथिवीनाम
३	४	गयः	गृहनाम	१	१	गौः	„
३	४	गर्त्तः	„	१	४	गौः	साधारणनाम
१	११	गल्दः	वाङ्नाम	१	११	गौः	वाङ्नाम
१	११	गलद्ः	„	३	१६	गौः	स्तोतृनाम
१	११	गल्दा	„	४	१	गौः	पदनाम
४	२	गल्दया	पदनाम	५	५	गौः	„
२	१४	गवते	गतिकर्मा	१	११	गौरी	वाङ्नाम
१	१२	गह्वरम्	उदकनाम	५	५	गौरी	पदनाम
१	१२	गहनम्	„			घ	
२	१४	गाति	गतिकर्मा	१	९	घर्मः	अहर्नाम
१	१	गातुः	पृथिवीनाम	३	१८	घर्म	यज्ञनाम
४	१	गातुः	पदनाम	१	९	घंसः	अहर्नाम
१	११	गाथा	वाङ्नाम	१	९	घृणः	„
१	११	गान्धर्वी	„	१	९	घृणिः	„
१	११	ग्ना	„	१	१७	घृणिः	ज्वलतीनाम
३	२९	ग्नाः	उत्तरपदनाम	२	१३	घृणिः	क्रोधनाम
१	१	ग्मा	पृथिवीनाम	१	१२	घृतम्	उदकनाम
३	१४	गायति	अर्चतिकर्मा	३	३०	घृतवती	द्यावापृथिवी
१	१०	ग्रावा	मेघनाम	१	७	घृताची	रात्रिनाम
५	२	ग्रावाणः	पदनाम	१	११	घोषः	वाङ्नाम

अध्यायः	खण्डः	चकारादयः	विषयः	अध्यायः	खण्डः	चकारादयः	विषयः
		च		४	२	चित्	पदनाम
२	६	चकमानः	कान्तिकर्मा	३	९	चित्तम्	प्रज्ञानाम
२	१	चक्रत्	कर्मनाम	१	८	चित्रामघा	उषोनाम
३	११	चक्ष	पश्यतिकर्मा	३	९	चेतः	प्रज्ञानाम
२	१	चक्रतुः	कर्मनाम	४	३	चोष्कूयते	पदनाम
२	१४	चतति	गतिकर्मा	४	३	चोष्कूयमाणः	,,
३	१३	चतुरश्चिद्दद मानात्	उपमानाम	२	९	चौत्नम्	बलनाम
						छ	
१	२	चन्द्रम्	हिरण्यनाम	३	१४	छदयति	अर्चतिकर्मा
५	५	चन्द्रमाः	पदनाम	३	१४	छदयते	,,
४	३	चमः	,,	३	१४	छन्दति	,,
३	११	चना	पश्यतिकर्मा	२	६	छन्त्सत्	कान्तिकर्मा
३	३०	चम्वौ	द्यावापृथिवी	३	१६	छन्दः	स्तोत्रनाम
१	१०	चमसः	मेघनाम	३	४	छदिः	गृहनाम
४	१	चयसे	पदनाम	३	४	छर्दिः	,,
४	१	च्यवनः	,,	३	४	छाया	,,
२	४	च्यवाना	बाहुनाम			**ज**	
२	१४	च्यवते	गतिकर्मा	२	३	जगतः	मनुष्यनाम
४	२	चर्षणि	पदनाम	२	१४	जगति	गतिकर्मा
२	३	चर्षणयः	मनुष्यनाम	२	११	जगती	गोनाम
१	१०	चरुः	मेघनाम	२	१४	जगन्ति	गतिकर्मा
३	११	चष्टे	पश्यतिकर्मा	२	१४	जङ्गन्ति	,,
४	३	चाकम्	पदनाम	२	१४	जगाति	,,
२	६	चाकनत्	कान्तिकर्मा	२	१४	जगायात्	,,
३	११	चाकमत्	पश्यतिकर्मा	१	१७	जञ्झणाभवन्	ज्वलतोनाम
३	११	चाक्म	,,	४	३	जञ्झतीः	पदनाम
३	११	चिकयत्	,,	४	१	जठरे	,,
३	११	चिक्यम्	,,	२	३	जन्तवः	मनुष्यनाम

अध्याय	खण्ड	अकारादय:	विषय:	अध्याय	खण्ड	अकारादय:	विषय:
१	१२	जन्म	उदकनाम	४	१	जामि	पदनाम
१	१७	जमत्	ज्वलतोनाम	५	३	ज्या	„
२	१४	जमति	गतिकर्मा	२	१४	जायति	गतिकर्मा
२	१४	जयति	„	३	१३	जारआभ-गोमेषोभू-तोऽभियन्त:	उपमानाम
३	१४	जरति	अर्चतिकर्मा				
३	१४	जरते	„				
४	१	जरते	पदनाम	४	३	जारयायि	पदनाम
३	१६	जरिता	स्तोतृनाम	२	१४	जिगाति	गतिकर्मा
४	३	जरूथम्	पदनाम	२	१४	जिन्वति	„
२	१४	ज्रयति	गतिकर्मा	४	३	जिन्वति	पदनाम
३	१४	जल्पति	अर्चतिकर्मा	२	१६	जिरा	अन्तिकनाम
१	१२	जलम्	उदकनाम	१	११	जिह्वा	वाङ्नाम
१	१२	जलाषम्	„	२	१५	जीरा:	क्षिप्रनाम
३	६	जलाषम्	सुखनाम	२	६	जुषते	कान्तिकर्मा
४	३	जल्हव:	पदनाम	४	१	जुहुरे	पदनाम
२	१४	जवति	गतिकर्मा	२	१३	जूर्णि:	क्रोधनाम
४	३	जवारु	पदनाम	२	१५	जूर्णि:	क्षिप्रनाम
१	१२	जह्म	उदकनाम	४	३	जूर्णि:	पदनाम
४	१	जह्वा	पदनाम	२	१५	जूर्त्ती:	क्षिप्रनाम
२	१४	जसति	गतिकर्मा	२	१९	जूर्वति	वधकर्मा
४	१	जसुरि:	पदनाम	२	१४	जेहते	गतिकर्मा
२	२	जा:	अपत्यनाम	१	१६	ज्योतते	ज्वलतिकर्मा
१	२	जातरूपम्	हिरण्यनाम	४	२	जोषवाकम्	पदनाम
५	१	जातवेदा:	पदनाम			**ड**	
१	१	ज्मा	पृथिवीनाम	२	१४	डीयते	गतिकर्मा
२	५	जामय:	अङ्गुलिनाम			**त**	
१	१२	जामि	उदकनाम	२	१४	तकति	गतिकर्मा
१	१२	जामि:	„	२	२	तक्म	अपत्यनाम
१	१२	जामिवत्	„	३	२४	तक्वा	स्तेननाम

अध्यायः	खण्डः	तकारादयः	विषयः	अध्यायः	खण्डः	तकारादयः	विषयः
२	१९	तडित्	वधकर्मा	२	९	तविषी	बलनाम
४	३	ततनुष्टिम्	पदनाम	२	२४	तस्करः	स्तेननाम
२	१४	तत्सरति	गतिकर्मा	२	३	तस्थुषः	मनुष्यनाम
३	१३	तथा	उपमा	२	१५	ताजत्	क्षिप्रनाम
३	१३	तद्रूपः	,,	२	१९	ताडि	वधकर्मा
३	१३	तद्वर्णः	,,	३	२४	तायुः	स्तेननाम
३	१३	तद्वत्	,,	३	७	ताम्रम्	रूपनाम
२	२	तनयम्	अपत्यनाम	३	१६	तामुः	स्तोतृनाम
२	२	तनयः	,,	१	१४	तार्क्ष्यः	अश्वनाम
२	१०	तना	धननाम	५	४	तार्क्ष्यः	पदनाम
५	२	तनूनपात्	पदनाम	२	२०	तिग्मम्	वज्रनाम
१	१७	तपः	ज्वलतोनाम	२	२०	तिग्मः	,,
२	१३	तपुषी	क्रोधनाम	४	१	तितउ	पदनाम
१	७	तमः	रात्रिनाम	३	२९	तिरः	उत्तरपदनाम
१	७	तमस्वती	,,	३	२४	तिक्ता	स्तेननाम
२	१३	त्यजः	क्रोधनाम	३	२४	त्रिपुः	,,
२	९	तरः	बलनाम	२	१५	त्रिषु	क्षिप्रनाम
२	१५	तरणिः	क्षिप्रनाम	३	२	त्रिषमः	ह्रस्वनाम
१	१३	तरस्वत्यः	नदीनाम	५	२	तिस्रोदेवीः	पदनाम
४	२	तरुष्यति	पदनाम	२	२	तुक्	अपत्यनाम
२	१६	तलित्	अन्तिकनाम	३	३	तुग्रः	महन्नाम
२	९	तवः	बलनाम	१	१२	तुग्र्या	उदकनाम
३	२९	त्वः	उत्तरपदनाम	४	१	तुग्वनि	पदनाम
२	९	त्वक्षः	बलनाम	२	२०	तुजः	वज्रनाम
३	३	तवसः	महन्नाम	२	१५	तुज्यमानासः	क्षिप्रनाम
५	२	त्वष्टा	पदनाम	२	२०	तुञ्जः	वज्रनाम
५	४	त्वष्टा	,,	४	३	तुञ्जः	पदनाम
५	६	त्वष्टा	,,	३	२०	तुञ्जति	दानकर्मा
३	३	तविषः	महन्नाम	२	१४	तुरीयति	गतिकर्मा

अध्यायः	खं०	तकारादयः	विषयः	अध्यायः	खं०	तकारादयः	विषयः
४	३	तुरीयम्	पदनाम	४	२	तोदः	पदनाम
४	३	तुर्वणिः	,,	१	१२	तोयम्	उदकनाम
२	१६	तुर्वशः	अन्तिकनाम	२	१५	तोयम्	क्षिप्रनाम
२	३	तुर्वशाः	मनुष्यनाम	४	२	तौरयाणः	पदनाम
२	१६	तुर्वशे	अन्तिकनाम			द	
३	१	तुवि	बहुनाम	२	९	दक्षः	बलनाम
४	१	तूताव	पदनाम	३	१९	दग्धि	याञ्चाकर्मा
२	१५	तूतुजानः	क्षिप्रनाम	२	१४	दध्यति	गतिकर्मा
२	१५	तूतुजानासः	,,	२	१४	दध्नोति	,,
२	१५	तूतुजिः	,,	१	१०	दृतिः	मेघनाम
२	१५	तूतुजित्	,,	१	२	दत्रम्	हिरण्यनाम
४	२	तूतुमाकृषे	पदनाम	३	१९	दद्धि	याञ्चकर्मा
१	१२	तूयम्	उदकनाम	५	६	दध्यङ्	पदनाम
२	१५	तूयम्	क्षिप्रनाम	२	१४	दध्यति	गतिकर्मा
२	१५	तूर्णिः	,,	१	१४	दधिक्रा	अश्वनाम
२	१५	तूर्णि	,,	१	१४	दधिक्रावा	,,
४	२	तूर्णाशम्	पदनाम	५	४	दधिक्राः	पदनाम
३	२४	तृक्वा	स्तेननाम	४	३	दनः	,,
२	९	तृक्षः	बलनाम	२	१४	दभ्नोति	गतिकर्मा
२	१९	तृणेढि	बधकर्मा	२	१९	दभ्नोति	बधकर्मा
१	१२	तृपीटम्	उदकनाम	३	२	दभ्रम्	ह्रस्वनाम
१	१२	तृप्तिः	,,	३	२९	दभ्रम्	उत्तरपदनाम
३	२४	तृपुः	स्तेननाम	४	१	दमूनाः	पदनाम
२	१५	तृषुः	क्षिप्रनाम	३	४	दमे	गृहनाम
३	२	तृषमः	ह्रस्वनाम	४	१	दयते	पदनाम
१	१२	तेजः	उदकनाम	१	९	द्यविद्यवि	अहर्नाम
१	१७	तेजः	ज्वलतोनाम	२	१४	द्रमति	गतिकर्मा
२	२	तोकम्	अपत्यनाम	२	१५	द्रवत्	क्षिप्रनाम
२	२	तोकम्	,,	२	१४	द्रवति	गतिकर्मा

अध्यायः	खण्डः	दकारादयः	विषयः	अध्यायः	खण्डः	दकारादयः	विषयः
२	९	द्रविणम्	बलनाम	१	१६	द्युमत्	ज्वलतिकर्मा
२	१०	द्रविणम्	धननाम	२	१०	द्युम्नत्	धननाम
५	२	द्रविणोदाः	पदनाम	४	२	द्युम्नम्	पदनाम
२	१	दंसः	कर्मनाम	५	३	द्रुघणः	„
४	१	दंसयः	पदनाम	२	१९	द्रुणाति	बधकर्मा
३	२	दहरकः	कर्मनाम	३	४	दुरोणे	गृहनाम
३	२०	दाति	दानकर्मा	४	३	दुरितम्	पदनाम
५	३	द्यावापृथिवी	पदनाम	४	१	द्रुपदे	„
२	१४	द्राति	गतिकर्मा	२	१४	द्रुमति	गतिकर्मा
४	१	दावने	पदनाम	३	४	दुर्यो	गृहनाम
५	२	द्वारः	„	२	३	दुह्वः	मनुष्यनाम
३	२०	दाशति	दानकर्मा	३	५	दुवस्यति	परिचरणकर्मा
३	२०	दासति	„	४	२	दूतः	पदनाम
२	२०	दिद्युत्	वज्रनाम	४	३	दूतः	„
१	५	दिधीतयः	रश्मिनाम	३	३०	दूरेअन्ते	द्यावापृथिवी
२	५	दिधीतयः	अङ्गुलिनाम	२	१४	द्रूडति	गतिकर्मा
१	९	दिनम्	अहर्नाम	२	१४	द्रूणाति	„
४	२	द्विता	पदनाम	२	१४	द्रवति	„
४	३	द्विबर्हाः	„	१	१०	दृतिः	मेघनाम
१	९	दिवा	अहर्नाम	३	१८	देवताता	यज्ञनाम
४	३	दिविष्टिषु	पदनाम	५	६	देवपत्न्यः	पदनाम
१	९	दिवेदिवे	„	३	१८	देवयवः	ऋत्विङ्नाम
१	१६	दीदयति	ज्वलतिकर्मा	५	६	देवाः	पदनाम
१	५	दिधीतयः	अङ्गुलिनाम	५	३	देवौऊर्जाहुती	„
२	१४	दीयति	गतिकर्मा	५	३	देवौजोष्टी	„
२	१४	दीयते	„	४	३	देवोदेवा }	„
५	३	दुन्दुभिः	पदनाम			च्याक्षपा }	
१	९	द्युः	अहर्नाम	३	२	देहरकः	ह्रस्वनाम
२	१५	द्युगत्	क्षिप्रनाम	५	२	देव्याहोतारः	पदनाम

अध्यायः	खं.	धकारादयः	विषयः	अध्यायः	खं.	धकारादयः	विषयः
२	१२	द्रोधति	क्रुध्यतिकर्मा	२	१४	धावति	”
१	८	द्योतना	उषोनाम	२	७	धासिः	अन्ननाम
१	१६	द्योतते	ज्वलतिकर्मा	१	११	धिषणा	वाङ्नाम
१	७	दोषा	रात्रिनाम	३	३०	धिषणे	द्यावापृथिवी
१	९	द्यौः	अहर्नाम	२	१	धीः	कर्मनाम
१	१४	दौर्गहः	अश्वनाम	३	९	धीः	प्रज्ञानाम
		ध		२	५	धीतयः	अङ्गुलिनाम
५	३	धनुः	पदनाम	३	१५	धीरः	मेधाविनाम
१	३	धन्व	अन्तरिक्षनाम	१	१३	धुनयः	नदीनाम
४	२	धन्व	पदनाम	२	५	धुरः	अङ्गुलिनाम
२	१४	धन्वति	गतिकर्मा	२	१४	ध्रुवति	गतिकर्मा
२	१४	धमति	”	२	१९	ध्रुवति	वधकर्मा
२	१९	धमति	वधकर्मा	२	१९	धूर्वति	”
३	१४	धमति	अर्चतिकर्मा	२	१४	ध्रजति	गतिकर्मा
१	११	धमनिः	वाङ्नाम	१	११	धेना	वाङ्नाम
२	१४	ध्रजति	गतिकर्मा	१	११	धेनुः	”
२	९	धर्णसि	बलनाम	५	५	धेनुः	पदनाम
२	९	धर्णसिः	”			**न**	
१	१२	धरुणम्	उदकनाम	१	७	नक्ता	रात्रिनाम
२	१४	ध्रति	गतिकर्मा	२	१४	नक्षति	गतिकर्मा
२	१४	ध्रयति	”	२	१८	नक्षति	व्याप्तिकर्मा
२	१४	धवति	”	४	३	नक्षद्दाभम्	पदनाम
२	३	धवाः	मनुष्यनाम	३	१२	नकिः }	सर्वपदसमाम्नायः
२	१९	ध्वरति	वधकर्मा	३	१२	नकीम् }	
१	१२	ध्वस्मन्वत्	उदकनाम	२	१४	नक्षति	गतिकर्मा
२	१४	ध्वंसति	गतिकर्मा	१	११	नग्ना	वाङ्नाम
५	५	धाता	पदनाम	३	१६	नदः	स्तोतृनाम
१	११	धारा	वाङ्नाम	४	२	नदः	पदनाम
२	१४	ध्राति	गतिकर्मा	३	१४	नदति	अर्चतिकर्मा

अध्यायः	खण्डः	नकारादयः	विषयः	अध्यायः	खण्डः	नकारादयः	विषयः
२	१७	नदनुः	सङ्ग्रामनाम	४	१	नसतः	पदनाम
१	१३	नद्यः	नदीनाम	२	१४	नसते	गतिकर्मा
५	३	नद्यः	पदनाम	४	१	नसन्तः	पदनाम
२	१८	ननक्षे	व्याप्तिकर्मा	३	२९	नंसते	उत्तरपदनाम
१	११	नना	वाङ्नाम	४	१	नंसन्ते	पदनाम
२	२	नपात्	अपत्यनाम	२	३	नहुषः	मनुष्यनाम
३	३०	नप्त्र्यौ	द्यावापृथिव्यौ	२	३	नहुषाः	,,
१	४	नभः	साधारणनाम	१	४	नाकः	साधारणनाम
१	१२	नभः	उदकनाम	१	४	नाका	,,
१	१३	नभन्वः	नदीनाम	१	११	नाडी	वाङ्नाम
१	१३	नभन्वाः	,,	३	१६	नादः	स्तोतृनाम
२	१९	नभति	वधकर्मा	१	१२	नाम	उदकनाम
२	१९	नभते	,,	३	१७	नार्यः	यज्ञनाम
३	३०	नभसी	द्यावापृथिव्यौ	५	३	नाराशंसः	पदनाम
२	७	नमः	अन्ननाम	३	१७	नारी	यज्ञनाम
२	२०	नमः	वज्रनाम	१	११	नालिः	वाङ्नाम
१	७	नम्या	रात्रिनाम	३	२	निवाव	ह्रस्वनाम
३	५	नमस्यति	परिचरणकर्मा	४	२	निचुम्पुणः	पदनाम
१	१४	नरः	अश्वनाम	३	२५	निण्यम्	निर्णीतान्तर्हितनाम
२	३	नरः	मनुष्यनाम				
२	३	नराः	,,	४	१	निधा	पदनाम
५	२	नराशंसः	पदनाम	२	१९	नितोषयति	वधकर्मा
५	३	नराशंसः	,,	२	१९	नितोशते	,,
३	२८	नवम्	नवनाम	२	१९	नितोषते	,,
२	१४	नवते	गतिकर्मा	२	१९	निबर्हयति	,,
३	२८	नव्यम्	नवनाम	१	१५	नियुतो वायोः	आदिष्टोपयोजनानि
३	१५	नवेदाः	मेधाविनाम	२	२१	नियुत्वान्	ईश्वरनाम
२	१८	नशत्	व्याप्तिकर्मा	१	१	निर्ऋतिः	पृथिवीनाम

अध्यायः	खं॰	नकारादयः	विषयः	अध्यायः	खं॰	पकारादयः	विषयः
३	७	निर्णिक्	कूपनाम	३	१४	पणते	अर्चतिकर्मा
१	११	निवित्	वाङ्नाम	३	१४	पणायति	,,
२	१९	निवपन्तु	वधकर्मा	३	१४	पणायते	,,
४	३	निम्रुम्भाः	पदनाम	३	१४	पणस्यति	,,
४	२	निष्षपी	,,	१	१४	पतङ्गाः	अश्वनाम
३	४	नीडम्	गृहनाम	२	१४	पतति	गतिकर्मा
१	१२	नीरम्	उदकनाम	२	१४	पतयति	,,
१	११	नीलिः	वाङ्नाम	२	२१	पत्यते	ऐश्वर्यकर्मा
२	१५	नु	क्षिप्रनाम	५	५	पथ्या	पदनाम
३	१२	नुकम्	सर्वपदसमाम्नायः	४	२	पदिम्	,,
४	१	नूच	पदनाम	३	१४	पनस्यति	अर्चतिकर्मा
४	१	नूचित्	,,	३	१४	पनायते	,,
३	२८	नूनम्	नवनाम	३	१४	पपृक्षाः	,,
३	२८	नूतनम्	,,	१	७	पयः	रात्रिनाम
१	१२	नृपीटम्	उदकनाम	१	१२	पयः	उदकनाम
२	९	नृम्णम्	बलनाम	१	१७	पयः	ज्वलतोनाम
२	१०	नृम्णम्	धननाम	२	७	पयः	अन्ननाम
२	२०	नेमिः	वज्रनाम	१	१३	पयस्वत्यः	नदीनाम
२	७	नेमः	अन्ननाम	१	७	पयस्वती	रात्रिनाम
३	२९	नेमः	उत्तरपदनाम	४	३	प्रकलवित्	पदनाम
२	१७	नेमधिता	संग्रामनाम	३	२६	पराके	दूरनाम
२	१७	नेमधितिः	,,	३	२६	पराचैः	,,
२	१४	नेहति	गतिकर्मा	५	४	पर्जन्यः	पदनाम
१	११	नौः	वाङ्नाम	२	२	प्रजा	अपत्यनाम
३	१४	नौति	अर्चतिकर्मा	३	१७	प्रजापतिः	यज्ञनाम
		प		५	४	प्रजापतिः	पदनाम
४	२	पचता	पदनाम	१	१०	पर्णानः	मेघनाम
२	३	पञ्चजनाः	अपत्यनाम	३	१	परीणसा	बहुनाम
४	२	पड्भिः	पदनाम	४	३	प्रतद्वसू	पदनाम

अध्याय	खण्ड	पकारादयः	विषयः
३	२७	प्रत्नम्	पुराणनाम
३	२५	प्रतीच्यम्	निर्णीतान्तर्हितनाम
३	२	प्रतिष्ठा	ह्रस्वनाम
३	२५	प्रतीच्यम्	निर्णीतान्तर्हि०
४	२	परि	पदनाम
४	१	परितक्मा	”
३	२७	प्रदिवः	पुराणनाम
२	१७	प्रधने	संग्रामनाम
३	२९	प्रपित्वे	उत्तरपदनाम
१	१२	प्रयः	उदकनाम
२	७	प्रयः	अन्ननाम
१	१०	पर्वतः	मेघनाम
२	१४	प्रवते	गतिकर्मा
३	२७	प्रवयाः	पुराणनाम
३	२६	परावतः	दूरनाम
१	१०	पशानः	मेघनाम
४	३	पराशरः	पदनाम
३	२१	परिश्रव	अध्येषणाकर्मा
२	२०	परशुः	वज्रनाम
३	२१	परिस्रव	अध्येषणाकर्मा
२	१४	प्लवति	गतिकर्मा
२	१४	प्लवते	”
२	१४	पवते	”
३	२१	पवस्व	अध्येषणाकर्मा
१	११	पविः	वाङ्नाम
४	२	पविः	पदनाम
२	२०	पविः	वज्रनाम
१	१२	पवित्रम्	उदकनाम
४	२	पवित्रम्	पदनाम
३	४	पस्त्यम्	गृहनाम
३	७	प्सरः	रूपनाम
३	८	पाकः	प्रशस्यनाम
२	७	पाजः	अन्ननाम
२	९	पाजः	बलनाम
४	३	पाथः	पदनाम
४	२	पादुः	”
१	१३	पार्वत्यः	नदीनाम
२	१५	प्राशुः	क्षिप्रनाम
२	१५	प्राशुवित्	”
३	३०	पार्श्वा	द्यावापृथिवी
३	३०	पार्श्व्यौ	”
२	१५	प्लाशुचित्	क्षिप्रकर्मा
२	१४	प्साति	गतिकर्मा
४	१	पिता	पदनाम
२	७	पितः	अन्ननाम
५	५	पितरः	पदनाम
५	३	पितुः	”
३	२९	पिनाकम्	उत्तरपदनाम
३	१४	पिपृक्षाः	अर्चतिकर्मा
१	१२	पिप्पलम्	उदकनाम
२	१४	पिस्यति	गतिकर्मा
३	७	पिष्टम्	रूपनाम
३	१९	पीपरत्	याच्ञाकर्मा
४	३	पुरन्धी	पदनाम
३	३०	पुरन्धि	द्यावापृथवी
१	१२	पुरीषम्	उदकनाम
३	१	पुरु	बहुनाम

अध्यायः	खण्डः	पकारादयः	विषयः	अध्यायः	खण्डः	पकारादयः	विषयः
१	१०	पुरुभोजाः	मेघनाम	४	२	पृथुजयाः	पदनाम
५	४	पुरूरवाः	पदनाम	१	४	पृश्निः	साधारणनाम
४	३	पुलुकामः	,,	१	१५	पृषत्योम्ताम्	आदिष्टोपयोजनानि
१	३	पुष्करम्	अन्तरिक्षनाम				
३	७	पसुः	रूपनाम	२	१४	पेलयति	गतिकर्मा
३	१४	पूजयति	अर्चतिकर्मा	१	२	पेशः	हिरण्यनाम
१	१२	पूर्णम्	उदकनाम	३	७	पेशः	रूपनाम
३	१९	पूर्द्धि	याच्ञाकर्मा	१	१४	पैद्वः	अश्वनाम
३	२७	पूर्व्यम्	पुराणनाम	२	९	पौंस्यानि	बलनाम
२	३	पूरवः	मनुष्यनाम	२	१७	पौंस्ये	संग्रामनाम
३	२७	पूर्वा	पुराणनाम			फ	
१	१	पूषा	पृथिवीनाम	२	१४	फणति	गतिकर्मा
५	६	पूषा	पदनाम	१	१०	फलिगः	मेघनाम
२	७	पृक्षः	अन्ननाम			ब	
२	१७	पृक्षे	संग्रामनाम	४	३	बकुरः	पदनाम
३	१४	पृच्छति	अर्चतिकर्मा	३	१०	बट्	सत्यनाम
३	२०	पृणक्षि	दानकर्मा	४	३	बतः	पदनाम
३	२०	पृणक्ति	"	२	९	बधः	बलनाम
३	२०	पृणाति	"	२	१०	बन्धु	धननाम
२	१७	पृतना	संग्रामनाम	३	७	बप्सः	रूपनाम
२	३	पृतनाः	मनुष्यनाम	२	८	बप्सति	अत्तिकर्मा
२	१७	पृतनाज्यम्	संग्रामनाम	२	८	बभस्ति	"
२	१७	पृत्सु	"	२	८	बब्धाम्	"
१	३	पृथिवी	अन्तरिक्षनाम	१	१०	बज्रः	मेघनाम
५	३	पृथिवी	पदनाम	१	१४	ब्रध्नः	अश्वनाम
५	५	पृथिवी	"	३	३	ब्रध्नः	महन्नाम
५	६	पृथिवी	"	१	१२	बर्बुरम्	उदकनाम
१	१	पृथ्वी	पृथिवीनाम	१	१२	बृह्म	"
३	३०	पृथ्वी	द्यावापृथिवी	२	७	ब्रह्म	अन्ननाम

खण्डाः	पं०	बकारादयः	विषयः	खण्डाः	पं०	भकारादयः	विषयः
२	१०	ब्रह्म	धननाम	५	४	बृहस्पतिः	पदनाम
५	४	ब्रह्मणस्पतिः	पदनाम	४	३	बेकनाटान्	,,
४	३	बर्हणा	,,	१	११	बेकुः	वाङ्नाम
२	१९	बर्हयति	वधकर्मा	१	११	बेकुरा	,,
१	३	बर्हिः	अन्तरिक्षनाम			भ	
१	१२	बर्हिः	उदकनाम	२	१०	भगः	धननाम
५	२	बर्हिः	पदनाम	५	६	भगः	पदनाम
३	३	बर्हिषत्	महन्नाम	३	१४	भणति	अर्चतिकर्मा
३	३	बर्हिष्ठः	,,	३	१४	भणायते	,,
३	३	बर्हिषि	,,	४	२	भन्दनाः	पदनाम
१	१०	बलाहकः	मेघनाम	१	१६	भन्दते	ज्वलतिकर्मा
३	३	बंहिष्ठः	महन्नाम	३	१४	भन्दति	अर्चतिकर्मा
३	३०	बहुले	द्यावापृथिवी	३	१४	भनति	,,
२	९	बाधः	बलनाम	३	२९	भ्यसते	उत्तरपदनाम
३	१३	ब्राह्मणाव्रतचारिणः	उपमानाम	२	१७	भरे	संग्रामनाम
				३	१८	भरताः	ऋत्विङ्नाम
२	४	बाहू	बाहुनाम	२	४	भरित्रे	बाहुनाम
२	१४	बिस्पति	गतिकर्मा	१	२	भर्म	हिरण्यनाम
४	३	बिरिंपतः	पदनाम	२	१४	भ्रमति	गतिकर्मा
२	२	बीजम्	अपत्यनाम	२	८	भर्वति	अत्तिकर्मा
४	२	बीरिटे	पदनाम	१	१२	भविष्यन्	उदकनाम
४	३	बुन्दः	,,	२	८	भसथः	अत्तिकर्मा
१	१२	बुर्बुरः	उदकनाम	४	३	भाऋजीकः	पदनाम
१	१२	बुर्बुरम्	,,	१	९	भानुः	अहर्नाम
१	१२	बुसम्	,,	२	१३	भामः	क्रोधनाम
४	३	बृबदुक्थम्	पदनाम	२	१२	भामते	क्रुध्यतिकर्मा
१	१२	बृबूकम्	उदकनाम	१	१६	भ्राजते	ज्वलतिकर्मा
३	३	बृहत्	महन्नाम	३	१८	भारताः	ऋत्विङ्नाम
३	३०	बृहती	द्यावापृथिवी	१	११	भारती	वाङ्नाम

अध्यायः	खण्डः	भकारादयः	विषयः	अध्यायः	खण्डः	मकारादयः	विषयः
१	१६	भ्राशते	ज्वलतिकर्मा	२	९	मज्मना	बलनाम
१	१६	भ्राश्यति	,,	५	३	मण्डूकाः	पदनाम
१	१६	भ्लाशते	,,	३	१५	मतयः	मेधाविनाम
१	१६	भ्लाश्यति	,,	३	१५	मतुथाः	,,
१	१६	भ्लाश्यते	,,	३	१४	मदति	अर्चतिकर्मा
१	१३	भास्वत्यः	नदीनाम	३	१९	मदेमहि	याच्ञाकर्मा
१	८	भास्वती	उषोनाम	४	१	मध्या	पदनाम
२	१२	भ्रीणाति	क्रुध्यतिकर्मा	१	१२	मधु	उदकनाम
२	४	भुरिजौ	बाहुनाम	५	६	मनुः	पदनाम
२	१४	भुरण्यति	गतिकर्मा	३	१४	मन्त्रयते	अर्चतिकर्मा
२	१५	भुरण्युः	क्षिप्रनाम	१	१६	मन्दते	ज्वलतिकर्मा
१	१२	भुवनम्	उदकनाम	३	१४	मन्दते	अर्चतिकर्मा
१	१	भूः	पृथिवीनाम	३	१४	मन्द्रयते	,,
१	३	भूः	अन्तरिक्षनाम	१	११	मन्द्रा	वाङ्नाम
१	१२	भूतम्	उदकनाम	१	११	मन्द्राजनी	,,
१	१	भूमिः	पृथिवीनाम	४	१	मन्दिने	पदनाम
३	१	भूरि	बहुनाम	४	१	मन्दू	,,
५	५	भृगवः	पदनाम	३	१५	मन्धाता	मेधाविनाम
२	१२	भृणीयते	क्रुध्यतिकर्मा	३	१९	मन्महे	याच्ञाकर्मा
४	३	भृमिः	पदनाम	३	१९	मनामहे	,,
२	१२	भेषति	क्रुध्यतिकर्मा	२	६	मन्यते	कान्तिकर्मा
१	१२	भेषजम्	उदकनाम	१	४	मन्यते	अर्चतिकर्मा
३	६	भेषजम्	सुखनाम	२	१३	मन्युः	क्रोधनाम
२	१२	भोजते	क्रुध्यतिकर्मा	५	४	मन्युः	पदनाम
२	१०	भोजनम्	धननाम	३	१५	मनश्चित्	मेधाविनाम
		म		३	१५	मनीषी	,,
२	१५	मक्षु	क्षिप्रनाम	२	३	मनुष्याः	मनुष्यनाम
३	१७	मखः	यज्ञनाम	३	१५	मनुष्याः	मेधाविनाम
२	१०	मघम्	धननाम	२	१७	ममसत्यम्	संग्रामनाम

अध्यायः	खण्डः	मकारादयः	विषयः	अध्यायः	खण्डः	मकारादयः	विषयः
३	६	मयः	सुखनाम	३	१२	माकिः	सर्वपदसमाम्नायः
२	१४	म्यक्षति	गतिकर्मा				
१	५	मयूखाः	रश्मिनाम	१	१३	मातरः	नदीनाम
२	१४	मर्दति	गतिकर्मा	३	१९	मायते	याच्ञाकर्मा
२	१९	मर्दति	वधकर्मा	३	९	माया	प्रज्ञानाम
२	३	मर्ताः	मनुष्यनाम	१	११	मायुः	वाङ्नाम
२	३	मर्याः	,,	३	२	मायुकः	ह्रस्वनाम
२	३	मर्त्याः	,,	२	१४	मार्ष्टि	गतिकर्मा
१	५	मरीचिपाः	रश्मिनाम	१	१४	मांश्चत्वः	अश्वनाम
१	२	मरुत्	हिरण्यनाम	२	१४	माहिनः	महन्नाम
३	७	मरुत्	रूपनाम	५	४	मित्रः	पदनाम
३	१८	मरुतः	ऋत्विङ्नाम	२	१४	मिनाति	गतिकर्मा
५	५	मरुतः	पदनाम	२	१९	मिनाति	वधकर्मा
१	१७	मलमलाभवन्	ज्वलतोनाम	२	१४	मिनोति	गतिकर्मा
३	२४	मलिम्लुचः	स्तेननाम	२	१९	मिनोति	वधकर्मा
१	१४	मंश्चतुः	अश्वनाम	३	१९	मिमिड्ढि	याच्ञाकर्मा
१	१४	मंश्चतो	,,	३	१९	मिमीढि	,,
१	१२	महः	उदकनाम	२	१४	म्रियक्षति	गतिकर्मा
३	३	महः	महन्नाम	२	१४	मिस्यति	,,
१	१२	महत्	उदकनाम	२	१०	मीढुम्	धननाम
३		महत्	महन्नाम	२	१७	मीढ्वे	संग्रामनाम
३	२०	मंहते	दानकर्मा	२	१०	मीह्लम्	धननाम
३	१४	महयति	अर्चतिकर्मा	३	२४	मुषीवान्	स्तेननाम
२	१७	महाधने	संग्रामनाम	४	१	मूषः	पदनाम
३	३	महिषः	महन्नाम	५	५	मृत्युः	,,
१	१	मही	पृथिवीनाम	२	१७	मृधः	संग्रामनाम
१	११	मही	वाङ्नाम	१	११	मेळिः	वाङ्नाम
२	११	मही	गोनाम	१	१०	मेघः	मेघनाम
३	३०	मही	द्यावापृथिवी	३	१५	मेधः	मेधाविनाम

अध्यायः	खण्डः	मकारादयः	विषयः
३	१७	मेधः	यज्ञनाम
२	१०	मेधा	धननाम
३	१५	मेधाविनः	मेधाविनाम
१	११	मेना	वाङ्नाम
३	२१	मेना	उत्तरपदनाम
२	२०	मेनिः	वज्रनाम
४	१	मेह्ना	पदनाम
१	७	मोकी	रात्रिनाम
		य	
३	१७	यज्ञः	यज्ञनाम
२	१४	यतते	गतिकर्मा
३	१८	यतस्रुचः	ऋत्विङ्नाम
२	३	यदवः	मनुष्यनाम
३	१९	यन्तारः	याच्ञाकर्मा
३	१९	यन्ति	,,
३	१९	यन्धि	,,
५	४	यमः	पदनाम
५	६	यमः	,,
१	७	यम्या	रात्रिनाम
५	५	यमौ	पदनाम
१	१३	यव्याः	नदीनाम
३	३	यह्वः	महन्नाम
१	१२	यशः	उदकनाम
२	७	यशः	अन्ननाम
२	१०	यशः	धननाम
१	१२	यहः	उदकनाम
२	९	यहः	बलनाम
२	२	यहुः	अपत्यनाम
१	१३	यह्व्यः	नदीनाम

अध्यायः	खण्डः	यकारादयः	विषयः
२	१९	यावति	बधकर्मा
२	१४	याति	गतिकर्मा
२	१९	यातयति	बधकर्मा
१	१२	यादः	उदकनाम
१	१२	यादुः	,,
४	३	याहश्मिन्	पदनाम
३	१९	यामि	याच्ञाकर्मा
२	१९	यावति	बधकर्मा
२	१५	युगत्	क्षिप्रनाम
२	१४	युध्यति	गतिकर्मा
२	१४	युध्यते	,,
२	५	योक्त्राणि	अङ्गुलिनाम
२	५	योजनानि	,,
१	१२	योनिः	उदकनाम
३	४	योनिः	गृहनाम
२	१४	योम्रिष्टि	गतिकर्मा
२	१४	योषिष्टि	,,
३	१४	योति	अर्चतिकर्मा
		र	
१	७	रजः	रात्रिनाम
४	१	रजः	पदनाम
२	१४	रजति	गतिकर्मा
३	१४	रजयति	अर्चतिकर्मा
३	१४	रञ्जयति	,,
३	३०	रजसी	द्यावापृथिवी
२	१७	रणाः	संग्रामनाम
२	१०	रत्नम्	धननाम
५	३	रथः	पदनाम
२	१४	रथर्यति	गतिकर्मा

अध्यायः	खण्डः	रेफादयः	विषयः
४	३	रथर्यति	पद्नाम
२	१९	रम्णाति	वधकर्मा
३	३	रभसः	महन्नाम
३	२९	रम्भः	उत्तरपद्नाम
१	७	रम्या	रात्रिनाम
१	१२	रयिः	उदकनाम
२	१०	रयिः	धननाम
२	५	रशनाः	अङ्गुलिनाम
१	५	रश्मयः	रश्मिनाम
१	५	रश्म्यः	”
१	११	रसः	वाङ्नाम
१	१२	रसः	उदकनाम
२	७	रसः	अन्ननाम
३	१४	रसति	अर्चतिकर्मा
४	३	रंसु	पद्नाम
२	१४	रंहति	गतिकर्मा
५	५	राका	पद्नाम
३	१४	राजति	अर्चतिकर्मा
२	२१	राजति	ऐश्वर्य्यकर्मा
२	१४	राति	गतिकर्मा
३	२०	राति	दानकर्मा
५	३	रात्रिः	पद्नाम
२	१०	राधः	धननास
१	७	राम्याः	रात्रिनाम
२	१०	रायः	धननाम
१	११	रासः	वाङ्नाम
३	२०	रासति	दानकर्मा
४	३	रास्पिनः	पद्नाम
१	५	रासभावश्विनोः	आदिष्टोपयोजनानि
२	२२	राष्ट्री	ईश्वरनाम
२	१०	रिक्थम्	धननाम
३	२४	रिक्वा	स्तेननाम
२	१४	रिणति	गतिकर्मा
२	१४	रिणाति	,,
३	२४	रितक्वा	स्तेननाम
१	१	रिपः	पृथिवीनाम
३	२४	रिपुः	स्तेननाम
३	२४	रिभ्वा	,,
३	२४	रिश्वा	,,
३	१९	रिरिड्ढि	याच्ञाकर्मा
४	३	रिशादसः	पद्नाम
३	१९	रिरीहि	याच्ञाकर्मा
३	२	रिहम्	ह्रस्वनाम
३	१४	रिहति	अर्चतिकर्मा
३	२४	रिहायाः	स्तेननाम
३	२४	रिह्वा	,,
२	१४	रीयते	गतिकर्मा
१	२	रुक्मम्	हिरण्यनाम
१	१३	रुजानाः	नदीनाम
४	३	रुजानाः	पद्नाम
३	१६	रुद्रः	स्तोतृनाम
५	४	रुद्रः	पद्नाम
५	५	रुद्राः	,,
४	३	रुशत्	,,
२	१४	रुह्लति	गतिकर्मा
२	१०	रेक्णः	धननाम
२	१४	रेजति	गतिकर्मा
२	१४	रेजते	”

अध्यायः	खण्डः	लकारादयः	विषयः
३	२९	रेजते	उत्तरपदनाम
२	१२	रेळते	क्रुध्यतिकर्मा
१	१२	रेतः	उदकनाम
३	१६	रेभः	स्तोतृनाम
३	१४	रेभति	अर्चतिकर्मा
१	१३	रेवत्यः	नदीनाम
१	१०	रैवतः	मेघनाम
१	१६	रोचते	ज्वलतिकर्मा
५	५	रोदसी	पदनाम
३	३०	रोदसी	द्यावापृथिवी
१	१३	रोधचक्राः	नदीनाम
३	३०	रोधसी	द्यावापृथिवी
१	१३	रोधस्वत्यः	नदीनाम
१	१३	रोहितः	”
२	५	रोहितः	अङ्गुलिनाम
१	१५	रोहितोग्नेः	आदिष्टोपयोजनानि
३	१४	रौति	अर्चतिकर्मा
१	१०	रौहिणः	मेघनाम
		ल	
२	१४	लजति	गतिकर्मा
२	१४	लोटते	”
२	१४	लोठते	”
४	१	लोधम्	पदनाम
१	२	लोहम्	हिरण्यनाम
		व	
४	२	वक्षः	पदनाम
१	१३	वक्षणाः	नदीनाम

अध्यायः	खण्डः	वकारादयः	विषयः
१	११	वग्नुः	वाङ्नाम
२	२०	वज्रः	वज्रनाम
२	१४	वञ्चति	गतिकर्मा
२	२०	वधः	वज्रनाम
२	९	वधः	बलनाम
१	१३	वध्वः	नदीनाम
३	१४	वन्दते	अर्चतिकर्मा
१	५	वनम्	रश्मिनाम
१	१२	वनम्	उदकनाम
३	२४	वनर्गुः	स्तेननाम
५	२	वनस्पतिः	पदनाम
४	२	वनुष्यति	”
२	१२	वनुष्यति	क्रुध्यतिकर्मा
२	६	वनोति	कान्तिकर्मा
३	७	वपुः	रूपनाम
३	२	वभ्रकः	ह्रस्वनाम
३	२९	वम्रीभिः	उत्तरपदनाम
२	७	वयः	अन्ननाम
२	१३	व्यथिः	क्रोधनाम
१	१४	व्यष्ययः	अश्वनाम
४	१	व्यन्तः	पदनाम
३	८	वयुमम्	प्रशस्यनाम
३	९	वयुनम्	प्रज्ञानाम
४	२	वयुनम्	पदनाम
२	१३	वरः	क्रोधनाम
२	९	वर्गः	बलनाम
२	७	वर्चः	अन्ननाम
१	१०	व्रजः	मेघनाम
२	१४	व्रजति	गतिकर्मा

अध्याय	खण्ड	वकारादयः	विषयः	अध्याय	खण्ड	वकारादयः	विषयः
५	४	वरुणः	पदनाम	२	१४	वश्चति	गतिकर्मा
५	६	वरुणः	"	२	१४	वहते	,,
२	१	व्रतम्	कर्मनाम	१	१४	वह्निः	अश्वनाम
२	१४	व्रत्तते	गतिकर्मा	१	१२	वाः	उदकनाम
३	४	वरूथम्	गृहनाम	१	११	वाक्	वाङ्नाम
४	२	वृन्दी	पदनाम	५	५	वाक्	पदनाम
३	७	वर्पः	रूपनाम	३	१५	वाघतः	मेधाविनाम
३	४	वर्म	गृहनाम	३	१८	वाघतः	ऋत्विङ्नाम
१	१३	वर्यः	नदीनाम	५	४	वाचस्पतिः	पदनाम
२	१०	वरिवः	धननाम	२	७	वाजः	अन्ननाम
१	१०	वराहः	मेघनाम	२	९	वाजः	बलनाम
४	२	वराहः	पदनाम	१	१४	वाजी	अश्वनाम
१	१०	वलः	मेघनाम	२	१७	वाजे	संग्रामनाम
१	१०	वलिशानः	"	४	२	वाजगन्ध्यम्	पदनाम
१	११	वल्गुः	वाङ्नाम	५	६	वाजिनः	,,
२	१४	वल्गूयति	गतिकर्मा	१	८	वाजिनिवती	उषोनाम
३	१४	वल्गूयति	अर्चतिकर्मा	१	८	वाजिनी	,,
३	२३	वव्रः	कूपनाम	१	८	वाजिनीवती	,,
३	७	वव्रिः	रूपनाम	४	२	वाजपस्त्यम्	पदनाम
२	६	वश्मि	कान्तिकर्मा	३	१४	वाजयति	अर्चतिकर्मा
२	६	वष्टि	,,	२	१७	वाजसातौ	संग्रामनाम
१	७	वसौ	रात्रिनाम	२	१६	वाञ्छति	कान्तिकर्मा
१	७	वसु	,,	१	११	वाणः	वाङ्नाम
२	१०	वसु	धननाम	१	११	वाणी	"
१	५	वसवः	रश्मिनाम	१	११	वाणीची	"
५	६	वसवः	पदनाम	५	४	वाताः	पदनाम
१	७	वस्ता	रात्रिनाम	२	१४	वाति	गतिकर्मा
१	७	वस्त्री	,,	४	३	वाताप्यम्	पदनाम
१	९	वस्त्री	अह्नर्नाम	२	१५	वातरंहाः	क्षिप्रनाम

अध्यायः	खण्डः	वकारादयः	विषयः	अध्यायः	खण्डः	वकारादयः	विषयः
३	८	वामः	प्रशस्यनाम	३	१५	विधाता	मेधाविनाम
५	४	वायुः	पदनाम	५	५	विधाता	पदनाम
३	१	व्यानशिः	बहुनाम	३	५	विधेम	परिचरणकर्मा
४	२	व्राः	पदनाम	२	४	विनङ्गृसौ	बाहुनाम
१	१२	वारि	उदकनाम	२	५	विपः	अङ्गुलिनाम
२	३	व्राताः	मनुष्यनाम	३	१५	विपः	मेधाविनाम
३	३	व्राधत्	महन्नाम	३	१५	विपन्युः	,,
३	३	व्राधन्	,,	३	१५	विपन्यवः	,,
३	३	व्राधम्	,,	३	१५	विप्रः	,,
४	२	वार्य्यम्	पदनाम	३	१५	विपश्चित्	,,
१	१४	वार्याणाम्	अश्वनाम	१	११	विपा	वाङ्नाम
१	१३	वार्वत्यः	नदीनाम	५	३	विपाट्छुतुद्री	पदनाम
४	२	वावशानः	पदनाम	१	१२	विपुः	उदकनाम
१	११	वाशी	वाङ्नाम	२	५	विभ्राः	अङ्गुलिनाम
४	१	वाशी	पदनाम	१	८	विभावरी	उषोनाम
५	४	वास्तोष्पतिः	,,	१	३	वियत्	अन्तरिक्षनाम
१	९	वासरम्	अहर्नाम	२	१९	वियातः	वधकर्मा
४	१	वाहः	पदनाम	४	१	वियुते	पदनाम
४	२	वाहिष्ठः	,,	३	३	विरप्शी	महन्नाम
२	१७	विखादः	संग्रामनाम	२	५	विशः	अङ्गुलिनाम
३	१५	विग्रः	मेधाविनाम	२	१७	विवाक्	संग्रामनाम
३	११	विचर्षणिः	पश्यतिकर्मा	३	३	विवक्षसे	महन्नाम
३	११	विचष्टे	,,	३	३	विवक्षिथः	,,
४	३	विजामातुः	पदनाम	२	३	विवस्वन्तः	मनुष्यनाम
२	९	विट्	बलनाम	३	५	विवासति	परिचरणकर्मा
२	१०	वित्तम्	धननाम	२	३	विशः	मनुष्यनाम
३	१७	विदथः	यज्ञनाम	३	१	विश्वम्	बहुनाम
४	३	विदथानि	पदनाम	५	४	विश्वकर्मा	पदनाम
४	१	विद्रधे	,,	३	११	विश्वचर्षणिः	पश्यतिकर्मा

अध्यायः	खण्डः	वकारादयः	विषयः
५	६	विश्वेदेवाः	पदनाम
५	५	विश्वानरः	”
५	६	विश्वानरः	”
१	१५	विश्वरूपाणां बृहस्पतेः	आदिष्टोपयोजनानि
१	१२	विषम्	उदकनाम
१	४	विष्टपम्	साधारणनाम
२	१	विष्टी	कर्मनाम
२	१	विष्ट्वी	”
३	१७	विष्णुः	यज्ञनाम
४	२	विष्णुः	पदनाम
५	६	विष्णुः	”
४	१	विषुणः	”
१	१०	विषन्धिः	मेघनाम
२	१४	विषिष्टि	गतिकर्मा
१	४	विषटपम्	साधारणनाम
२	६	विसति	कान्तिकर्मा
४	३	विस्रुहः	पदनाम
३	३	विहायाः	महन्नाम
२	२	वीजम्	अपत्यनाम
२	९	वीडु	बलनाम
४	२	वीरिटे	पदनाम
४	३	वीरुधः	”
२	९	वृक्	बलनाम
२	२०	वृकः	वज्रनाम
३	२४	वृकः	स्तेननाम
४	२	वृकः	पदनाम
३	१८	वृक्तबर्हिषः	ऋत्विङ्नाम
३	१३	वृषस्यन्तुतेपुरुहूतवयाः	उपमानाम
२	९	वृजनम्	बलनाम
२	१९	वृणक्ति	वधकर्मा
२	१०	वृतम्	धननाम
२	१०	वृत्रम्	”
१	१०	वृत्रः	मेघनाम
२	१७	वृत्रतूर्ये	संग्रामनाम
४	३	वृन्दम्	पदनाम
२	५	वृशः	अंगुलीनाम
२	१९	वृश्चति	वधकर्मा
३	२०	वृश्चति	दानकर्मा
५	६	वृषाकपिः	पदनाम
५	६	वृषाकपायी	”
१	१०	वृषन्धिः	मेघनाम
५	३	वृषभः	पदनाम
२	६	वेति	कान्तिकर्मा
२	८	वेति	अत्तिकर्मा
२	१४	वेति	गतिकर्मा
२	१०	वेदः	धननाम
२	१४	वेदति	गतिकर्मा
३	१५	वेधाः	मेधाविनाम
३	१५	वेनः	”
३	१७	वेनः	यज्ञनाम
५	४	वेनः	पदनाम
२	६	वेनति	कान्तिकर्मा
२	१४	वेनति	गतिकर्मा
३	१४	वेनति	अर्चतिकर्मा
२	१	वेपः	कर्मनाम
२	८	वेवेष्टि	अत्तिकर्मा
२	१	वेषः	कर्मनाम

अध्याय	खण्ड	वकारादयः	विषयः	अध्याय	खण्ड	शकारादयः	विषयः
२	६	वेशति	कान्तिकर्मा	२	१९	शथयति	वधकर्मा
२	१४	वेशिष्टि	गतिकर्मा	१	११	शब्दः	वाङ्नाम
२	१	वेषः	कर्मनाम	३	६	शम	सुखनाम
२	६	वेष्टि	कान्तिकर्मा	२	१	शमी	कर्मनाम
२	१४	वेषिष्टि	गतिकर्मा	२	१९	शम्नाति	वधकर्मा
२	६	वेसति	कान्तिकर्मा	४	२	शम्बः	पदनाम
३	२८	वैतसः	उत्तरपदनाम	१	१०	शम्बरः	मेघनाम
५	१	वैश्वानरः	पदनाम	१	१२	शम्बरम्	उदकनाम
१	३	व्योम	अन्तरिक्षनाम	२	९	शम्बरम्	बलनाम
१	१२	व्योम	उदकनाम	४	२	शमशा	पदनाम
१	६	व्योमा	दिङ्नाम	४	१	शंया	,,
		श		३	४	शरणम्	गृहनाम
				३	१०	श्रत्	सत्यनाम
१	१२	शकम्	उदकनाम	२	१९	श्रथति	वधकर्मा
२	१	शक्तिः	कर्मनाम	२	९	शर्धः	बलनाम
५	३	शकुनिः	पदनाम	५	३	श्रद्धा	पदनाम
२	१	शक्म	कर्मनाम	३	४	शर्म	गृहनाम
२	१	शक्मम्	,,	३	६	शर्म	सुखनाम
२	४	शक्करी	बाहुनाम	५	५	शर्मा	पदनाम
२	११	शक्करी	गोनाम	२	५	शर्य्याः	अंगुलिनाम
३	१९	शग्धि	याच्ञाकर्मा	४	२	शर्य्या	पदनाम
२	१	शम	कर्मनाम	४	३	शरारुः	,,
३	६	शग्मम्	सुखनाम	२	७	श्रवः	अन्ननाम
३	६	शग्म्यम्	,,	२	१०	श्रवः	धननाम
१	११	शची	वाङ्नाम	१	७	शर्वरी	रात्रिनाम
२	१	शची	कर्मनाम	२	१९	श्लथति	वधकर्मा
३	९	शची	प्रज्ञानाम	२	९	शवः	बलनाम
३	१	शतम्	बहुनाम	२	१०	शवः	धननाम
३	६	शतरा	सुखनाम	४	२	श्वघ्नी	पदनाम

अध्याय	खण्ड	अकारादय:	विषय:	अध्याय	खण्ड	अकारादय:	विषय:
२	१४	शवति	गतिकर्मा	३	७	शिल्पम्	रूपनाम
३	५	शवति	परिचरणकर्मा	३	६	शिवम्	सुखनाम
२	१९	शसति	बधकर्मा	३	६	शिंवाता	"
२	१९	शसिति	"	४	१	शिशीते	पदनाम
३	१४	शशमानः	अर्चतिकर्मा	३	७	शिष्यम्	रूपनाम
४	३	शशमानः	पदनाम	२	१५	शीभम्	क्षिप्रनाम
३	१	शश्वत्	बहुनाम	४	१	शीरम्	पदनाम
३	७	शष्यम्	रूपनाम	१	७	शीर्णा	रात्रिनाम
३	१४	शंसति	अर्चतिकर्मा	२	१५	शु	क्षिप्रनाम
२	६	शंसनत्	कान्तिकर्मा	१	१२	शुक्रम्	उदकनाम
२	५	शाखाः	अङ्गुलिनाम	२	१५	शुघनसाः	क्षिप्रनाम
३	६	शातयन्ता	सुखनाम	३	६	शुनम्	सुखनाम
१	१५	श्यावाः सवितुः	आदिष्टोपयोजनानि	५	३	शुनासीरौ	पदनाम
४	३	शायन्तः	पदनाम	१	१२	शुभम्	उदकनाम
२	१०	श्वात्रम्	धननाम	२	१५	शुरण्युः	क्षिप्रनाम
४	२	श्वात्रम्	पदनाम	४	३	शुरुधः	पदनाम
२	१४	श्वात्रति	गतिकर्मा	४	३	शुष्टी	"
१	७	श्यावी	रात्रिनाम	२	९	शुष्णम्	बलनाम
४	३	शाशदानः	पदनाम	२	९	शुष्मम्	"
३	२०	शिक्षति	दानकर्मा	२	१५	शूः	क्षिप्रनाम
४	१	शिताम	पदनाम	२	१५	शूघनाः	क्षिप्रनाम
४	१	शिप्रे	"	२	१५	शूघनाशः	"
४	३	शिप्रे	"	२	१५	शूघनासः	"
२	१	शिमी	कर्मनाम	२	१५	शूर्ताः	"
४	२	शिपिविष्टः	"	२	१७	शूरसातौ	संग्रामनाम
१	७	शिरिणा	रात्रिनाम	२	९	शूषम्	बलनाम
४	३	शिरिम्बिठः	पदनाम	३	६	शूषम्	सुखनाम
३	६	शिलगुः	सुखनाम	१	१७	शृङ्गाणि	ज्वलतोनाम
२	१	शिल्पम्	कर्मनाम	२	१९	शृणाति	बधकर्मा

अध्यायाः	खण्डाः	शकारादयः	विषयः	अध्यायाः	खण्डाः	सकारादयः	विषयः
४	२	शृम्भाः	पदनाम	२	१४	सचति	गतिकर्मा
३	२९	शेपः	उत्तरपदनाम	३	२९	सचते	उत्तरपदनाम
५	५	श्येनः	पदनाम	४	२	सचा	पदनाम
१	१४	श्येनासः	अश्वनाम	२	६	संक्रत्	कान्तिकर्मा
३	६	शेवम्	सुखनाम	१	१२	सत्	उदकनाम
१	८	श्वेत्या	उषानाम	३	२९	सतः	उत्तरपदनाम
३	६	शेवृधम्	सुखनाम	३	१०	सत्रा	सत्यनाम
२	२	शेषः	अपत्यनाम	१	१२	सतिनम्	उदकनाम
१	७	शोकी	रात्रिनाम	१	१२	सतीकम्	"
२	१४	श्योतति	गतिकर्मा	१	१२	सतीनम्	"
१	१६	शोचति	ज्वलतिकर्मा	१	१२	सत्यम्	"
१	१७	शोचिः	ज्वलतोनाम	१	१२	सदनम्	"
१	११	श्लोकः	वाङ्नाम	१	१२	सद्म	"
		ष		२	१७	सद्म	संग्रामनाम
२	१४	षःकति	गतिकर्मा	३	४	सद्म	गृहनाम
२	१४	ष्वःकति	"	३	३०	सद्मनी	द्यावापृथिवी
२	१४	ष्वऽकति	"	३	३०	सदसी	"
		स		४	३	सदान्वे	पदनाम
२	१४	सश्चति	गतिकर्मा	३	३०	सधे	द्यावापृथिवी
२	१७	सग्मन्	संग्रामनाम	२	५	सनाभयः	अंगुलिनाम
३	१९	सग्धि	याच्ञाकर्मा	३	२५	सनुतः	निर्णीतान्त र्हितनाम
१	३	सग्मम्	अन्तरिक्षनाम				
१	३	सगरः	"	३	२७	सनेमि	पुराणनाम
२	१७	सङ्खे	संग्रामनाम	१	१७	स्यग्मन्	संग्रामनाम
२	१७	सङ्ख्ये	"	१	५	सप्तऋषयः	रश्मिनाम
२	१७	संयुगे	"	५	६	सप्तऋषयः	पदनाम
२	१७	सङ्गथे	"	१	१४	सप्तिः	अश्वनाम
२	१०	सङ्गमे	"	३	५	सपति	परिचरणकर्मा
२	१७	सङ्काः	"	३	१४	सपति	अर्चतिकर्मा

अध्यायः	खं०	अकारादयः	विषयः	अध्यायः	खं०	अकारादयः	विषयः
२	८	स्पन्द्रासः	बलनाम	२	१४	सर्पति	गतिकर्मा
४	३	सप्रथाः	पदनाम	१	१२	सर्पिः	उदकनाम
३	५	सपर्यति	परिचरणकर्मा	५	५	सरमा	पदनाम
३	१८	सबाधः	ऋत्विङ्नाम	३	१	सरिरम्	बहुनाम
२	१७	समत्सु	संग्रामनाम	१	१२	सर्वम्	उदकनाम
२	१७	समनम्	”	२	१४	स्रवति	गतिकर्मा
२	१७	समनीके	”	१	१३	स्रवन्त्यः	नदीनाम
२	१७	समरणे	”	१	१३	सरस्वत्यः	”
२	१७	समर्ये	”	१	११	सरस्वती	वाङ्नाम
४	२	समस्य	पदनाम	५	५	सरस्वती	पदनाम
२	१७	समितिः	संग्रामनाम	५	४	सरस्वान्	”
२	१७	समिथे	”	२	१४	स्रंसति	गतिकर्मा
२	१७	समीके	”	२	१४	स्रंसते	”
२	१७	समीथे	”	२	१४	सर्हते	”
१	३	समुद्रः	अन्तरिक्षनाम	१	१२	सलिलम्	उदकनाम
५	६	समुद्रः	पदनाम	३	१	सलिलम्	बहुनाम
२	१७	समोहे	संग्रामनाम	४	३	सललूकम्	पदनाम
२	१७	सम्मोहे	”	१	४	स्वः	साधारणनाम
२	१७	संयत्	”	१	१२	स्वः	उदकनाम
२	१७	संयुगे	”	४	२	स्वञ्चाः	पदनाम
२	१४	स्यन्दते	गतिकर्मा	२	१७	संवतम्	संग्रामनाम
२	१४	स्यन्दयति	”	२	१७	संवतः	”
२	१४	स्यमति	”	५	४	सविता	पदनाम
१	११	सरः	वाङ्नाम	५	६	सविता	”
१	१२	सरः	उदकनाम	३	१४	स्वदति	अर्चतिकर्मा
१	१२	सर्गाः	”	१	१२	स्वधा	उदकनाम
१	१२	सर्णीकम्	”	२	७	स्वधा	अन्ननाम
५	६	सरण्यूः	पदनाम	२	२०	स्वधितिः	वज्रनाम
१	१३	सरितः	नदीनाम	३	३०	स्वधे	द्यावापृथिवी

अध्याय	खण्ड	सकारादयः	विषयः	अध्याय	खण्ड	सकारादयः	विषयः
१	११	स्वनः	वाङ्नाम	२	१५	साचिवित्	क्षिप्रनाम
३	१७	सवीनम्	यज्ञनाम	२	१५	साचीवित्	”
३	१४	स्वपिति	अर्चतिकर्मा	२	१५	साचीवत्	”
३	२२	स्वपिति	स्वपतिकर्मा	३	१६	स्तानुः	स्तोतृनाम
१	३	स्वयम्भूः	अन्तरिक्षनाम	१	५	साध्याः	रश्मिनाम
४	३	सवीमनि	पदनाम	५	६	साध्याः	पदनाम
१	१२	स्वर्णीकम्	उदकनाम	२	२०	सायकः	वज्रनाम
१	११	स्वरः	वाङ्नाम	१	११	स्वाहा	वाङ्नाम
२	१४	स्वरति	गतिकर्मा	५	२	स्वाहाकृतयः	पदनाम
३	१४	स्वरति	अर्चतिकर्मा	१	१३	सिन्धवः	नदीनाम
३	२२	स्वप्ति	स्वपितिकर्मा	४	३	सितपाः	पदनाम
५	५	स्वस्तिः	पदनाम	४	३	सितपानाम्	”
१	९	स्वसराणि	अहर्नाम	२	७	सिनम्	अन्ननाम
३	४	स्वसराणि	गृहनाम	४	२	सिनम्	पदनाम
४	४	स्वसराणि	पदनाम	५	५	सिनीवाली	”
२	५	स्वसारः	अंगुलिनाम	१	१२	सिरा	उदकनाम
२	१४	सश्चति	गतिकर्मा	३	२९	सिषक्ति	उत्तरपदनाम
२	७	ससम्	अन्ननाम	३	२९	सिषक्तु	”
४	२	ससम्	पदनाम	२	१४	सिस्रति	गतिकर्मा
३	२२	सस्ति	स्वपितिकर्मा	२	१४	सिसर्ति	”
४	२	सस्निम्	पदनाम	२	७	सीनम्	अन्ननाम
२	१४	सस्रति	गतिकर्मा	४	२	सीम्	पदनाम
२	१४	संस्रति	”	२	१४	सीयते	गतिकर्मा
१	१३	सस्रुतः	नदीनाम	१	१३	सीराः	नदीनाम
३	२५	सस्वः	निर्णीतान्तर्हितनाम	३	१२	सुकम्	सर्वपदसमाम्नायः
१	१२	सहः	उदकनाम	१	१२	सुक्षेम	उदकनाम
२	९	सहः	बलनाम	१	१२	सुखम्	”
३	१	सहस्रम्	बहुनाम	३	६	सुगम्यम्	सुखनाम

अध्यायः	खं०	हकारादयः	विषयः	अध्यायः	खं०	हकारादयः	विषयः
२	१४	हन्ति	”	५	३	हविः	पदनाम
२	१४	हम्मति	”	५	३	हविर्धाने	”
२	१४	हम्यति	”	५	३	हस्तघ्नः	”
१	१४	हयः	अश्वनाम	१	१४	हंसासः	अश्वनाम
२	१४	हयति	”	१	१४	हार्याणाम्	”
२	१४	हयन्तात्	गतिकर्मा	४	२	हासमाने	पदनाम
१	१७	हरः	ज्वलतोनाम	३	१२	हिकम्	सर्वपदसमाम्नायः
२	१३	हरः	क्रोधनाम				
४	१	हरः	पदनाम	४	३	हिनोत	पदनाम
३	४	हर्म्यम्	गृहनाम	१	७	हिम	रात्रिनाम
२	३	हरयः	मनुष्यनाम	१	७	हिमा	”
४	२	हरयाणः	पदनाम	१	२	हिरण्यम्	हिरण्यनाम
२	६	हर्यति	कान्तिकर्मा	१	१३	हिरण्यवर्णाः	नदीनाम
२	१४	हर्यति	गतिकर्मा	३	१५	हिरुक्	निर्णीतान्तर्हितनाम
२	१४	हर्यन्ताम्	”				
३	२	ह्रस्वः	ह्रस्वनाम	३	२४	हुरश्चित्	स्तेननाम
१	१३	हरस्वत्यः	नदीनाम	१	१७	हृणिः	ज्वलतोनाम
१	६	हरितः	दिङ्नाम				
१	१३	हरितः	नदीनाम	२	१३	हृणिः	क्रोधनाम
२	५	हरितः	अङ्गुलिनाम	२	१२	हृणीयते	क्रुध्यतिकर्मा
१	१५	हरित आदित्यस्य	आदिष्टोपयोजनानि	२	१३	हेडः	क्रोधनाम
				२	१२	हेडते	क्रुध्यतिकर्मा
१	१५	हरी इन्द्रस्य	”	२	२०	हेतिः	वज्रनाम
२	८	ह्वयति	अत्तिकर्मा	१	२	हेम	हिरण्यनाम
३	१४	ह्वयति	अर्चतिकर्मा	१	१२	हेम	उदकनाम
३	१४	ह्वयते	”	१	२	हेमा	हिरण्यनाम
२	१३	ह्वरः	क्रोधनाम	१	१२	हेमा	उदकनाम
२	८	ह्वरति	अत्तिकर्मा	१	११	होत्रा	वाङ्नाम
१	१२	हविः	उदकनाम	३	१७	होता	यज्ञनाम

विषयसूचीपत्रम्

चतुर्थाध्याये

पञ्चमाध्याये

इति

ओ३म्

आर्य्य समाज के नियम।

(१)—सब सत्यविद्या और जो पदार्थ विद्या से जाने जाते हैं उन सब का आदि मूल परमेश्वर है॥

(२)—ईश्वर सच्चिदानन्दस्वरूप, निराकार, सर्वशक्तिमान्, न्यायकारी, दयालु, अजन्मा, अनन्त, निर्विकार, अनादि, अनुपम, सर्वाधार, सर्वेश्वर, सर्वव्यापक, सर्वान्तर्यामी, अजर, अमर, अभय, नित्य, पवित्र और सृष्टिकर्ता है। उसी की उपासना करनी योग्य है॥

(३)—वेद सत्यविद्याओं का पुस्तक है वेद का पढ़ना पढ़ाना और सुनना सुनाना सब आर्यों का परम धर्म है॥

(४)—सत्य ग्रहण करने और असत्य के छोड़ने में सर्वदा उद्यत रहना चाहिये॥

(५)—सब काम धर्मानुसार अर्थात् सत्य और असत्य को विचार करके करने चाहिये॥

(६)—संसार का उपकार करना इस समाज का मुख्य उद्देश्य है अर्थात् शारीरिक आत्मिक और सामाजिक उन्नति करना॥

(७)—सब से प्रीतिपूर्वक धर्मानुसार यथायोग्य वर्तना चाहिये॥

(८)—अविद्या का नाश और विद्या की वृद्धि करनी चाहिये॥

(९)—प्रत्येक को अपनी ही उन्नति से सन्तुष्ट न रहना चाहिये किन्तु सब की उन्नति में अपनी उन्नति समझनी चाहिये॥

(१०)—सब मनुष्यों को सामाजिक सर्वहितकारी नियम पालने में परतन्त्र रहना चाहिये और प्रत्येक हितकारी नियम में सब स्वतन्त्र रहें॥

ओ३म्

निरुक्तम् ॥

निघण्टु भाष्यम्

श्रीमन् महामुनिवर्य्य यास्काचार्य्य प्रणीतम्

खण्डविषयसूच्योपेतम्

अजमेर नगरे

वैदिकयन्त्रालये

मुद्रितम्

संवत् १९५०

चैत्र शुक्ल

प्रथम वार १०००   मूल्य १) डाक व्यय ।)

ओ३म्

निरुक्तम् ॥

निघण्टु भाष्यम्

श्रीमत् महामुनिवर्य्य यास्काचार्य्य प्रणीतम्

खण्डविषयसूच्योपेतम्

अजमेर नगरे

वैदिकयन्त्रालये

मुद्रितम्

संवत् १९५०

चैत्र शुक्ल

प्रथम बार १०००

मूल्य १) डाक व्यय ।)

अथ प्रथमादि—चतुर्दशाध्यायानां विषयसूची ॥

---

*यह प्रथम चरण निरुक्त का है। † यह भी विषय निरुक्त में है। ‡यहां अ० से निघंटु का अध्याय और खं० से निघंटु का खंड समझना चाहिये।
×निघंटु के दूसरे खंड से तीसरे खंड तक समझना चाहिये।

यहां प्रथम अंक निघंटु का अध्याय, दूसरा अंक खंड का, तीसरा उसी खंड के शब्द से चौथा शब्दतक का है— यह निरुक्त के विषय हैं चतुर्थ पाद के आगे संख्याचरों में अन्तिम संख्या उसी शब्द की है जो शब्द साथ में लिखा है ॥

अथ अकारादिवर्णक्रमेण खण्डप्रतीकसूची ॥

(अ)

* " न्यथाप्यष्टौ " संधियुक्तो मुद्रितो मूले × " रथाप्येवं " संधियुक्तो मुद्रितो मूले

*मूले "वैश्वानरीयो" मुद्रितः ।

इति

अथ निरुक्ते पूर्वषट्कप्रारम्भः ॥

ओ३म्

समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्यस्तमिमं समाम्नायं निघण्टव इत्याचक्षते । निघण्टवः कस्मान्निगमा इमे भवन्ति छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नातास्ते निगन्तव एव सन्तो निगमनान्निघण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवोऽपि वा हननादेव स्युः समाहता भवन्ति यद्वा समाहृता भवन्ति ॥

तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति । तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि । तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं मूर्त्तं सत्वभूतं सत्वनामभिर्व्रज्या पक्तिरित्यद इति सत्त्वानामुपदेशो गौरश्वः पुरुषो हस्तीति भवतीति भावस्यास्ते शेते व्रजति तिष्ठतीति ॥ इन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणः ॥ १ ॥

तत्र चतुष्ट्वं नोपपद्यते युगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेशः शास्त्रकृतो योगश्च । व्याप्तिमत्त्वात्तु शब्दस्याणीयस्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके तेषां मनुष्यवद्देवताभिधानं पुरुषविद्यानित्यत्वात्कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे ॥

षड् भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणिर्जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति । जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधत्यस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारं वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं सांयौगिकानां वार्थानां वर्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणेति वा पक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति ॥ २ ॥

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह स्माह ते यथावचनमभ्यूहितव्याः ॥

न निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायनो नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्त्युच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यस्तद्य एषु पदार्थः

प्राहुरिमे तं नामाख्यातयोरर्थविकरणम् । आ इत्यर्वागर्थे प्र परेत्येतस्य प्रातिलोम्यमभीत्याभिमुख्यं प्रतीत्येतस्य प्रातिलोम्यमति सु इत्यभिपूजितार्थे निर्दुरित्येतयोः प्रातिलोम्यं न्यवेति विनिग्रहार्थीया उदित्येतयोः प्रातिलोम्यं समित्येकीभावं व्यपेत्येतस्य प्रातिलोम्यमन्विति सादृश्यापरभावमपीति संसर्गमुपेत्युपजनं परीति सर्वतोभावमधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वेवमुच्चावचानर्थान् प्राहुस्त उपेक्षितव्याः ॥ ३

अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्त्यप्युपमार्थेऽपि कर्मोपसङ्ग्रहार्थेऽपि पदपूरणाः ॥

तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्तीति । इवेति भाषायां चान्वध्यायं चाग्निरिवेन्द्र इवेति नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायं नेन्द्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति । दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्टादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीते । चिदित्येषोऽनेककर्माचार्यश्चिदिदं ब्रूयादिति पूजायाम् (आचार्यः कस्मादाचार्य आचारं ग्राहयत्याचिनोत्यर्थानाचिनोति बुद्धिमिति वा) । दधि चिदित्युपमार्थे । कुल्माषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते । (कुल्माषाः कुलेषु सीदन्ति) । नु इत्येषोऽनेककर्मेदं नु करिष्यतीति हेत्वपदेशे । कथं नु करिष्यतीत्यनुपृष्टे नन्वेतदकार्षीदिति चाथाप्युपमार्थे भवति ॥

वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः ।

वृक्षस्येव ते पुरुहूत शाखा वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवन्ति शाखा खशयाः शक्नोतेर्वा ॥

अथ यस्यागमादर्थपृथक्त्वमह विज्ञायते नत्वौद्देशिकमिव विग्रहेण पृथक्त्वात्सकर्मोपसङ्ग्रहः । चेति समुच्चयार्थ उभाभ्यां सम्प्रयुज्यतेऽहं च त्वं च वृत्रहन्निति । एतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य एत्याकारः । वेति विचारणार्थे । हन्ताहं पृथिवीमिमां निदधानीह वेह वेत्यथापि समुच्चयार्थे भवति ॥ ४ ॥

वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेति ॥ अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थीयौ पूर्वेण सम्प्रयुज्येते । अयमहेदं करोत्वयमिदं ह करिष्यतीदं न करिष्यतीति । अथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थ उत्तरेण । मृषेमे वदन्ति सत्यमु ते वदन्तीत्यथापि पदपूरण इदमु तदु ॥ हीत्येषोऽनेककर्मेदं हि करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथं हि करिष्यतीत्यनुपृष्टे कथं हि व्याकरिष्यतीत्यसूयायाम् ॥ किलेति विद्याप्रकर्ष एवं किलेत्यथापि न ननु इत्येताभ्यां सम्प्रयु-

उपरेऽनुपृष्टे न किलैवं ननु किलैवम् ॥ मेति प्रतिषेधे मा कार्षीर्मा हार्षीरिति च ॥ खल्विति च खलु कृत्वा खलु कृतमथापि पदपूरण एवं खलु तद् बभूवेति ॥ शश्वदिति विचिकित्सार्थीयो भाषायां शश्वदेवमित्यनुपृष्ट एवं शश्वदित्यस्वयं पृष्टे ॥ नूनमिति विचिकित्सार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायं विचिकित्सार्थीयश्च पदपूरणश्च । अगस्त्य इन्द्राय हविर्निरुप्य मरुद्भ्यः सम्प्रदित्साञ्चकार स इन्द्र एत्य परिदेवयाञ्चक्रे ॥ ५ ॥

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद यदद्भुतम् ।
अन्यस्य चित्तमभि संञ्चरेण्यमुताधीतं वि नश्यति ॥

न नूनमस्त्यद्यतनं नो एव श्वस्तनमद्यास्मिन्द्यवि । द्युरित्यह्नोर्नामधेयं द्योतत इति सतः । श्व उपाशंसनीयः कालो ह्यो हीनः कालः । कस्तद्वेद यदद्भुतम् । कस्तद्वेद यदभूतमिदमपीतरदद्भुतमभूतमिवान्यस्य चित्तमभिसञ्चरेण्यमभिसञ्चार्यन्यो नानेयश्चित्तं चेतनेरुताधीतं विनश्यतीत्यप्याध्यातं विनश्यत्याध्यातमभिप्रेतम् । अथापि पदपूरणः ॥ ६ ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।
शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥

सा ते प्रतिदुग्धां वरं जरित्रे । वरो वरयितव्यो भवति । जरिता गरिता । दक्षिणा मघोनी मघवती मघमिति धननामधेयं मंहतेर्दानकर्मणो दक्षिणा दक्षतेः समर्धयतिकर्मणो व्यृद्धं समर्धयतीत्यपि वा प्रदक्षिणागमनाद् दिशमभिप्रेत्य दिग्घस्तप्रकृतिर्दक्षिणो हस्तो दक्षतेरुत्साहकर्मणो दाशतेर्वा स्याद् दानकर्मणो हस्तो हन्तेः प्राशुर्हनने । देहि स्तोतृभ्यः कामान्मास्मानतिदंहीर्मास्मानतिहाय दा भगो नोऽस्तु । बृहद्वदेम स्वे वेदने । भगो भजतेर्बृहदिति महतो नामधेयं परिवृढं भवति । वीरवन्तः कल्याणवीरा वा वीरो वीरयत्यमित्रान्वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो वीरयतेर्वा ॥ सीमिति परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा ।

प्र सीमादित्यो असृजत् ।

प्रासृजदिति वा प्रासृजत्सर्वत इति वा । वि सीमतः सुरुचो वेन आवारिति च ।

व्यवृणोत्सर्वत आदित्यः सुरुच आदित्यरश्मयः सुरोचनात् । अपि वा सीमेत्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत पञ्चमीकर्माणं सीम्नः सीमतः सीमातः मर्यादातः । सीमा मर्यादा विषीव्यति देशाविति ॥ त्व इति विनिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तमर्धनामेत्येके ॥ ७ ॥

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु ।
ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः ॥

इत्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्टे । ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान्होतर्गर्चनी । गायत्रमेको गायति शक्वरीषूद्गाता । गायत्रं गायते स्तुतिकर्मणः शक्वर्य ऋचः शक्नोतेस्तद्यदाभिर्वृत्रमशकद्धन्तुं तच्छक्वरीणां शक्वरीत्वमिति विज्ञायते । ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति । ब्रह्मा परिवृढः श्रुततो ब्रह्म परिवृढं सर्वतः । यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वरयुरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेताध्वरं कामयत इति वापि वाधीयाने युरुपबन्धोऽध्वर इति यज्ञनाम ध्वरतिर्हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधः निपात इत्येके तत्कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्याद् दृष्टव्ययं तु भवत्युत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुरिति द्वितीयायामुतो त्वस्मै तन्वं विसस्र इति चतुर्थ्यामथापि प्रथमाबहुवचने ॥ ८ ॥

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः ।
आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे ॥

अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायोऽक्षि चष्टेरनक्तेरित्याग्रायणस्तस्मादेते व्यक्ततरे इव भवत इति ह विज्ञायते । कर्णः कृन्ततेर्निकृत्तद्वारो भवत्यृच्छतेरित्याग्रायण ऋच्छन्तीव खे उदगन्तामिति ह विज्ञायते । मनसां प्रजवेष्वसमा बभूवुरास्यदघ्ना अपर उपकक्षदघ्ना अपरे । आस्यमस्यतेरास्यन्दत एनदन्नमिति वा । दघ्नं दघ्यतेः स्रवतिकर्मणो दस्यतेर्वा स्याद्विदस्ततरं भवति । प्रस्नेया ह्रदा इवैके ददृशिरे प्रस्नेयाः स्नानार्हा ह्रदो ह्रदतेः शब्दकर्मणो ह्लादतेर्वा स्याच्छीतीभावकर्मणः । अथापि समुच्चयार्थे भवति पर्याया इव त्वदाश्विनमाश्विनं च पर्यायाश्चेति ॥

अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति ॥ ९ ॥

निष्षुक्कासंश्चिदिन्नरो भूरिं तोकावृकादिव ।
बिभ्यस्यन्तोऽववाशिरे शिशिरं जीवनाय कम् ॥

शिशिरं जीवनाय । शिशिरं शृणातेः शम्नातेर्वा ॥

एमेनं सृजता सुते ।

आसृजतैनं सुते ।

तमिद्वर्धन्तु नो गिरः ।

तं वर्धयन्तु नो गिरः स्तुतयो गिरो गृणातेः ॥

अयमु ते समतसि ।

अयं ते समतसि । इवोऽपि दृश्यते । सु विदुरिव । सु विज्ञायेते इव ॥

अथापि नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये ॥ १० ॥

हविर्भिरेके स्वरितः सचन्ते सुन्वन्त एके सवनेषु सोमान् ।
शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम ॥

नरकं न्यरकं नीचैर्गमनं नास्मिन्रमणं स्थानमल्पमप्यस्तीति वा । अथापि न चेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यतेऽनुपृष्टे । न चेत्सुरां पिबन्तीति । सुरा सुनोतेः । एवमुच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति । त उपेक्षितव्याः ॥ ११ ॥

इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च । न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैके । तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां संविज्ञातानि तानि यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीति । अथ चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्यः कश्चाध्वानमश्नुवीताश्वः स वचनीयः स्याद्यत्किञ्चित्तृन्द्यात्तृणं तदथापि चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यावद्भिर्भावैः सम्प्रयुज्येत तावद्भ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात्तत्रैवं स्थूणा दरशया वा सञ्जनी च स्यात् ॥ १२ ॥

अथापि य एषां न्यायवान्कार्मनामिकः संस्कारो यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्पुरुषं पुरिशय इत्याचक्षीरन्नष्टेत्यश्वं तर्दनमिति तृणम् । अथापि निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्ति प्रथनात्पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेति । अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे पदेभ्यः पदेतरार्धान्त्संचस्कार शाकटायन एतेः कारितं च यकारादिं चान्तकरणमस्तेः शुद्धं च सकारादिं च । अथापि सत्त्वपूर्वो भाव इत्याहुरपरस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति । तदेतन्नोपपद्यते ॥ १३ ॥

यथो हि नु वा एतत्तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां सर्वं प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालम्भ एष भवति । यथो एतद्यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्निति पश्यामः समानकर्मणां नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा तक्षा परिव्राजको जीवनो भूमिज इत्येतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तः । यथो एतद्यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति सन्त्यल्पप्रयोगाः कृतोऽप्यैकपदिका यथा व्रततिर्दमूना जाट्य आट्णार जागरूको दर्विहोमीति । यथो एतन्निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्तीति भवति हि निष्पन्नेऽभिव्याहारे योगपरीष्टिः । प्रथनात्पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेत्यथ वै दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यैरथाप्येवं सर्व एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते । यथो एतत्पदेभ्यः पदेतरार्धान्त्संचस्कारेति योऽनन्वितेऽर्थे संचस्कार स तेन गर्ह्यः सैषा पुरुषगर्हा न शास्त्रगर्हा इति । यथो एतदपरस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वानामपरस्माद्भावान्नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा बिल्वादो लम्बचूडक इति । (बिल्वं भरणाद्वा भेदनाद्वा) ॥ १४ ॥

अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यतेऽर्थमप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशस्तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं स्वार्थसाधकं च । यदि मन्त्रार्थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति कौत्सोऽनर्थका हि मन्त्रास्तदेतेनोपेक्षितव्यम् । नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्त्यथापि ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्ते । उरु प्रथस्वेति प्रथयति । प्रोहाणीति प्रोहत्यथाप्यनुपपन्नार्था भवन्त्योषधे त्रायस्वैनम् । स्वधिते मैनं हिंसीरित्याह हिंसन् । अथापि विप्रतिषिद्धार्था भवन्ति ।

एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः ।

असंङ्ख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् ।

अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे ।

शतं सेना अजयत्साकमिन्द्र इति ।

अथापि जानन्तं सम्प्रेष्यत्यग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्यथाप्याहादितिः सर्वमित्यदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति । तदुपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः । अथाप्यविस्पष्टार्था भवन्त्यम्यग्यादृशस्मिञ्जारयायि काणुकेति ॥ १५ ॥

अर्थवन्तः शब्दसामान्यादेतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणम् । क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिरिति । यथो एतन्नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतद्यथेन्द्राग्नी पितापुत्राविति।यथो एतद् ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्त इत्युदितानुवादः स भवति । यथो एतदनुपपन्नार्था भवन्तीत्याम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत । यथो एतद्विप्रतिषिद्धार्था भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतद्यथा सपत्नोऽयं ब्राह्मणोऽनमित्रो राजेति । यथो एतज्जानन्तं सम्प्रेष्यतीति जानन्तमभिवादयते जानते मधुपर्कं प्राहेति । यथो एतददितिः सर्वमिति लौकिकेष्वप्येतद्यथा सर्वरसा अनुप्राप्ताः पानीयमिति । यथो एतदविस्पष्टार्था भवन्तीति नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति पुरुषापराधः स भवति यथा जानपदीषु विद्यातः पुरुषविशेषो भवति पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयो विद्यः प्रशस्यो भवति ॥ १६ ॥

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते ।

अवसाय पद्वते रुद्र मृळेति ।

पद्वदवसं गावः पथ्यदनमवतेर्गत्यर्थस्यासो नामकरणस्तस्मान्नावगृह्णन्ति ।

अवसायाश्वानिति ।

स्यतिरुपसृष्टो विमोचने तस्मादवगृह्णन्ति ।

दूतो निर्ऋत्या इदमा जगामेति ।

पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वा षष्ठ्यर्थप्रेक्षा वाकारान्तम् ।

परो निर्ऋत्या आ चक्ष्वेति ।

चतुर्थ्यर्थे प्रेक्षैकारान्तम् ॥ परः सन्निकर्षः संहिता पदप्रकृतिः संहिता पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि ॥

अथापि याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति तदेतेनोपेक्षितव्यं ते चेद् ब्रूयुर्लिङ्गज्ञा अत्र स्म इति ।

इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्तीति ।

वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं चाग्नेये मन्त्रे ।

अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्वेति ।

तथाग्निर्मान्यवे मन्त्रे त्विषितो ज्वलितस्त्विषिरित्यप्यस्य दीप्तिनाम भवति ॥ अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च ॥ १७ ॥

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।
योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥
यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तु ज्वलति कर्हिचित् ॥

स्थाणुस्तिष्ठतेरर्थोऽर्तेररणस्थो वा ॥ १८ ॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं१ विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥

अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्धम् । अप्येकस्मै तन्वं विसस्र इति स्वमात्मानं विवृणुते । ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचोपमोत्तमया वाचा । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा स एनां पश्यति स शृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसा । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ १९ ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।
अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् ॥

अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतमाहू रममाणं विपीतार्थं देवसख्ये रमणीये स्थान इति वा विज्ञातार्थं यन्नाप्नुवन्ति वाग्ज्ञेयेषु बलवत्स्वप्यधेन्वा ह्येष चरति मायया वाक्प्रतिरूपया नास्मै कामान् दुग्धे वाग्दोह्यान्देवमनुष्यस्थानेषु यो वाचं श्रुतवान्भवत्यफलामपुष्पामित्यफलास्मा अपुष्पा वाग्भवतीति वा किञ्चित्पुष्पफलेति वार्थं वाचः पुष्पफलमाह । याज्ञदैवते पुष्पफले देवताध्यात्मे वा ॥

साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्सम्प्रादुरुपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च । (बिल्मं भिल्मं भासनमिति वा) । एतावन्तः समानकर्माणो धातवः । (धातुर्दधातेः) । एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयान्येतावतामर्थानामिदमभिधानम् । नैघण्टुकमिदं देवतानामप्राधान्येनेदमिति । तद्यदन्यदेवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत् ।

अश्वं न त्वा वारवन्तम् ।

अश्वमिव त्वां वालवन्तं वाला दंशवारणार्था भवन्ति दंशो दशतेः ।

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणो भीमो बिभ्यत्यस्माद्भीष्मोऽप्येतस्मादेव । कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेद्देवताभिधानं क्वायं न चरतीति । गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुद्गीर्णो भवति पर्ववान्पर्वतः पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वार्धमासपर्व देवानस्मिन्प्रीणन्तीति तत्प्रकृतीतरत्सन्धिसामान्यान्मेघस्थायी मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव ॥ तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवतमित्याचक्षते तदुपरिष्टाद् व्याख्यास्यामो नैघण्टुकानि नैगमानीह ॥ २० ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ निर्वचनम् । तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयादथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केन-

चिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयान्न त्वेव न निर्ब्रूयान्न संस्कारमाद्रियेत विषयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति । यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत्प्रत्तमवत्तमिति धात्वादी एव शिष्येते । अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वादिलोपो भवति स्तः सन्तीत्यथाप्यन्तलोपो भवति गत्वागतमित्यथाप्युपधालोपो भवति जग्मतुर्जग्मुरित्यथाप्युपधाविकारो भवति राजा दण्डीत्यथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वा यामीत्यथापि द्विवर्णलोपस्तृच इत्यथाप्यादिविपर्ययो भवति ज्योतिर्घनो बिन्दुर्वाट्य इत्यथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्तर्क्वित्यथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति ॥ १ ॥

ओघो मेघो नाधो गाधो वधूर्मध्विति । अथापि वर्णोपजन आस्थद् द्वारो भरूजेति । तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धा तु भवति तद् द्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत्तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति तद्यथैतदूतिर्मृदुः पृथुः पृषतः कुणारुमित्यथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते दमूनाः क्षेत्रसाधा इत्यथापि नैगमेभ्यो भाषिका उष्णं घृतमिति । अथापि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते विकृतय एकेषु । शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते । (कम्बोजाः कम्बलभोजाः कमनीयभोजा वा कम्बलः कमनीयो भवति) । विकारमस्यार्येषु भाषन्ते शव इति । दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु दात्रमुदीच्येषु । एवमेकपदानि निर्ब्रूयात् ॥

अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्ब्रूयाद् दण्ड्यः पुरुषो दण्डपुरुषो दण्डमर्हतीति वा दण्डेन सम्पद्यत इति वा दण्डो ददतेर्धारयतिकर्मणोऽक्रूरो ददते मणिमित्यभिभाषन्ते दमनादित्यौपमन्यवो दण्डमस्याकर्षतेति गर्हायाम् । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य कक्षं सेवते कक्षो गाहतेः क्स इति नामकरणः ख्यातेर्वानर्थकोऽभ्यासः किमस्मिन्ख्यानमिति कषतेर्वा तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षो बाहुमूलसामान्यादश्वस्य ॥ २ ॥

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषो राजा राजतेः पुरुषः पुरिषादः पुरिशयः पूरयतेर्वा पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य ।

यस्मा॒त्परं॒ नाप॑र॒मस्ति॒ किञ्चि॒द्यस्मा॒न्नाणी॑यो॒ न ज्यायो॑ऽस्ति॒ कश्चि॑त् । वृ॒क्ष इ॑व स्त॒ब्धो दि॒वि ति॑ष्ठ॒त्येक॑स्ते॒नेदं॒ पू॒र्णं पुरु॑षे॒ण स॒र्वम् ॥

इत्यपि निगमो भवति । विश्वकद्राकर्षं वीति चकद्र इति श्वगतौ भाष्यते द्रातीति गतिकुत्सना कद्रातीति द्रातिकुत्सना चकद्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासस्तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्रः । कल्याणवर्णरूपः कल्याणवर्णस्येवास्य रूपं कल्याणं कमनीयं भवति वर्णो वृणोते रूपं रोचतेः । एवं तद्धितसमासान्निर्ब्रूयात् । नैकपदानि निर्ब्रूयान्नावैयाकरणाय नानुपसन्नाय।निदंविदे वा । नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूयोपसन्नाय तु निर्ब्रूयाद्यो वालं विज्ञातुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा ॥ ३ ॥

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।
असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥
य आतृणत्त्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन् ।
तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कतमच्चनाह ॥
अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।
यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥
यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।
यस्तेन द्रुह्येत्कतमच्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥

इति । निधिः शेवधिरिति ॥ ४ ॥

अथातोऽनुक्रमिष्यामः । गौरिति पृथिव्या नामधेयं यद्दूरं गता भवति यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति गातेर्वौकारो नामकरणः । अथापि पशुनामेह भवत्येतस्मादेव । अथाप्यस्यां ताद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति । गोभिः श्रीणीत मत्सरमिति पयसः ।

मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणो मत्सर इति लोभनामाभिमत्त एनेन धनं भवति । पयः पिबतेर्वा प्यायतेर्वा । क्षीरं क्षरतेर्घसेर्वेरो नामकरण उशीरमिति यथा । अंशुं दुहन्तो अध्यासते गवीत्यधिषवणचर्मणः । अंशुः शमष्टमात्रो भवत्यननाय शं भवतीति वा । चर्म चरतेर्वोच्चृत्तं भवतीति वा । अथापि चर्म च श्लेष्मा च । गोभिः सन्नद्धो असि वीळयस्वेति रथस्तुतौ । अथापि स्नाव च श्लेष्मा च । गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूतेतीषुस्तुतौ । ज्यापि गौरुच्यते गव्या चेत्ताद्धितमथ चेन्न गव्या गमयतीषूनिति ॥ ५ ॥

वृक्षे वृक्षे नियंतामीमयद्गौस्ततो वयः प्र पंतान्पूरुषादः ।

वृक्षे वृक्षे धनुषि धनुषि वृक्षो व्रश्चनाद्वृत्वा क्षां तिष्ठतीति वा । क्षा क्षियतेर्निवासकर्मणः । नियतामीमयद्गौः शब्दं करोति मीमयतिः शब्दकर्मा । ततो वयः प्रपतन्ति पुरुषानदनाय । विरितिशकुनिनाम वेतेर्गतिकर्मणः । अथापीषुनामेह भवत्येतस्मादेव । आदित्योऽपि गौरुच्यते ॥

उतादः परुषे गवि ॥

पर्ववति भास्वतीत्यौपमन्यवः । अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रतिदीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुषुम्नः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते । अत्राह गोरमन्वतेति तदुपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः । सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते ॥ ६ ॥

ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।
अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरि ॥

तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा भूरीति बहुनो नामधेयम्प्रभवतीति सतः शृङ्गं श्रयतेर्वा शृणातेर्वा शम्नातेर्वा शरणायोद्गतमिति वा शिरसो निर्गतमिति वायासोऽयनाः । तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्ध्यस्थमवभाति भूरि । पादः पद्यतेस्तन्निधानात्पदं पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः प्रभागपादसामान्यादितराणि पदानि । एवमन्येषामपि सत्त्वानां सन्देहा विद्यन्ते तानि चेत्समानकर्म्माणि समाननिर्वचनानि नानाकर्माणि चेन्नानानिर्वचनानि यथार्थं निर्वक्तव्यानि । इतीमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनुक्रान्तानि । तत्र निर्ऋतिर्निरमणादृच्छतेः कृच्छ्रापत्तिरितरा सा पृथिव्या सन्दिह्यते तयोर्विभागस्तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥

य ईं चकार न सो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् ।
स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निर्ऋतिमा विवेश ॥

बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परिव्राजकाद्वर्षकर्मेति नैरुक्ता य ईं चकारेति करोति किरती सन्दिग्धौ वर्षकर्मणा न सोऽस्य वेद मध्यमः स एवास्य वेद मध्यमो

स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः स्वृतो रसान्स्वृतो भासं ज्योतिषां स्वृतो भासेति वैतेन द्यौर्व्याख्याता। पृश्निरादित्यो भवति प्राश्नुत एनं वर्ण इति नैरुक्ताः संस्प्रष्टा रसान्संस्प्रष्टा भासं ज्योतिषां संस्पृष्टो भासेति वाथ द्यौः संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च। नाक आदित्यो भवति नेता रसानां नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोऽथ द्यौः कमिति सुखनाम तत्प्रतिषिद्धं प्रतिषिध्येत ॥

न वा अमुं लोकं जग्मुषे किंचनाकम् ।

न वा अमुं लोकं गतवते किं चनासुखं पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति ॥

गौरादित्यो भवति गमयति रसान् गच्छत्यन्तरिक्षेऽथ द्यौर्यत्पृथिव्या अधिदूरं गता भवति यच्चास्यां ज्योतींषि गच्छन्ति। विष्टबादित्यो भवत्याविष्टो रसानाविष्टो भासं ज्योतिषामाविष्टो भासेति वाथ द्यौराविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च। नभ आदित्यो भवति नेता रसानां नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोऽपि वा। भन एव स्याद्विपरीतो न न भातीति वैतेन द्यौर्व्याख्याता ॥ १४ ॥

रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश। रश्मिर्यमनात्तेषामादितः साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिः ॥

दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ। दिशः कस्माद् दिशतेरासदनादपि वाभ्यशनात्। तत्र काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य नाम भवति काष्ठा दिशो भवन्ति क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति काष्ठा उपदिशो भवन्तीतरेतरं क्रान्त्वा स्थिता भवन्त्यादित्योऽपि काष्ठोच्यते क्रान्त्वा स्थितो भवत्याज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते क्रान्त्वा स्थितो भवत्याऽऽपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्रान्त्वा स्थिता भवन्तीति स्थावराणाम् ॥ १५ ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।
वृत्रस्य निण्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम आ शयदिन्द्रशत्रुः ॥

अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः। शरीरं शृणातेः शम्नातेर्वा। वृत्रस्य निण्यं निर्णामं विचरन्ति विजानन्त्याप इति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मात् इन्द्रशत्रुः। तत्को वृत्रो मेघ इति नैरुक्तास्त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिका अपां

स्र ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्त्यहिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च विवृध्या शरीरस्य स्रोतांसि निवारयाञ्चकार तस्मिन्हते प्रसस्यन्दिर आपस्तदभिवादिन्येषर्ग्भवति ॥ १६ ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।
अपां बिलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववार ॥

दासपत्नीर्दासाधिपत्न्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्म्माण्यहिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुप्ताः । अहिरयनादेत्यन्तरिक्षेऽयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव निर्ह्रसितोपसर्ग आहन्तीति । निरुद्धा आपः पणिनेव गावः । पणिर्वणिग्भवति पणिः पणनाद्वणिक् पण्यं नेनेक्ति । अपां बिलमपिहितं यदासीत् । बिलं भरं भवति बिभर्तेर्वृत्रं जघ्निवानपववार । तद्वृत्रो वृणोतेर्वा वर्त्ततेर्वा वर्धतेर्वा । यदवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्त्तत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्धत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते ॥ १७ ॥

रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशतिः । रात्रिः कस्मात्प्ररमयति भूतानि नक्तञ्चारीण्युपरमयतीतराणि ध्रुवीकरोति रातेर्वा स्याद् दानकर्मणः प्रदीयन्तेऽस्यामवश्यायाः ॥ उषो नामान्युत्तराणि षोडश । उषाः कस्मादुच्छतीति सत्या रात्रेरपरः कालस्तस्या एषा भवति ॥ १८ ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चित्रः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा ।
यथा प्रसूता सवितुः सवायँ एवा रात्र्युषसे योनिमारैक् ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमच्चित्रं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूततमं यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युषसे योनिमरिचत्स्थानम् । स्त्रीयोनिरभियुत एनां गर्भः । तस्या एषापरा भवति ॥ १९ ॥

रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागादारैगु कृष्णा सदनान्यस्याः ।
समानबन्धू अमृते अनूची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने ॥

रुशद्वत्सा सूर्य्यवत्सा रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्म्मणः । सूर्य्यमस्या वत्समाह साहचर्याद्रसहरणाद्वा । रुशती श्वेत्यागात् । श्वेत्या श्वेततेरिरिचत्कृष्णा

यो ददर्शादित्योऽपहितं स मातुर्योनौ मातान्तरिक्षं निर्मीयन्तेऽस्मिन्भूतानि योनिरन्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो वायुनायमपीतरो योनिरेतस्मादेव परियुतो भवति । बहुप्रजा भूमिमापद्यते वर्षकर्मणा शाकपूणिः सङ्कल्पयाञ्चक्रे सर्वा देवता जानानीति * तस्मै देवतोभयलिङ्गा प्रादुर्बभूव तां न जज्ञे । तां पप्रच्छ विविदिषाणि त्वेति । सास्मा एतामृचमादिदेशैषा मद्देवतेति ॥ ८ ॥

अयं स शिङ्क्ते येन गौरभीवृता मिमाति मायुं ध्वसनावधि श्रिता । सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रति वव्रिमौहत ॥

अयं स शब्दायते येन गौरभिप्रवृत्ता मिमाति मायुं शब्दं करोति मायुमिवादित्यमिति वा वागेषा माध्यमिका ध्वंसने मेघेऽधिश्रिता सा चित्तिभिः कर्मभिर्नीचैर्निकरोति मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रत्यूहते वव्रिम् । वव्रिरिति रूपनाम वृणोतीति सतः । वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तत्पुनरादत्ते ॥ ९ ॥

हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश । हिरण्यं कस्माद्ध्रियत आयम्यमानमिति वा ह्रियते जनाज्जनमिति वा हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा हर्यतेर्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणः ॥

अन्तरिक्षनामान्युत्तराणि षोडश । अन्तरिक्षं कस्मादन्तरा क्षान्तं भवत्यन्तरेमे इति वा शरीरेष्वन्तरक्षयमिति वा । तत्र समुद्र इत्येतत्पार्थिवेन समुद्रेण सन्दिह्यते । समुद्रः कस्मात्समुद्द्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः सम्मोदन्तेऽस्मिन्भूतानि समुदको भवति समुनत्तीति वा । तयोर्विभागः । तत्रेतिहासमाचक्षते देवापिश्चार्ष्टिषेणः शन्तनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः स शन्तनुः कनीयानभिषेचयाञ्चक्रे देवापिस्तपः प्रतिपेदे । ततः शन्तनो राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष तमूचुर्ब्राह्मणा अधर्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिषेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति । स शन्तनुर्देवापिं शिशिक्ष राज्येन तमुवाच देवापिः पुरोहितस्तेऽसानि याजयानि च त्वेति । तस्यैतद्वर्षकामसूक्तम् । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

आर्ष्टिषेणो होत्रमृषिर्निषीदन्देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वान् । स उत्तरस्मादधरं समुद्रमपो दिव्या असृजद्वर्ष्या अभि ॥

---

* जानामीति पुस्तकान्तरे ।

आर्ष्टिषेण ऋष्टिषेणस्य पुत्र इषितसेनस्येति वा। सेना सेश्वरा समानगतिर्वा पुत्रः पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुं नरकं ततस्त्रायत इति वा। हौत्रमृषिर्निषीदन्नृषिर्दर्शनात्स्तोमान्ददर्शेत्यौपमन्यवस्तद्यदेनांस्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत्त ऋषयोऽभवंस्तदृषीणामृषित्वमिति विज्ञायते। देवापिर्देवानामाप्त्या स्तुत्या च प्रदानेन च देवसुमतिं देवानां कल्याणीं मतिं चिकित्वांश्चेतनवान्। स उत्तरस्मादधरं समुद्रमुत्तर उद्धततरो भवत्यधरोऽधोरः। अधो न धावतीत्यूर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धा। तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ११ ॥

यद्दे॒वापिः॒ शन्त॑नवे पु॒रोहि॑तो हो॒त्राय॑ वृ॒तः कृ॒पय॒न्नदी॑धेत्।
दे॒व॒श्रुतं॑ वृष्टि॒वनिं॒ ररा॑णो॒ बृह॒स्पति॒र्वाच॑मस्मा अयच्छत् ॥

शन्तनुः शं तनोऽस्त्विति वा शमस्मै तन्वा अस्त्विति वा। पुरोहितः पुर एनं दधाति। होत्राय वृतः कृपायमाणोऽन्वध्यायद् देवश्रुतं देवा एनं शृण्वन्ति वृष्टिवनिं वृष्टियाचिनं रराणो रातिरभ्यस्तो बृहस्पतिर्ब्रह्मासीत्सोऽस्मै वाचमयच्छद् बृहदुपव्याख्यातम् ॥ १२ ॥

साधारणान्युत्तराणि षड् दिवश्चादित्यस्य च। यानि त्वस्य प्राधान्येनोपरिष्टात्तानि व्याख्यास्यामः। आदित्यः कस्मादादत्ते रसानादत्ते भासं ज्योतिषामादीप्तो भासेति वा दितेः पुत्र इति वा। अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाभ्याम्नाये सूक्तभाक् सूर्यमादितेयमदितेः पुत्रम्। एवमन्यासामपि देवतानामादित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति तद्यथैतन्मित्रस्य वरुणस्यार्यम्णो दक्षस्य भगस्यांशस्येत्यथापि मित्रावरुणयोः।

आ॒दि॒त्या दानु॑नस्पती॑।

दानपती। अथापि मित्रस्यैकस्य।

प्र स मि॑त्र॒ मर्तो॑ अस्तु॒ प्रय॑स्वा॒न्यस्त॑ आदित्य॒ शिक्ष॑ति व्र॒तेन॑।

इत्यपि निगमो भवत्यथापि वरुणस्यैकस्य।

अथा॑ व॒यमा॑दित्य व्र॒ते तव॑।

व्रतमिति कर्म्मनाम निवृतिकर्म वारयतीति सत इदमपीतरद् व्रतमेतस्मादेव वृणोतीति सतोऽन्नमपि व्रतमुच्यते यदावृणोति शरीरम् ॥ १३ ॥

सदृशान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णः । अथैने संस्तौति समानबन्धू समानबन्धने अमृते अमरणधर्माणावनूची अनूच्याविनीतरेतरमभिप्रेत्य द्यावा वर्णौ चरतस्ते एव द्यावौ द्योतनादपि वा द्यावा चरतस्तया सह चरत इति स्यादामिनाने आमिन्वाने अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे । अहर्नामान्युत्तराणि द्वादश । अहः कस्मादुपाहरन्त्यस्मिन् कर्माणि । तस्यैष निपातो भवति वैश्वानरीयायामृचि: ॥ २० ॥

अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः ।
वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि ॥

अहश्च कृष्णं रात्रिः शुक्लं चाहरर्जुनं विवर्तेते रजसी वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिर्वैश्वानरो जायमान इवोद्यन्नादित्यः सर्वेषां ज्योतिषां राजावाहन्नग्निर्ज्योतिषा तमांसि ॥

मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशत् । मेघः कस्मान्मेहतीति सतः । आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः । उपर उपलो मेघो भवत्युपरमन्तेऽस्मिन्नभ्राण्युपरता आप इति वा । तेषामेषा भवति ॥ २१ ॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन्कृन्तत्रादेषामुपरा उदायन् ।
त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपा द्वा बृबूकं वहतः पुरीषम् ॥

देवानां निर्माणे प्रथमा अतिष्ठन्माध्यमिका देवगणाः । प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो भवति । कृन्तत्रमन्तरिक्षं विकर्तनं मेघानां विकर्तनेन मेघानामुदकं जायते । त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपाः । पर्जन्यो वायुरादित्यः शीतोष्णवर्षैरोषधीः पाचयन्त्यनूपा अनुवपन्ति लोकान्स्वेन स्वेन कर्मणा । अयमपीतरोऽनूप एतस्माद्देवानूप्यत उदकेनापि वान्वाबिति स्याद्यथा प्रागिति तस्यानूप इति स्याद्यथा प्राचीनमिति । द्वा बृबूकं वहतः पुरीषम् । वाय्वादित्या उदकं बृबूकमित्युदकनाम ब्रवीतेर्वा शब्दकर्मणो भ्रंशतेर्वा पुरीषम् पृणातेः पूरयतेर्वा ॥ २२ ॥

वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशत् । वाक्कस्माद्वचतेः । तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवद् देवतावच्च निगमा भवन्ति तद्यद् देवतावदुपरिष्टात्तद् व्याख्यास्यामः । अथैतन्नदीवत् ॥ २३ ॥

इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत्सानु गिरीणां तविषेभिरूर्मिभिः । पारावतघ्नीमवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ॥

इयं शुष्मेभिः शोषणैः शुष्ममिति बलनाम शोषयतीति सतो बिसं बिस्यतेर्भेदनकर्मणो वृद्धिकर्मणो वा सानु समुच्छ्रितं भवति समुन्नुन्नमिति वा महद्भिरूर्मिभिः पारावतघ्नीं पारावारघातिनीं पारं परं भवत्यवारमवरमवनाय सुप्रवृत्ताभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः सरस्वतीं नदीं कर्मभिः परिचरेम ॥

उदकनामान्युत्तराण्येकशतम् । उदकं कस्मादुनत्तीति सतः ॥

नदीनामान्युत्तराणि सप्तत्रिंशत् । नद्यः कस्मान्नदना इमा भवन्ति शब्दवत्यः । बहुलमासां नैघण्टुकं वृत्तमाश्चर्यमिव प्राधान्येन । तत्रेतिहासमाचक्षते विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पैजवनस्य पुरोहितो बभूव (विश्वामित्रः सर्वमित्रः सर्वं संसृतं सुदाः कल्याणदानः पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः पिजवनः पुनः स्पर्धनीयजवो वा मिश्रीभावगतिर्वा) स वित्तं गृहीत्वा विपाट्छुतुद्र्योः सम्भेदमाययावनुययुरितरे । स विश्वामित्रो नदीस्तुष्टाव गाधा भवतेत्यपि द्विवदपि बहुवत्तद्यद् द्विवदुपरिष्टात्तद् व्याख्यास्यामोऽथैतद् बहुवत् ॥ २४ ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरुप मुहूर्तमेवैः ।
प्र सिन्धुमच्छा बृहती मनीषावस्युरह्वे कुशिकस्य सूनुः ॥

उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसम्पादिन ऋतावरीर्ऋतवत्य ऋतमित्युदकनाम प्रत्यृतं भवति मुहूर्त्तमेवैरयनैरवनैर्वा । मुहूर्तो मुहुर्ऋतुर्ऋतुरर्तेर्गतिकर्मणो मुहुर्मूढ इव कालो यावदभीक्ष्णं चेति । अभीक्ष्णमभिक्षणं भवति क्षणः क्षणोतेः प्रक्ष्णुतः कालः । कालः कालयतेर्गतिकर्म्मणः । प्राभिह्वयामि सिन्धुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वावनाय कुशिकस्य सूनुः । कुशिको राजा बभूव क्रोशतेः शब्दकर्म्मणः क्रंशतेर्वा स्यात्प्रकाशयतिकर्म्मणः साधुविक्रोशयितार्थानामिति वा नद्यः प्रत्यूचुः ॥ २५ ॥

इन्द्रो अस्माँ अरदद्वज्रबाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम् ।

देवो॑ऽनयत्सवि॒ता सु॑पा॒णिस्तस्य॑ व॒यं प्र॑स॒वे या॑म उ॒र्वीः ॥

इन्द्रो अस्मानरदद्वज्रबाहु रदतिः खनतिकर्म्मापाहन्वृत्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातम् । देवोऽनयत्सविता सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान्पूजयन्ति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः । उर्व्य ऊर्णोतेर्वृणोतेरित्यौर्णवाभः । प्रत्याख्यायान्तत आशुश्रुवुः ॥ २६ ॥

आ ते॑ कारो शृणवामा॒ वचां॑सि य॒याथ॑ दू॒राद॑नसा॒ रथे॑न ।
नि ते॑ नंसै पी॒प्याने॑व॒ योषा॒ मर्या॑येव क॒न्या॑ शश्व॒चै ते॑ ॥

आशृणवाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रं मर्य्यायेव कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वा ॥

अश्वनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः । तेषामष्टा उत्तराणि बहुवत् । अश्वः कस्मादश्नुतेऽध्वानं महाशनो भवतीति वा । तत्र दधिक्रा इत्येतद् दधत्क्रामतीति वा दधत्क्रन्दतीति वा दधदाकारी भवतीति वा । तस्याश्ववद् देवतावच्च निगमा भवन्ति तद्यद् देवतावदुपरिष्टात्तद् व्याख्यास्यामोऽथैतदश्ववत् ॥ २७ ॥

उ॒त स्य वा॒जी क्षि॑प॒णिं तु॑रण्यति ग्री॒वायां॑ ब॒द्धो अ॑पिक॒क्ष आ॒सनि॑ ।
क्रतुं॑ दधि॒क्रा अनु॑ स॒न्तवी॑त्वत्प॒थामङ्कां॒स्यन्वा॒पनी॑फणत् ॥

अपि स वाजी वेजनवान्क्षेपणमनु तूर्णमश्नुतेऽध्वानं ग्रीवायां बद्धो ग्रीवा गिरतेर्वा गृणातेर्वा गृह्णातेर्वापिकक्ष आसनीति व्याख्यातम् । क्रतुं दधिक्राः कर्म्म वा प्रज्ञां वा अनुसन्तवीत्वत् । तनोतेः पूर्वया प्रकृत्या निगमः । पथामङ्कांसि पथां कुटिलानि पन्थाः पततेर्वा पद्यतेर्वा पन्थतेर्वाङ्कोऽञ्चतेरपनीफणदिति फणतेश्चर्करीतवृत्तम् ॥

दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय ॥

ज्वलतिकर्म्माण उत्तरे धातव एकादश ॥

तावन्त्येवोत्तराणि ज्वलतो नामधेयानि ॥ २८ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

कर्मनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः । कर्म कस्मात्क्रियत इति सतः ॥

अपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश । अपत्यं कस्मादपततं भवति नानेन पततीति वा । तद्यथा जनयितुः प्रजैवमर्थीये ऋचा उदाहरिष्यामः ॥ १ ॥

परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।
न शेषो अग्ने अन्यजातमस्त्यचेतानस्य मा पथो वि दुक्षः ॥

परिहर्तव्यं हि नोपसर्तव्यमरणस्य रेक्णोऽरणोऽपार्णो भवति रेक्ण इति धननाम रिच्यते प्रयतः । नित्यस्य रायः पतयः स्याम पित्र्यस्येव धनस्य । न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति । शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयतोऽचेतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवति मा नः पथो विदूदुष इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥

नहि ग्रभायारणः सुशेवोऽन्योदर्यो मनसा मन्तवा उ ।
अधा चिदोकः पुनरित्स एत्या नो वाज्यभीषाळेतु नव्यः ॥

नहि ग्रहीतव्योऽरणः सुसुखतमोऽप्यन्योदर्यो मनसापि न मन्तव्यो ममायं पुत्र इत्यथ स ओकः पुनरेव तदेति यत आगतो भवत्योक इति निवासनामोच्यते । ऐतु नो वाजी वेजनवानभिषहमाणः सपत्नान्नवजातः स एव पुत्र इति ॥ अथैतां दुहितृदायाद्य उदाहरन्ति पुत्रदायाद्य इत्येके ॥ ३ ॥

शासद्वह्निर्दुहितुर्नप्त्यं गाद्विद्वाँ ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् ।
पिता यत्र दुहितुः सेकमृञ्जन्त्सं शग्म्येन मनसा दधन्वे ॥

प्रशास्ति वोढा सन्तानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावम् । दुहिता दुर्हिता दूरे हिता दोग्धेर्वा । नप्तारमुपागमद् दौहित्रं पौत्रमिति । विद्वान्प्रजननयज्ञस्य रेतसो वाङ्गादङ्गात्सम्भूतस्य हृदयादधि जातस्य मातरि प्रत्यृतस्य विधानं पूजयन् । अविशेषेण मिथुनाः पुत्रा दायादा इति तदेतदृक्श्लोकाभ्यामभ्युक्तम् ।

अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधि जायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् इति ।

अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः ।
मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

न दुहितर इत्येके । तस्मात्पुमान्दायादोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायते । तस्मात्स्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांसमिति च । स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते न पुंसः ।

पुंसोऽपीत्येके शौनःशेपे दर्शनात् । अभ्रातृमती वाद इत्यपरम् ॥

अमूर्या यन्ति जामयः सर्वा लोहितवाससः ।
अभ्रातर इव योषास्तिष्ठन्ति हतवर्त्मनः ॥

अभ्रातृका इव योषास्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय हतवर्त्मानि इत्यभ्रातृकाया अनिर्वाह औपमिकः । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ४ ॥

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तारुगिव सनये धनानाम् ।
जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्रेव नि रिणीते अप्सः ॥

अभ्रातृकेव पुंसः पितॄनेत्यभिमुखी सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय न पतिं गर्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी । गर्तः सभास्थाणुर्गृणातेः सत्यसङ्गरो भवति तं तत्र यापुत्रा यापतिका सा रोहति तां तत्राक्षैराघ्नन्ति सा रिक्थं लभते । श्मशानसञ्चयोऽपि गर्त उच्यते गुरतेरपगूर्णो भवति । श्मशानं श्मशयनं श्म शरीरं शरीरं शृणातेः शम्नातेर्वा । श्मश्रु लोम श्मनि श्रितं भवति । लोम लुनातेर्वा लीयतेर्वा । नोपरस्याविष्कुर्याद्यदुपरस्याविष्कुर्याद्गर्तेष्ठाः स्यात्प्रमायुको यजमान इत्यपि निगमो भवति । रथोऽपि गर्त उच्यते गृणातेः स्तुतिकर्मणः स्तुततमं यानम् ।

आ रोहथो वरुण मित्र गर्तम् ।

इत्यपि निगमो भवति । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषूषा हसनेव दन्तान्विवृणुते रूपाणीति चतस्र उपमाः । नाभ्रात्रीमुपयच्छेत तोकं ह्यस्य तद्भवतीत्यभ्रातृकाया उपयमनप्रतिषेधः प्रत्यक्षः पितुश्च पुत्रभावः । पिता यत्र

दुहितुरप्रत्तायाः रेतः सेकं प्रार्जयति सन्दधात्यात्मानं सङ्गमेन मनसेति । अथैतां जाम्या रिक्थप्रतिषेध उदाहरन्ति ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येके ॥ ५ ॥

न जामये तान्वो रिक्थमारैक्चकार गर्भं सनितुर्निधानम् ।
यदी मातरो जनयन्त वह्निमन्यः कर्ता सुकृतोरन्य ऋन्धन् ॥

न जामये भगिन्यै । जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति जामपत्यं जमतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति । तान्व आत्मजः पुत्रो रिक्थं प्रारिचत्प्रादाच्चकारैनां गर्भनिधानीं सनितुर्हस्तग्राहस्य यदिह मातरोऽजनयन्त वह्निं पुत्रमवह्निं च स्त्रियमन्यतरः सन्तानकर्ता भवति पुमान् दायादोऽन्यतरोऽर्धयित्वा जामिः प्रदीयते परस्मै ॥ ६ ॥

मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः । मनुष्याः कस्मान्मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति मनस्यमानेन सृष्टा मनस्यतिः पुनर्मनस्वीभावे मनोरपत्यं मनुषो वा । तत्र पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ ७ ॥

तदद्य वाचः प्रथमं मंसीय येनासुराँ अभि देवा असाम ।
ऊर्जाद उत यज्ञियासः पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम् ॥

तदद्य वाचः परमं मंसीय येनासुरानभिभवेम देवाः । असुरा असुरता स्थानेष्वस्ताः स्थानेभ्य इति वापि वासुरिति प्राणनामास्तः शरीरे भवति तेन तद्वन्तः । सोऽदेवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वमसोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञायते । ऊर्जाद उत यज्ञियासः । अन्नादाश्च यज्ञियाश्चोर्गित्यन्ननामोर्जयतीति सतः पक्वं सुप्रवृक्णमिति वा । पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम् । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवः । निषादः कस्मान्निषदनो भवति निषण्णमस्मिन्पापकमिति नैरुक्ताः ॥

यत्पाञ्चजन्यया विशा ॥

पञ्चजनीनया विशा पञ्चपृक्ता सङ्ख्या स्त्रीपुन्नपुंसकेष्वविशिष्टा ॥

बाहुनामान्युत्तराणि द्वादश । बाहू कस्मात्प्रबाधत आभ्यां कर्माणि ॥

अङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः । अङ्गुलयः कस्मादग्रगामिन्यो भवन्तीति वाग्रगालिन्यो भवन्तीति वाग्रकारिण्यो भवन्तीति वाग्रसारिण्यो भवन्तीति वाङ्कना भवन्तीति वाञ्चना भवन्तीति वापि वाभ्यञ्चनादेव स्युः । तासामेषा भवति ॥ ८ ॥

दशा॑वनिभ्यो॒ दश॑कक्ष्येभ्यो॒ दश॑योक्त्रेभ्यो॒ दश॑योजनेभ्यः ।
दशा॑भीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यो॒ दश॒ धुरो॒ दश॑ युक्ता॒ वह॑द्भ्यः ॥

अवनयोऽङ्गुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणि कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि योक्त्राणि योजनानीति व्याख्यातमभीशवोऽभ्यश्नुवते कर्माणि । दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः । धूर्धूर्वतेर्वधकर्मण इयमपीतरा धूरेतस्मादेव विहन्ति वहं धारयतेर्वा ॥

कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश ॥

अन्ननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः । अन्नं कस्मादानतं भूतेभ्योऽत्तेर्वा ॥

अत्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥

बलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः । बलं कस्माद् बलं भरं भवति बिभर्तेः ॥

धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव । धनं कस्माद्धिनोतीति सतः ॥

गोनामान्युत्तराणि नव ॥

क्रुध्यतिकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥

क्रोधनामान्युत्तराण्येकादश ॥

गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशशतम् ॥

क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः । क्षिप्रं कस्मात्संक्षिप्तो विकर्षः ॥

अन्तिकनामान्युत्तराण्येकादश । अन्तिकं कस्मादानीतं भवति ॥

सङ्ग्रामनामान्युत्तराणि षट्चत्वारिंशत् । सङ्ग्रामः कस्मात्सङ्गमनाद्वा सङ्गरणाद्वा सङ्गतौ ग्रामाविति वा । तत्र खल इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ ९ ॥

अ॒भी॒३॑दमेक॒मेको॑ अस्मि नि॒ष्षाळ॒भी द्वा किमु॒ त्रयः॑ करन्ति ।

खले न पर्षान्प्रति हन्मि भूरि किं मा निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः ॥

अभिभवामीदमेकमेकोऽस्मि निःषहमाणः सपत्नानभिभवामि द्वौ किं मा त्रयः कुर्वन्ति । एक इता संख्या द्वौ द्रुततरा संख्या त्रयस्तीर्णतमा संख्या चत्वारश्चलिततमा संख्याष्टावश्नोतेर्नव न वननीया नावाप्ता वा दश दस्ता दृष्टार्था वा विंशतिर्द्विर्दशतः शतं दशदशतः सहस्रं सहस्वदयुतं नियुतं प्रयुतं तत्तदभ्यस्तमम्बुदो मेघो भवत्यरणमम्बु तद्दोऽम्बुदोऽम्बुमद्भातीति वाम्बुमद्भवतीति वा स यथा महान्बहुर्भवति वर्षस्तादिवार्बुदम् । खलेन पर्षान्प्रतिहन्मि भूरि । खल इव पर्षान्प्रतिहन्मि भूरि खल इति सङ्ग्राम नाम खलतेर्वा स्खलतेर्वायमपीतरः खल एतस्मादेव समास्कन्नो भवति । किं मा निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः । य इन्द्रं न विविदुरिन्द्रो ह्यहमस्म्यनिन्द्रा इतर इति वा ॥

व्याप्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश । तत्र द्वे नामनी आक्षाण आश्नुवान आपान आप्नुवानः ॥

वधकर्माण उत्तरे धातवस्त्रयस्त्रिंशत् । तत्र वियात इत्येतद्वियातयत इति वियातयेति वा ॥

आखण्डल प्र हूयसे ।

आखण्डयितः खण्डं खण्डयतेः । तडिदित्यन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म ताडयतीति सतः ॥ १० ॥

त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते स्पार्हा वसु मनुष्या ददीमहि । या नो दूरे तडितो या अरातयोऽभि सन्ति जम्भया ता अनप्नसः ॥

त्वया वयं सुवर्द्धयित्रा ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्य आददीमहि याश्च नो दूरे तलितो याश्चान्तिकेऽरातयोऽदानकर्माणो वा दानप्रज्ञा वा जम्भय ता अनप्नसोऽप्न इति रूपनामाप्नोतीति सतः । विद्युत्तडिद्भवतीति शाकपूणिः सा ह्यवताडयति दूराच्च दृश्यतेऽपि त्विदमान्तिकनामैवाभिप्रेतं स्यात् ॥

दूरे चित्सन्तळिदिवाति रोचसे ।

दूरेऽपि सन्नन्तिक इव सन्दृश्यस इति ॥

वज्रनामान्युत्तराण्यष्टादश । वज्रः कस्माद्वर्जयतीति सतस्तत्र कुत्स इत्येतत्कृन्ततेर्ऋषिः कुत्सो भवति कर्त्ता स्तोमानामित्यौपमन्यवोऽत्राप्यस्य वधकर्मैव भवति तत्सख इन्द्रः शुष्णं जघानेति ॥

ऐश्वर्यकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः ॥

ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि । तत्रेन इत्येतत्सनित ऐश्वर्येणेति वा सनितमनेनैश्वर्यमिति वा ॥ ११ ॥

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदथाभिस्वरन्ति ।
इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स माधीरः पाकमत्राविवेश ॥

यत्र सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयोऽमृतस्य भागमुदकस्यानिमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वाभिप्रयन्तीति वेश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः स मा धीरः पाकमत्राविवेशेति धीरो धीमान्पाकः पक्तव्यो भवति विपक्वप्रज्ञ आदित्य इत्युपनिषद्वर्णो भवतीत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं यत्र सुपर्णाः सुपतनानीन्द्रियाण्यमृतस्य भागं ज्ञानस्यानिमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वाभिप्रयन्तीति वेश्वरः सर्वेषामिन्द्रियाणां गोपायितात्मा स मा धीरः पाकमत्राविवेशेति धीरो धीमान्पाकः पक्तव्यो भवति विपक्वप्रज्ञ आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १२ ॥

बहुनामान्युत्तराणि द्वादश । बहु कस्मात्प्रभवतीति सतः ॥

ह्रस्वनामान्युत्तराण्येकादश । ह्रस्वो ह्रसतेः ॥

महन्नामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः । महान्कस्मान्मानेनान्याञ्जहातीति शाकपूणिर्महनीयो भवतीति वा । तत्र ववक्षिथ विवक्षस इत्येते वक्तेर्वा वहतेर्वा साऽभ्यासात् ॥

गृहनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः । गृहाः कस्माद् गृह्णन्तीति सताम् ॥

परिचरणकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥

सुखनामान्युत्तराणि विंशतिः । सुखं कस्मात्सुहितं खेभ्यः खं पुनः खननेः ॥

रूपनामान्युत्तराणि षोडश । रूपं रोचनेः ॥

प्रशस्यनामान्युत्तराणि दश ॥

प्रज्ञानामान्युत्तराण्येकादश ॥

सत्यनामान्युत्तराणि षट् । सत्यं कस्मात्सत्सु तायते सत्प्रभवं भवतीति वा ॥

अष्टा उत्तराणि पदानि पश्यतिकर्माण्युत्तरे धातवश्चायतिप्रभृतीनि च नामान्यामिश्राणि ॥

नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नानाय ॥

अथात उपमाः । यदतत्तत्सदृशमिति गार्ग्यस्तदासां कर्म । ज्यायसा वा गुणेन प्रख्याततमेन वा कनीयांसं वा प्रख्यातं वोपमिमीतेऽथापि कनीयसा ज्यायांसम् ॥ १३ ॥

तनूत्यजेव तस्करा वनर्गू रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् ।

तनूत्यक्तनूत्यक्ता वनर्गू वनगामिनावग्निमन्थनौ बाहू तस्कराभ्यामुपमिमीते । तस्करस्तत्करो भवति यत्पापकमिति नैरुक्तास्तनोतेर्वा स्यात्सन्ततकर्मा भवत्यहोरात्रकर्मा वा । रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् । अभ्यधीतामित्यभ्यधाताम् । ज्यायांस्तत्र गुणोऽभिप्रेतः ॥ १४ ॥

कुह स्विद्दोषा कुह वस्तोरश्विना कुहाभिपित्वं करतः कुहोषतुः ।

को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषा कृणुते सधस्थ आ ॥

क्व स्विद्रात्रौ भवथः क्व दिवा क्वाभिप्राप्तिं कुरुथः क्व वसथः को वां शयने विधवेव देवरम् । देवरः कस्माद् द्वितीयो वर उच्यते । विधवा विधातृका भवति विधवनाद्वा विधावनाद्वेति चर्मशिरा अपि वा धव इति मनुष्यनाम तद्वियोगाद्विधवा । देवरो दीव्यतिकर्मा । मर्यो मनुष्यो मरणधर्मा । योषा यौतेराकुरुते सहस्थाने ॥ अथ निपाताः पुरस्तादेव व्याख्याताः । यथेति कर्मोपमा ॥

यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ॥

भ्राजन्तो अग्नयो यथा ॥

आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥

आत्माऽततेर्वाप्तेर्वापि वाप्त इव स्याद्यावद् व्याप्तिभूत इति ॥

अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसः ।

अग्निरिव ये मरुतो भ्राजमाना रोचिष्णूरस्का भ्राजस्वन्तो रुक्मवक्षसः ॥१५॥

चतुरश्चिद्ददमानाद्विभीयादा निधातोः ।

न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥

चतुरोऽक्षान्धारयत इति तद्यथा कितवाद् बिभीयादेवमेव दुरुक्ताद् बिभीयान्न दुरुक्ताय स्पृहयेत् कदाचित् ॥ आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातोऽथाप्युपमार्थे दृश्यते ॥

जार आ भगम् ।

जार इव भगमादित्योऽत्र जार उच्यते रात्रेर्जरयिता स एव भासाम् । तथापि निगमो भवति स्वसुर्जारः शृणोतु न इत्युषसमस्य स्वसारमाह साहचर्याद्रसहरणाद्वापि त्वयं मनुष्यजार एवाभिप्रेतः स्यात्स्त्रीभगस्तथा स्याद्भजतेः । मेष इति भूतोपमा ॥

मेषो भूतो३ऽभि यन्नयः ।

मेषो मिषतेस्तथा पशुः पश्यतेः । अग्निरिति रूपोपमा ।

हिरण्यरूपः स हिरण्यसन्दृगपां नपात्सेदु हिरण्यवर्णः ।

हिरण्यवर्णस्येवास्य रूपम् ॥ था इति च ।

तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ।

प्रत्न इव पूर्व इव विश्व इवेम इवेत्ययमेततरोऽमुष्मादसावस्ततरोऽस्मादमुथा यथासाविति व्याख्यातम् । वदिति सिद्धोपमा । ब्राह्मणवद्वृषलवत् । ब्राह्मणा इव वृषला इवेति । वृषलो वृषशीलो भवति वृषाशीलो वा ॥ १६ ॥

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो विरूपवत् ।
अङ्गिरस्वन्महिव्रत प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवम् ॥

प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधा यथैतेषामृषीणामेवं प्रस्कण्वस्य शृणु ह्वानम् । प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवो यथा प्राग्रम् । अर्चिषि भृगुः सम्बभूव भृगुर्भृज्यमानो न देहेऽङ्गारेष्वङ्गिरा (अङ्गारा अङ्कना अञ्चना) अत्रैव तृतीयमृच्छतेत्यूचुस्तस्मादत्रिर्न त्रय इति विखननाद्वैखानसो भरणाद्भारद्वाजो विरूपो नानारूपो महिव्रतो महाव्रत इति ॥ १७ ॥

अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते सिंहो व्याघ्र इति पूजायां श्वा काक इति कुत्सायाम् । काक इति शब्दानुकृतिस्तदिदं शकुनिषु बहुलम् । न शब्दानुकृतिर्विद्यत इत्यौपमन्यवः काकोऽपकालयितव्यो भवति तित्तिरिस्तरणात्तिलमात्रचित्र इति वा कपिञ्जलः कपिरिव जीर्णः कपिरिव जवन ईषत्पिङ्गलो वा कमनीयं शब्दं पिञ्जयतीति वा । श्वाशुयायी शवतेर्वा स्याद् गतिकर्मणः श्वसितेर्वा । सिंहः सहनाद्धिंसेर्वा स्याद्विपरीतस्य सम्पूर्वस्य वा हन्तेः संहाय हन्तीति वा । व्याघ्रो व्याघ्राणाद् व्यादाय हन्तीति वा ॥ १८ ॥

अर्चतिकर्माण उत्तरे धातवश्चतुश्चत्वारिंशत् ॥

मेधाविनामान्युत्तराणि चतुर्विंशतिः । मेधावी कस्मान्मेधया तद्वान्भवति मेधा मतौ धीयते ॥

स्तोतृनामान्युत्तराणि त्रयोदश । स्तोता स्तवनात् ॥

यज्ञनामान्युत्तराणि पञ्चदश । यज्ञः कस्मात्प्रख्यातं यजतिकर्मेति नैरुक्ता याच्ञो भवतीति वा यजुरुन्नो भवतीति वा बहुकृष्णाजिन इत्यौपमन्यवो यजूंष्येनं नयन्तीति वा ॥

ऋत्विङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ । ऋत्विक् कस्मादीरण ऋग्यष्टा भवतीति शाकपूणिर्ऋतुयाजी भवतीति वा ॥

याच्ञाकर्माण उत्तरे धातवः सप्तदश ॥

दानकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥

अध्येषणाकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः ॥

स्वपिति सस्तीति द्वौ स्वपितिकर्माणौ ॥

कूपनामान्युत्तराणि चतुर्दश । कूपः कस्मात्कुपानं भवति कुप्यतेर्वा ॥

स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्दशैव । स्तेनः कस्मात्संस्त्यानमस्मिन्पापकमिति नैरुक्ताः ॥

निर्णीतान्तर्हितनामधेयान्युत्तराणि षट् । निर्णीतं कस्मान्निर्णिक्तं भवति ॥

दूरनामान्युत्तराणि पञ्च । दूरं कस्माद् द्रुतं भवति दुरयं वा ॥

पुराणनामान्युत्तराणि षट् । पुराणं कस्मात्पुरा नवं भवति ॥

नवनामान्युत्तराणि षडेव । नवं कस्मादानीतं भवति ॥ १९ ॥

द्विश उत्तराणि नामानि । प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्य प्रपित्वे प्राप्तेऽभीकेऽभ्यक्ते ॥

आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा गहि ।

अभीके चिदुलोककृदित्यपि निगमौ भवतः । दभ्रमर्भकमित्यल्पस्य । दभ्रं दभ्नोतेः सुदम्भं भवत्यर्भकमवहृतं भवति ॥

उपोप मे परा मृश मा मे दभ्राणि मन्यथाः ।

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्यपि निगमौ भवतः । तिरः सत इति प्राप्तस्य तिरस्तीर्णं भवति सतः संसृतं भवति ॥

तिरश्चिदर्यया परि वर्तिर्यातमदाभ्या ।

पात्रेव भिन्दन्त्सत एति रक्षस इत्यपि निगमौ भवतः । त्वो नेम इत्यर्धस्य त्वोऽपततो नेमोऽपनीतः । अर्धो हरतेर्विपरीताद्धारयतेर्वा स्यादुद्धृतं भवत्यृध्नोतेर्वा स्यादृद्धतमो विभागः ॥

पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति ।

नेमे देवा नेमेऽसुरा इत्यपि निगमौ भवतः । ऋक्षा स्तृभिरिति नक्षत्राणाम् । नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणो नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणमृक्षा उदीर्णानीव ख्यायन्ते । स्तृभिः स्तीर्णानीव ख्यायन्ते ॥

अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा ।

पश्यन्तो द्यामिव स्तृभिरित्यपि निगमौ भवतः । वम्रीभिरुपजिह्विका इति सीमिकानां वम्र्यो वमनात्सीमिका स्यमनादुपजिह्विका उपजिघ्रयः ॥

वम्रीभिः पुत्रमग्रुवो अदानम् ।

यदत्त्युपजिह्विका यद्वम्रो अतिसर्पति ।

इत्यपि निगमौ भवतः । ऊर्दरं कुदरमित्यावपनस्योर्दरमुदीर्णं भवत्यूर्जं दीर्णं वा । तमूर्दरं न पृणता यवेनेत्यपि निगमो भवति । तमूर्दरमिव पूरयति यवेन । कुदरं कृतदरं भवति । समिद्धो अञ्जन्कृदरं मतीनामित्यपि निगमो भवति ॥२०॥

रम्भः पिनाकमिति दण्डस्य । रम्भ आरभन्त एनम् । आ त्वा रम्भं न जिव्रयो ररभ्मेत्यपि निगमो भवत्यारभामहे त्वा जीर्णा इव दण्डम् । पिनाकं प्रतिपिनष्ट्येनेन । कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो भवति । मेना ग्ना इति स्त्रीणां स्त्रियःस्त्यायतेरपत्रपणकर्मणो मेना मानयन्त्येना ग्ना गच्छन्त्येनाः ॥

अमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ ।

ग्नास्त्वाकृन्तन्नपसोऽतन्वतेत्यपि निगमौ भवतः । शेपो वैतस इति पुंस्प्रजननस्य शेपः शपतेः स्पृशतिकर्मणो वैतसो वितस्तं भवति ।

यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपम् ।

त्रिः स्म माह्नः श्नथयो वैतसेनेत्यपि निगमौ भवतः । अयैने इत्युपदेशस्य । अया ते अग्ने समिधा विधेमेति स्त्रियाः । एना वो अग्निमिति नपुंसकस्य । एना पत्या तन्वं संसृजस्वेति पुंसः । सिषक्तु सचत इति सेवमानस्य ॥

स नः सिषक्तु यस्तुरः ।

स नः सेवतां यस्तुरः ।

सचस्वा नः स्वस्तये ।

सेवस्व नः स्वस्तये । स्वस्तीत्यविनाशिनामास्तिरभिपूजितः स्वस्तीति । भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोः ॥

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम् ।

रेजतेऽअग्ने पृथिवी मखेभ्य इत्यपि निगमौ भवतः । द्यावापृथिवीनामधेयान्युत्तराणि चतुर्विंशतिः । तयोरेषा भवति ॥ २१ ॥

कतरा पूर्वा कतरापरायोः कथा जाते कवयः को विवेद । विश्वं त्मना बिभृतो यद्ध नाम वि वर्त्तेते अहनी चक्रियेव ॥

कतरा पूर्वा कतरापरैनयोः कथं जाते कवयः क एने विजानाति सर्वमात्मना बिभृतो यद्धैनयोः कर्म विवर्त्तेते चैनयोरहनी अहोरात्रे चक्रयुक्ते इवेति द्यावापृथिव्योर्महिमानमाचष्टे ॥ २२ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ।

एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम् । अथ यान्यनेकार्थान्येकशब्दानि तान्यतोऽनुक्रमिष्यामोऽनवगतसंस्कारांश्च निगमान् । तदैकपदिकमित्याचक्षते ॥

जहा जघानेत्यर्थः ॥ १ ॥

को नु मर्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत् ।
जहा को अस्मदीषते ॥

मर्या इति मनुष्यनाम मर्यादाभिधानं वा स्यात् । मर्यादा मर्यैरादीयते मर्यादा मर्यादिनोर्विभागः । मेथतिराक्रोशकर्मा । अपापकं जघान कमहं जातु कोऽस्मद्भीतः पलायते । निधा पाश्या भवति यन्निधीयते । पाश्या पाशसमूहः । पाशः पाशयतेर्विपाशनात् ॥ २ ॥

वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः ।
अप ध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मुमुग्ध्य१ऽस्मान्निधयेव बद्धान् ॥

वयो वेर्बहुवचनं सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मय उपसेदुरिन्द्रं याचमानाः । अपोर्णुह्याध्वस्तं चक्षुः । चक्षुः ख्यातेर्वा चष्टेर्वा । पूर्धि पूरय देहीति वा मुञ्चास्मान्पाशैरिव बद्धान् ॥

पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः ।

पार्श्वं पर्शुमयमङ्गं भवति । पर्शु स्पृशतेः संस्पृष्टा पृष्ठदेशम् । पृष्ठं स्पृशतेः संस्पृष्टमङ्गैः । अङ्गमङ्गनादञ्चनाद्वा । श्रोणिः श्रोणतेर्गतिचलाकर्मणः श्रोणिश्चलतीव गच्छतः । दोः शिताम भवति दोर्द्रवतेः । योनिः शितामेति शाकपूणिर्विषितो भवति । श्यामतो यकृत्त इति तैटीकिः । श्यामं श्यायतेः । यकृद्यथा कथा च कृत्यते । शितिमांसतो मेदस्त इति गालवः । शितिः श्यतेर्मांसं माननं वा मानसं वा मनोऽस्मिन्त्सीदतीति वा मेदो मेद्यतेः ॥ ३ ॥

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमद्रिवः ।
राधस्तन्नो विदद्वस उभयाहस्त्या भर ॥

यदिन्द्र चित्रं चायनीयं मंहनीयं धनमस्ति । यन्म इह नास्तीति वा त्रीणि मध्यमानि पदानि । त्वया नस्तद् दातव्यमद्रिवन् । अद्रिरादृणात्येनेनापि वात्तेः स्यात्ते सोमाद इति ह विज्ञायते । राध इति धननाम राध्नुवन्त्येनेन । तन्नस्त्वं वित्तधनोभाभ्यां हस्ताभ्यामाहर । उभौ समुद्रौ भवतः । दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यान्मना मनोतेः ॥ ४ ॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमुप याहि विद्वान् ।
विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामा भरा भोजनानि ॥

अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवत्यभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा परगृहाणीति वा । दुरोण इति गृहनाम दुरवा भवन्ति दुस्तर्पाः । इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्वान्त्सर्वा अग्ने अभियुजो विहत्य शत्रूयतामाभर भोजनानि । विहत्यान्येषां बलानि शत्रूणां भवनादाहर भोजनानीति वा धनानीति वा । मूषो मूषिका इत्यर्थः । मूषिकाः पुनर्मुष्णातेर्मूषोऽप्येतस्मादेव ॥ ५ ॥

सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः ।
मूषो न शिश्ना व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो
वित्तं मे अस्य रोदसी ॥

सन्तपन्ति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पर्शवः कूपपर्शवो मूषिका इवास्नातानि सूत्राणि व्यदन्ति । स्वाङ्गाभिधानं वा स्याच्छिश्नानि व्यदन्तीति । सन्तपन्ति माध्यः । कामाः स्तोतारं ते शतक्रतो । वित्तं मे अस्य रोदसी । जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्याविति । त्रितं कूपेऽवहितमेतत्सूक्तं प्रतिबभौ । तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रमृङ्मिश्रं गाथामिश्रं भवति । त्रितस्तीर्णतमो मेधया बभूवापि वा सङ्ख्यानामैवाभिप्रेतं स्यादेकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः ॥ ६ ॥

इषिरेण ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव रायः ।
सोमराजन्प्र ण आयूंषि तारीरहानीव सूर्यो वासराणि ॥

ईषणेनेषणेन वार्षणेन वा ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव धनस्य प्रवर्द्धय च न आयूंषि सोमराजन् । अहानीव सूर्यो वासराणि । वासराणि वेस-

राणि विवासनानि गमनानीति वा । कुरुतनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति कर्त्तन हन्तन यातनेति । जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन्ध्रियते धीयते वा ॥ ७ ॥

मरुत्वाँ॑ इन्द्र वृष॒भो रणा॑य पिबा॒ सोम॑मनुष्व॒धं मदा॑य ।
आसि॑ञ्चस्व ज॒ठरे॒ मध्व॑ ऊ॒र्मिं त्वं राजा॑सि प्र॒दिवः॑ सु॒ताना॑म् ॥

मरुत्वानिन्द्र मरुद्भिस्तद्वान्वृषभो वर्षितापां रणाय रमणीयाय सङ्ग्रामाय पिब सोममनुष्वधमन्वन्नं मदाय मदनीयाय जैत्रायासिञ्चस्व जठरे मधुन ऊर्मिम् । मधु सोममित्यौपमिकं माद्यतेः । इदमपीतरन्मध्वेतस्मादेव । त्वं राजासि पूर्वेष्वप्यहस्सु सुतानाम् ॥ ८ ॥

तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा तिलमात्रतुन्नमिति वा ॥ ९ ॥

सक्तु॑मिव॒ तित॑उना पु॒नन्तो॒ यत्र॒ धीरा॒ मन॑सा॒ वाच॒मक्र॑त ।
अत्रा॒ सखा॑यः स॒ख्यानि॑ जानते भ॒द्रैषां॑ ल॒क्ष्मीर्निहि॒ताधि॑ वा॒चि ॥

सक्तुमिव परिपवनेन पुनन्तः । सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति । यत्र धीरा मनसा वाचमकृषत प्रज्ञानं धीराः प्रज्ञानवन्तो ध्यानवन्तः । तत्र सखायः सख्यानि सञ्जानते । भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचीति । भद्रं भगेन व्याख्यातं भजनीयं भूतानामभिद्रवणीयं भवद्रमयतीति वा भाजनवद्वा । लक्ष्मीर्लाभाद्वा लक्षणाद्वा लप्स्यनाद्वा लाञ्छनाद्वा लषतेर्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणो लग्यतेर्वा स्यादाश्लेषकर्मणो लज्जतेर्वा स्यादश्लाघाकर्मणः । शिप्रे इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः ॥ १० ॥

तत्सूर्य॑स्य देव॒त्वं तन्म॑हि॒त्वं म॒ध्या कर्तो॒र्वित॑तं॒ सं ज॑भार ।
य॒देदयु॑क्त ह॒रितः॑ स॒धस्था॒दाद्रात्री॒ वास॑स्तनुते सि॒मस्मै॑ ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं संह्रियते यदासावयुङ्क्त हरणानादित्यरश्मीन्हरितोऽश्वानिति वाथ रात्री वासस्तनुते सिमस्मै वेसरमहरवयुवती सर्वस्मात् । अपि वोपमार्थे स्याद्रात्रीव वासस्तनुत इति । तथापि निगमो भवति ॥

पुनः समव्यद्वितंतं वयन्ती ॥

समनात्सीत् ॥ ११ ॥

इन्द्रेण सं हि दृक्षसे सञ्जग्मानो अबिभ्युषा ।
मन्दू समानवर्चसा ॥

इन्द्रेण हि सन्दृश्यसे सङ्गच्छमानोऽबिभ्युषा गणेन । मन्दू मदिष्णू युवां स्थोऽपि वा मन्दुना तेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः ॥

ईर्मान्ताः समीरितान्ताः सुसमीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा । सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा । अपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठति । इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव समाश्रितान्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति । सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः । शूरः शवतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्या अतनाः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते । हंसा हन्तेर्घ्नन्त्यध्वानम् । श्रेणिश इति श्रेणिः श्रयतेः समाश्रिता भवन्ति । यदाक्षिषुर्यदापन्दिव्यमज्ममजनिमाजिमश्वाः । अस्त्यादित्यस्तुतिरश्वस्यादित्यादश्वो निस्तष्ट इति । सूरादश्वं वसवो निरतष्टेत्यपि निगमो भवति ॥ १३ ॥

कायमानो वना त्वं यन्मातॄरजगन्नपः ।
न तत्ते अग्ने प्रमृषे निवर्तनं यद्दूरे सन्निहाभवः ॥

कायमानश्चायमानः कामयमान इति वा । वनानि त्वं यन्मातॄरपोऽगम उपशाम्यन् । न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्तनं दूरे यत्सन्निह भवसि जायमानः ॥

लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ।

लुब्धमृषिं नयन्ति पशुं मन्यमानाः ॥

शीरं पावकशोचिषम् ।

पावकद्दीप्तिम् । अनुशायिनमिति वाशिनमिति वा ॥ १४ ॥

कनीनकेव विद्रधे नवे द्रुपदे अर्भके ।
बभ्रू यामेषु शोभेते ॥

कनीनके कन्यके । कन्या कमनीया भवति क्वेयं नेतव्येति वा कमनेनानीयत इति वा कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः। कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि सप्तम्या एकवचनानीति शाकपूणिः । विद्रधयोर्दारुपाद्वोर्दारु दृणातेर्वा द्रूणातेर्वा तस्मादेव द्रु । नवे नवजाते अर्भके अवृद्धे । ते यथा तदधिष्ठानेषु शोभेते एवं बभ्रू यामेषु शोभेते । बभ्रोरश्वयोः संस्तवः । इदं च मेऽदादिदं च मेऽदादित्यृषिः प्रसङ्ख्यायाह ॥

सुवास्त्वा अधि तुग्वनि ।

सुवास्तुर्नदी । तुग्व तीर्थं भवति तूर्णमेतदायन्ति ॥

कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः ।

पुनर्नो नमन्ते मरुतः । नसन इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः ॥

ये ते मदा आहनसो विहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम् ।

ये ते मदा आहननवन्तो वञ्चनवन्तस्तैरिन्द्रं चोदय दानाय मघम् ॥१५॥

उपो अदर्शि शुन्ध्युवो न वक्षो नोधा इवाविरकृत प्रियाणि । अद्मसन्न ससतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् ॥

उपादर्शि शुन्ध्युवः शुन्ध्युरादित्यो भवति शोधनात्तस्यैव वक्षो भासोऽध्यूढम् । इदमपीतरद्वक्ष एतस्मादेवाध्यूढं काये । शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते शोधनादेवोदकचरो भवति । आपोऽपि शुन्ध्युव उच्यन्ते शोधनादेव । नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एवमुषा रूपाण्याविष्कुरुते । अद्मसदद्मान्नं भवत्यद्मसादिनीति वान्नसानिनीति वा । ससतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् । स्वपतो बोधयन्ती शाश्वतिकतमागात्पुनरागामिनीनाम् ॥

ते वाशीमन्त इष्मिणः ।

ईषणिन इति वैषणिन इति वार्षणिन इति वा । वाशीति वाङ्नाम वाश्यत इति सत्याः ॥

शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् ।

अभिवहनस्तुतिमभिषवणप्रवादां स्तुतिं मन्यन्त ऐन्द्री त्वेव शस्यते । परितक्म्येत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः ॥ १६ ॥

सुविते सु इते सूते सुगते प्रजायामिति वा । सुविते मा धा इत्यपि निगमो भवति । दयतिरनेककर्मा । नवेन पूर्वं दयमानाः स्यामेत्युपदयाकर्मा । य एक इद्विदयते वस्विति दानकर्मा वा विभागकर्मा वा । दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानीति दहतिकर्मा । दुर्वर्तुर्दुर्वारः । विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रूनिति हिंसाकर्मा ॥

इमे सुता इन्दवः प्रातरित्वना सजोषसा पिबतमश्विना तान् । अहं हि वामूतये वन्दनाय मां वायसो दोषा दयमानो अबूबुधत् ॥

दयमान इति । नू चिदिति निपातः पुराणनवयोर्नू चेति च ॥

अद्या चिन्नू चित्तदपो नदीनाम् ।

अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम् ॥

नू च पुरा च सदनं रयीणाम् ।

अद्य च पुरा च सदनं रयीणाम् । रयिरिति धननाम रातेर्दानकर्मणः ॥ १७ ॥

विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दावने ।

विद्याम तस्य ते वयमकुपरणस्य दानस्य । आदित्योऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति दूरपारः । समुद्रोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति महापारः । कच्छपोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो न कूपमृच्छतीति । कच्छपः कच्छं पाति कच्छेन पातीति वा कच्छेन पिबतीति वा । कच्छः खच्छः खच्छदः । अयमपीतरो नदीकच्छ एतस्मादेव कमुदकं तेन छाद्यते ॥

शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ।

निश्यति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणाय । रक्षो रक्षितव्यमस्माद्रहसि क्षणोतीति वा रात्रौ नक्षत इति वा ॥

अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरश्वैः ।

सुतुकनः सुतुकनैरिति वा सुप्रजाः सुप्रजोभिरिति वा ॥

सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे वि श्रयन्ताम् ।

सुप्रगमनाः ॥ १८ ॥

देवा नो यथा सदमिद्वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवे दिवे ।

देवा नो यथा सदा वर्धनाय स्युरप्रायुवोऽप्रमाद्यन्तो रक्षितारश्चाहन्यहनि । च्यवन ऋषिर्भवति च्यावयिता स्तोमानाम् । च्यवानमित्यप्यस्य निगमा भवन्ति ॥

युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः ।

युवां च्यवनं सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय ततक्षथुः । युवा प्रयौति कर्माणि । तक्षतिः करोतिकर्मा । रजो रजतेः । ज्योती रज उच्यते । उदकं रज उच्यते । लोका रजांस्युच्यन्ते । असृगहनी रजसी उच्येते । रजांसि चित्रा विचरन्ति तन्यव इत्यपि निगमो भवति । हरो हरतेः । ज्योतिर्हर उच्यते । लोका हरांस्युच्यन्ते । असृगहनी हरसी उच्येते । प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणीहीत्यपि निगमो भवति ॥

जुहुरे विचितयन्तः ।

जुहूविरे विचेतयमानाः । व्यन्त इत्येषोऽनेककर्मा । पदं देवस्य नमसा व्यन्त इति पश्यतिकर्मा । वीहि शूर पुरोडाशमिति खादतिकर्मा ॥

वीतं पातं पयस उस्रियायाः ।

अश्रीतं पिबतं पयस उस्रियायाः । उस्रियेति गोनामोत्स्राविणोऽस्यां भोगा इस्रेति च ॥

त्वामिन्द्र मतिभिः सुते सुनीथासो वसूयवः ।
गोभिः क्राणा अनूषत ।

गोभिः कुर्वाणा अस्तोषत ॥

आ तू षिञ्च हरिमीं द्रोरुपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः ।

आसिञ्च हरिं द्रोरुपस्थे द्रुममयस्य । हरिः सोमो हरितवर्णः । अयमपीतरो हरिरेतस्मादेव । वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः । वाशीभिरश्ममयीभिरिति वा वाग्भिरिति वा ॥

स शर्धदर्यो विषुणस्य जन्तोर्मा शिश्नदेवा अपि गुर्ऋतं नः ।

स उत्सहतां यो विषुणस्य जन्तोर्विषमस्य मा शिश्नदेवा अब्रह्मचर्याः (शिश्नं श्नथतेः) अपि गुर्ऋतं नः । सत्यं वा यज्ञं वा ॥ १९ ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि । उप बर्बृहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ।

आगमिष्यन्ति तान्युत्तराणि युगानि यत्र जामयः करिष्यन्त्यजामिकर्माणि । जाम्यतिरेकनाम बालिशस्य वासमानजातीयस्य वोपजनः । उपधेहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मदिति व्याख्यातम् ॥ २० ॥

द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम् । उत्तानयोश्चम्वो३र्योनिरन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥

द्यौर्मे पिता पाता वा पालयिता वा जनयिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महतीयम् । बन्धुः सम्बन्धनात् । नाभिः सन्नहनान्नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याहुरेतस्मादेव ज्ञातीन्त्सनाभय इत्याचक्षते सबन्धव इति च । ज्ञातिः सञ्ज्ञा

नान् । उत्तानयोश्चम्वोर्योनिरन्तः । उत्तान उत्तान ऊर्ध्वतानो वा । तत्र पिता दुहितुर्गर्भं दधाति पर्जन्यः पृथिव्याः । शंयुः सुखयुः ॥

अथा नः शं योरुरपो दधात ।

रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम् ।

अथापि शंयुर्बार्हस्पत्य उच्यते । तच्छंयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतय इत्यपि निगमो भवति । गमनं यज्ञाय गमनं यज्ञपतये ॥ २१ ॥

अदितिरदीना देवमाता ॥ २२ ॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।
विश्वे देवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥

इत्यदितेर्विभूतिमाचष्ट एनान्यदीनानीति वा ॥

यमैरिरे भृगवः ।

एरिर इतीर्त्तिरुपसृष्टोऽभ्यस्तः ॥ २३ ॥

उत स्मैनं वस्त्रमथिं न तायुमनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु ।
नीचायमानं जसुरिं न श्येनं श्रवश्चाच्छा पशुमच्च यूथम् ॥

अपि स्मैनं वस्त्रमथिमिव वस्त्रमाथिनम् । वस्त्रं वस्तेः । तायुरिति स्तेननाम संस्त्यानमस्मिन्पापकमिति नैरुक्तास्तस्यतेर्वा स्यात् । अनुक्रोशन्ति क्षितयः सङ्ग्रामेषु । भर इति सङ्ग्रामनाम भरतेर्वा हरतेर्वा । नीचायमानं नीचैरयमानम् । नीचैर्निचितं भवत्युच्चैरुच्चितं भवति । जस्तमिव श्येनम् । श्येनः शंसनीयं गच्छति । श्रवश्चाच्छा पशुमच्च यूथम् । श्रवश्चाऽपि पशुमच्च यूथम् । प्रशंसां च यूथं च धनं च यूथं चेति वा । यूथं यौतेः समायुतं भवति ॥

इन्धान एनं जरते स्वाधीः ।

गृणाति । मन्दी मन्दतेः स्तुतिकर्मणः ॥

प्र मन्दिने पितुमदर्चता वचः ।

प्रार्चत मन्दिने पितुमदर्चः । गौर्व्याख्यातः ॥ २४ ॥

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् ।

इत्था चन्द्रमसो गृहे ॥

अत्र ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नामापीच्यमपगतमपचितमपिहितमन्तर्हितं वामुत्र चन्द्रमसो गृहे । गातुर्व्याख्यातः । गातुं कृण्वन्नुषसो जनायेत्यपि निगमो भवति । दंसयः कर्माणि दंसयन्त्येनानि । कुत्साय मन्मन्नह्यश्च दंसय इत्यपि निगमो भवति ॥

स तूताव नैनमश्नोत्यंहतिः ।

स तुनात्र नैनमंहतिरश्नोति । अंहतिश्चांहश्चांहुश्च हन्तेर्निरूढोपधाद्विपरीतात् ॥

बृहस्पते चयस इत्पियारुम् ।

बृहस्पते यश्चातयसि देवपीयुम् । पीयतिर्हिंसाकर्मा । वियुते द्यावापृथिव्यौ वियवनात् ॥

समान्या वियुते दूरेअन्ते ।

समानं सम्मानमात्रं भवति । मात्रा मानात् । दूरं व्याख्यातम् । अन्तोऽततेः । ऋधगिति पृथग्भावस्य प्रवचनं भवत्यथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते ॥

ऋधंगया ऋधंगुताशमिष्ठाः ।

ऋध्नुवन्नयाक्षीर्ऋध्नुवन्नशमिष्ठा इति च । अस्या इति चास्येति चोदात्तम् । प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे । तीव्रार्थतरमुदात्तमल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तम् ॥

अस्या ऊ षु ण उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ

अजाश्व श्रवस्यतामजाश्व ।

अस्यै नः सातय उपभवाहेलमानोऽक्रुध्यन्नरिवान्नातिरभ्यस्तोऽजाश्वेति पूषणमाहाजाश्वाजा अजनाः । अथानुदात्तम् ॥

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् ।

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवतु स शरदः शतम् । शरच्छृता अस्यामोषधयो भवन्ति शीर्णा आप इति वा । अस्येत्यस्या इत्येतेन व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्नः । तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विश्पतिं सप्तपुत्रम् ॥

अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितुर्होतुर्ह्वातव्यस्य तस्य भ्राता मध्यमोऽस्त्यशनः । भ्राता भरतेर्हरतिकर्मणो हरते भागं भर्तव्यो भवतीति वा । तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठोऽस्यायमग्निः । तत्रापश्यं सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा विश्पतिं सप्तपुत्रं सप्तमपुत्रं सर्पणपुत्रमिति वा । सप्त सृप्ता सङ्ख्या सप्तादित्यरश्मय इति वदन्ति ॥ २६ ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।
त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणम् । चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वा । एकोऽश्वो वहति सप्तनामादित्यः सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीति वा । इदमपीतरं नामैतस्मादेवाभिसन्नामात् । संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्धर्चः । त्रिनाभि चक्रं त्र्यृतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति संवत्सरः संवसन्तेऽस्मिन् भूतानि । ग्रीष्मो ग्रस्यन्तेऽस्मिन्रसा वर्षा वर्षत्यासु पर्जन्यो हेमन्तो हिमवान्हिमं पुनर्हन्तेर्वा हिनोतेर्वा । अजरमजरणधर्माणमनर्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन् । यत्रेमानि सर्वाणि भूतान्यभिसन्तिष्ठन्ते तं संवत्सरं सर्वमात्राभि स्तौति । पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमान इति पञ्चर्तुतया । पञ्चर्तवः संवत्सरस्येति च ब्राह्मणं हेमन्तशिशिरयोः समासेन । षळर आहुरर्पितमिति षडृतुतया । अराः प्रत्यृता नाभौ । षट् पुनः सहतेः ॥

द्वादशारं नहि तज्जराय ।
द्वादश प्रधयश्चक्रमेकम् ।

इति मासानाम् । मासा मानात् । प्रधिः प्रहितो भवति ॥

तस्मिन्त्साकं त्रिंशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः ।

षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं समासेन ॥

सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः ।

सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं विभागेन ॥ २७ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

सस्निमविन्दुच्चरणे नदीनाम् ।

संस्नातं मेघम् ॥

वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमो दूतो हुवन्नरा ।

वोढृतमो ह्वानानां स्तोमो दूतो हुवन्नरो नरा मनुष्या नृत्यन्ति कर्मसु ।

दूतो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा । दूतो देवानामसि मर्त्यानामित्यपि निगमो भवति । वावशानो वष्टेर्वा वाश्यतेर्वा । सप्त स्वसॄररुषीर्वावशान इत्यपि निगमो भवति । वार्यं वृणोतेरथापि वरतमम् ॥

तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम् ।

तद्वार्य्यं वृणीमहे वर्षिष्ठं गोपायितव्यं गोपायितारो यूयं स्थ युष्मभ्यमिति वा ॥
अन्ध इत्यन्ननामाध्यानीयं भवति ॥

आमत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः ।

आसिञ्चतामत्रैर्मदनीयमन्धः । अमत्रं पात्रममा अस्मिन्नदन्ति । अमा पुनरनिर्मितं भवति । पात्रं पानात् । तमोऽप्यन्ध उच्यते नास्मिन्ध्यानं भवति न दर्शनमन्धन्तम इत्यभिभाषन्ते । अयमपीतरोऽन्ध एतस्मादेव । पश्यदक्षण्वान्न वि चेतदन्ध इत्यपि निगमो भवति ॥ १ ॥

असंश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती ।

असज्यमाने इति वाव्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवत्यौ । वनुष्यतिर्हन्तिकर्मानवगतसंस्कारो भवति । वनुयाम वनुष्यत इत्यपि निगमो भवति ॥

दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढ्यः ।

दीर्घप्रततयज्ञमभिजिघांसति यो वयं तं जयेम पृतनासु दूढ्यं दुर्धियं पापधियम् । पापः पातापेयानां पापत्यमानोऽवाङेव पततीति वा पापत्यतेर्वा स्यात् ॥

तरुष्यतिरप्येवंकर्म्मा । इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रमित्यपि निगमो भवति ॥

भन्दना भन्दतेः स्तुतिकर्मणः । पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविरित्यपि निगमो भवति । स भन्दना उदियर्ति प्रजावतीरिति च ॥

अन्येन मदाहनो याहि तूयम् ।

अन्येन मदाहनो गच्छ क्षिप्रमाहंसीव भाषमाणेत्यसभ्यभाषणादाहना इव भवत्येतस्मादाहनः स्यात् । ऋषिर्नदो भवति नदतेः स्तुतिकर्मणः ॥

नदस्य मा रुधतः काम आ गन् ।

नदनस्य मा रुधतः काम आगमत्संरुद्धप्रजननस्य ब्रह्मचारिण इत्यृषिपुत्र्या विलपितं वेदयन्ते ॥ २ ॥

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः ।

अश्नोतेरित्येके ॥

अनूपे गोमान्गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः ।

लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्चमत्साः ।

क्षियतिनिगमः पूर्वः क्षरतिनिगम उत्तर इत्येके । अनूपे गोमान्गोभिर्यदा क्षियत्यथ सोमो दुग्धाभ्यः क्षरति । सर्वे क्षियति निगमा इति शाकपूणिः ॥

श्वात्रमिति क्षिप्रनामाशु अतनं भवति ॥

स पतत्रीत्वरं स्था जगद्यच्छ्वात्रमग्निरकृणोज्जातवेदाः ।

स पतत्रि चेत्वरं स्थावरं जङ्गमं च यत्तत्क्षिप्रमग्निरकरोज्जातवेदाः । ऊतिरवनात् । आ त्वा रथं यथोतय इत्यपि निगमो भवति । हासमाने इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः ॥

वम्रकः पड्भिरुपं सर्पदिन्द्रम् ।

पानैरिति वा स्पाशनैरिति वा स्पर्शनैरिति वा ॥

ससं न पक्वमविदच्छुचन्तम् ।

स्वपनमेतन्माध्यमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनं तदिवाविदज्ज्वाज्वल्यमानम् ॥

हिता च सत्ता स्वधया च शम्भुः ।

द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च । शम्भुः सुखभूः ॥

मृगं न व्रा मृगयन्ते ।

मृगमिव व्रात्याः प्रैषाः ॥ ३ ॥

वराहो मेघो भवति वराहारः । वरमाहारमाहार्षीरिति च ब्राह्मणम् । विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्तेत्यपि निगमो भवति । अयमपीतरो वराह एतस्मादेव । वृहति मूलानि वरंवरं मूलं वृहतीति वा । वराहमिन्द्र एमुषमित्यपि निगमो भवति । अङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते ॥

ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैः ।

अथाप्येते माध्यमिका देवगणा वराहव उच्यन्ते ॥

पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतो वराहून् ॥

स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं सारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स एनानि सारयति । उस्रा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवति । शर्य्या अङ्गुलयो भवन्ति । शर्या इषवः शरमय्यः । शरः शृणातेः । शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योरित्यपि निगमो भवति । अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्ति । अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्ति । अर्कमन्नं भवत्यर्चति भूतानि । अर्को वृक्षो भवति संवृत्तः कटुकिम्ना ॥ ४ ॥

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ।

ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे ॥

गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्राह्मणास्त्वा शतक्रत उद्येमिरे वंशमिव । वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वा । पवी रथनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिम् ॥

उत पव्या रथानामद्रिं भिन्दन्त्योजसा ।

तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुरित्यपि निगमो भवतः । वक्षो व्याख्यातम् । धन्वान्तरिक्षं धन्वन्त्यस्मादापः । तिरोधन्वातिरोचत इत्यपि निगमो भवति । सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानि । येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्य इत्यपि निगमो भवति । इत्थामुथेत्येतेन व्याख्यातम् । सचा सहेत्यर्थः ॥

वसुभिः सचाभुवा ।

वसुभिः सहभुवौ। चिदिति निपातोऽनुदात्तः पुरस्तादेव व्याख्यातः। अथापि पशुनामेह भवत्युदात्तः ॥

चिदसि मनासि ।

चितास्त्वयि भोगाश्चेतयस इति वा। आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातः। अथाप्यध्यर्थे दृश्यते ॥

अभ्र आँ अपः ।

अभ्रे आ अपः। अपोऽभ्रेऽधीति। द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा ॥

अस्मे द्युम्नमधि रत्नं च धेहि ।

अस्मासु द्युम्नं च रत्नं च धेहि ॥ ५ ॥

पवित्रं पुनातेः। मन्त्रः पवित्रमुच्यते। येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदेत्यपि निगमो भवति। रश्मयः पवित्रमुच्यन्ते। गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुत इत्यपि निगमो भवति। आपः पवित्रमुच्यन्ते ॥

शतपवित्राः स्वधया मदन्तीः ।

बहूदकाः। अग्निः पवित्रमुच्यते। वायुः पवित्रमुच्यते। सोमः पवित्रमुच्यते। सूर्यः पवित्रमुच्यते। इन्द्रः पवित्रमुच्यते ॥

अग्निः पवित्रं स मां पुनातु वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः पवित्रं ते मां पुनन्तु ।

इत्यपि निगमो भवति। तोदस्तुद्यतेः ॥ ६ ॥

पुरु त्वा दाश्वान्वोचेऽरिरग्ने तव स्विदा ।
तोदस्येव शरण आ महस्य ॥

बहुदाश्वाँस्त्वामेवाभिह्वयाम्यरिरमित्र ऋच्छतेः। ईश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव ।

यदन्यदेवत्या अग्नावाहुतयो हूयन्त इत्येतद् दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् । तोदस्येव शरण आ महस्य । तुदस्येव शरणेऽधिमहतः । स्वञ्चाः सु अञ्चनः । आजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वञ्चा इत्यपि निगमो भवति । शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी भवतः । कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः ॥ ७ ॥

किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र यद्ववक्षे शिपिविष्टो अस्मि।
मा वर्पो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे बभूथ ॥

किं ते विष्णोऽप्रख्यातमेतद्भवत्यप्रख्यापनीयं यन्नः प्रब्रूषे शेप इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्नरश्मिः । अपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात्किं ते विष्णो प्रख्यातमेतद्भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूषे शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः । शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवति । मा वर्पो अस्मदप गूह एतत् । वर्प इति रूपनाम वृणोतीति सतः । यदन्यरूपः समिथे सङ्ग्रामे भवसि संयतरश्मिः । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ८ ॥

प्रतत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान् ।
तं त्वा गृणामि तवसमतव्यान्क्षयन्तमस्य रजसः पराके ॥

तत्तेऽद्य शिपिविष्ट नामार्यः प्रशंसामि । अर्योऽहमस्मीश्वर स्तोमानाम् । अर्यस्त्वमसीति वा । तं त्वां स्तौमि तवसमतव्यांस्तवस इति महतो नामधेयमुदितो भवति । निवसन्तमस्य रजसः पराके पराक्रान्ते । आघृणिरागतहृणिः ॥

आघृणे सं सचावहै ।

आगतहृणे संसेवावहै । पृथुज्रयाः पृथुजवः ॥

पृथुज्रया अमिनादायुर्दस्योः ।

प्रामापयदायुर्दस्योः ॥ ९ ॥

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रशस्तम् ।
दूरेदृशं गृहपतिमथर्युम् ॥

दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति धीयन्ते कर्मसु । अरणी प्रत्यृत एने अग्निः

समरणाज्जायत इति वा । हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्याजनयन्त प्रशस्तम् । दूरेदर्शनं गृहपतिमतनवन्तम् ॥ १० ॥

एकया प्रतिधा पिबत्साकं सरांसि त्रिंशतम् ।
इन्द्रः सोमस्य काणुका ॥

एकेन प्रतिधानेनापिबत्साकं सहेत्यर्थः । इन्द्रः सोमस्य काणुका कान्तकानीति वा क्रान्तकानीति वा कृतकानीति वा । इन्द्रः सोमस्य कान्त इति वा कणेघात इति वा कणेहतः कान्तिहतः । तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेवतानि तान्येतस्मिन्काल एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते । त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्तास्तद्या एताश्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति । तथापि निगमो भवति । यमक्षितिमक्षितयः पिबन्तीति । तं पूर्वपक्ष आप्याययन्ति । तथापि निगमो भवति । यथा देवा अंशुमाप्याययन्तीति । अध्रिगुर्मन्त्रो भवति । गव्यधिकृतत्वात् । अपि वा प्रशासनमेवाभिप्रेतं स्यात्तच्छब्दवत्त्वादध्रिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमध्रिगविति । अग्निरप्यध्रिगुरुच्यते ॥

तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीवः ।

अधृतगमन कर्मवन् । इन्द्रोऽप्यध्रिगुरुच्यते । अध्रिगव ओहमिन्द्रायेत्यपि निगमो भवति । आङ्गूषः स्तोम आघोषः ॥

एनाङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्तः ।

अनेन स्तोमेन वयमिन्द्रवन्तः ॥ ११ ॥

आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमाँ ऋजीषी ।
सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥

आपातितमन्युस्तृप्रप्रहारी क्षिप्रप्रहारी सृप्रप्रहारी सोमो वेन्द्रो वा । धुनिर्धूनोतेः । शिमीति कर्मनाम शमयतेर्वा शक्नोतेर्वा । ऋजीषी सोमो यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीषमपार्जितं भवति तेनर्जीषी सोमः । अथाप्यैन्द्रो निगमो भवत्यृजीषी वज्रीति । हर्योरस्य स भागो धानाश्चेति । धाना भ्राष्ट्रे हिता

भवन्ति फले हिता भवन्तीति वा । बब्धां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रतामित्यपि निगमो भवति । आदिनाभ्यासेनोपहितेनोपधामादत्ते बभस्तिरत्तिकर्मा । सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि नार्वागिन्द्रं प्रति मानानि दभ्नुवन्ति यैरेनं प्रतिमिमते नैनं तानि दभ्नुवन्त्यर्वागेवैनमप्राप्य विनश्यन्तीति । इन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्टुकं सोमकर्मोभयप्रधानेत्यपरम् । श्मशा शु अश्नुत इति वा श्माश्नुत इति वा ॥

अर्वं श्मशा रुधद्वाः ।

अवारुधच्छमशा वारिति ॥ १२ ॥

उर्वश्यप्सरा उर्वभ्यश्नुत ऊरुभ्यामश्नुत उरुर्वा वशोऽस्याः । अप्सरा अप्सारिण्यपि वाप्स इति रूपनामाप्सातेरप्सानीयं भवति । आदर्शनीयं व्यापनीयं वा स्पष्टं दर्शनायेति शाकपूणिर्यदप्स इत्यभक्षस्याप्सो नामेति व्यापिनस्तद्वा भवति रूपवती तदनयात्तमिति वा तदस्यै दत्तमिति वा । तस्या दर्शनान्मित्रावरुणयो रेतश्चस्कन्द । तदभिवादिन्येषर्भवति ॥ १३ ॥

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधिजातः ।
द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त ॥

अप्यसि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधिजातः । द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन । द्रप्सः सम्भृतप्सानीयो भवति । सर्वे देवाः पुष्करे त्वाऽधारयन्त । पुष्करमन्तरिक्षं पोषति भूतानि । उदकं पुष्करं पूजाकरं पूजयितव्यम् । इदमपीतरत्पुष्करमेतस्मादेव पुष्करं वपुष्करं वा पुष्पं पुष्यतेः । वयुनं वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा ॥ १४ ॥

स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्सूर्येण वयुनवच्चकार ।

स तमोऽप्रज्ञानं ततन्वत्स तं सूर्येण प्रज्ञानवच्चकार । वाजपस्त्यं वाजपतनम् । सनेम वाजपस्त्यमित्यपि निगमो भवति । वाजगन्ध्यं गध्यत्युत्तरपदम् । अश्याम वाजगन्ध्यमित्यपि निगमो भवति । गध्यं गृह्णातेः । ऋज्रा वाजं न गध्यं युयूषन्नित्यपि निगमो भवति । गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मा । आगधिता परिगाधितेत्यपि निगमो भवति । कौरयाणः कृतयानः । पाकस्थामा कौरयाण इत्यपि निगमो भवति । तौरयाणस्तूर्णयानः ॥

स तौरयाण उप याहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सजोषाः ।

इत्यपि निगमो भवति । अहूयाणोऽह्रीतयानः । अनुष्टुपा कृणुह्यहूयाणेत्यपि निगमो भवति । हरयाणो हरमाणयानः । रजतं हरयाण इत्यपि निगमो भवति ॥

य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः ।

प्रत्यृतः स्तोमान् । व्रन्दी व्रन्दतेर्मृदूभावकर्मणः ॥ १५ ॥

नि यद्वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद्व्रन्दिनो रोरुवद्वना ।

निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्यादित्यस्य च शोषयितू रोरूयमाणो वनानीति वा वधेनेति वा । अव्रदन्त वीलितेत्यपि निगमो भवति । वीडयतिश्च व्रीडयतिश्च संस्तम्भकर्माणौ पूर्वेण सम्प्रयुज्येते । निष्षपी स्त्रीकामो भवति विनिर्गतपसाः । पसः सपतेः स्पृशतिकर्मणः ॥

मा नो मघेव निष्षपी परा दाः ।

स यथा धनानि विनाशयति मा नस्त्वं तथा परादाः । तूर्णाशमुदकं भवति तूर्णमश्नुते । तूर्णाशं न गिरेरधीत्यपि निगमो भवति । क्षुम्पमहिच्छत्रकं भवति यत्क्षुभ्यते ॥ १६ ॥

कदा मर्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् ।
कदा नः शुश्रवद् गिर इन्द्रो अङ्ग ॥

कदा मर्त्तमनाराधयन्तं पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति कदा नः श्रोष्यति च गिर इन्द्रो अङ्ग । अङ्गेति क्षिप्रनामाञ्चितमेवाङ्कितं भवति । निचुम्पुणः सोमो निचान्तपृणो निचमनेन प्रीणाति ॥ १७ ॥

पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतये ।
अपां जग्मिर्निचुम्पुणः ॥

पत्नीवन्तः सुता इमेऽद्भिः सोमाः कामयमाना यन्ति वीतये पानायापां गन्ता निचुम्पुणः । समुद्रोऽपि निचुम्पुण उच्यते निचमनेन पूर्यते । अवभृथोऽपि निचुम्पुण

उच्यते नीचैरस्मिन्क्वणन्ति नीचैर्दधतीति वा । अवभृथ निचुम्पुणेत्यऽपि निगमो भवति । निचुम्पुण निचङ्कुणेति च । पदिर्गन्तुर्भवति यत्पद्यते ॥ १८ ॥

सुगुरसत्सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति ।
यस्त्वा यन्तं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति ॥

सुगुर्भवति सुहिरण्यः स्वश्वो महच्चास्मै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वा यन्तमन्नेन प्रातरागामिन्नतिथे मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति । कुमारो मुक्षीजा मोचनाच्च सयनाच्च ततनाच्च । पादुः पद्यतेः ॥

आविः स्वः कृणुते गूहते बुसं स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते ।

आविष्कुरुते भासमादित्यो गूहते बुसम् । बुसमित्युदकनाम ब्रवीतेः शब्दकर्मणो भ्रंशतेर्वा यद्वर्षन्पातयत्युदकं रश्मिभिस्तत्प्रत्यादत्ते ॥ १९ ॥

वृकश्चन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा विकृतज्योतिष्को वा विक्रान्तज्योतिष्को वा ॥ २० ॥

अरुणो मासकृद्वृकः पथा यन्तं ददर्श हि ।
उज्जिहीते निचाय्या तष्टेव पृष्ठ्यामयी
वित्तं मे अस्य रोदसी ॥

अरुण आरोचनो मासकृन्मासानां चाऽर्धमासानां च कर्ता भवति चन्द्रमा वृकः पथा यन्तं ददर्श नक्षत्रगणमभिजिहीते निचाय्य येन येन योक्ष्यमाणो भवति चन्द्रमाः । तक्ष्णुवन्निव पृष्ठरोगी । जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्याविति । आदित्योऽपि वृक उच्यते यदा वृङ्क्ते ॥

अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्नो यत्सीममुञ्चतं वृकस्य ।

आह्वयदुषा अश्विना वादित्येनाभिग्रस्ता तामश्विनौ प्रमुमुचतुरित्याख्यानम् । श्वापि वृक उच्यते विकर्तनात् ॥

वृकश्चिदस्य वारण उरामथिः ।

उरणमथिः । उरण ऊर्णावान्भवत्यूर्णा पुनर्वृणोतेरूर्णोतेर्वा । वृद्धवाशिन्यपि वृकमुच्यते ॥

शतं मेषान्वृक्ये चक्षदानमृज्राश्वं तं पितान्धं चकार ।

इत्यपि निगमो भवति । जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयं जोषयितव्यं भवति ॥२१॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृता वृधा ।

जोषवाकं वदंतः पज्रहोषिणा न देवा भसथश्चन ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तस्याश्नीथोऽथ योऽयं जोषवाकं वदति विजञ्जपः प्रार्जितहोषिणौ न देवौ तस्याश्नीथः । कृत्तिः कृन्ततेर्यशो वान्नं वा ॥

महीव कृत्तिः शरणा तं इन्द्र ।

सुमहत्त इन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरिवेति । इयमपीतरा कृत्तिरेतस्मादेव सूत्रमय्युपमार्थे वा । कृत्तिं वसान आ चर पिनाकं बिभ्रदा गहीत्यपि निगमो भवति ॥

श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति स्वं पुनराश्रितं भवति ॥

कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने ।

कृतमिव श्वघ्नी विचिनोति देवने । कितवः किं तवास्तीति शब्दानुकृतिः कृतवान्वाशीर्नामकः । समामिति परिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तम् ॥ २२ ॥

मा नः समस्य दूढ्यः परिद्वेषसो अंहतिः ।

ऊर्मिर्न नावमा वधीत् ॥

मा नः सर्वस्य दुर्धियः पापधियः सर्वतो द्वेषसोऽहतिरूर्मिरिव नावमावधीत् । ऊर्मिरूर्णोतेः । नौः प्रणोत्तव्या भवति नमतेर्वा । तत्कथमनुदात्तप्रकृतिनाम स्याद् दृष्टव्ययं तु भवति । उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो इति सप्तम्याम् । शिशीतिर्दानकर्मा । उरुष्या णो अघायतः समस्मादिति पञ्चम्याम् । उरुष्यती रक्षाकर्मा । अथापि प्रथमाबहुवचने ॥

नभन्तामन्यके समे ॥ २३ ॥

हविषां जारो अपां पिपर्ति पपुरिर्नरा ।

पिता कुटस्य चर्षणिः ॥

हविषापां जरयिता पिपर्ति पपुरिरिति पृणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा । पिता कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः । शम्ब इति वज्रनाम शमयतेर्वा शातयतेर्वा । उग्रो यः शम्बः पुरुहूतेनेत्यपि निगमो भवति । केपयः कपूया भवन्ति । कपूयमिति पुनातिकर्मकुत्सितं दुष्पूयं भवति ॥ २४ ॥

पृथक् प्रायन्प्रथमा देवहूतयोऽकृण्वत श्रवस्यानि दुष्टरा ।
न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीर्मैव ते न्यविशन्त केपयः ॥

पृथक् प्रायन् (पृथक् प्रथतेः) प्रथमा देवहूतयो ये देवानाह्वयन्ताकुर्वत श्रवणीयानि यशांसि दुरनुकराण्यन्यैर्येऽशक्नुवन्यज्ञियां नावमारोढुम् । अथ ये नाशक्नुवन्यज्ञियां नावमारोढुमीर्मैव ते न्यविशन्तेहैव ते न्यविशन्त ऋणे हैव ते न्यविशन्तास्मिन्नेव लोक इति वा । ईर्म इति बाहुनाम समीरिततरो भवति ॥

एता विश्वा सवना तूतुमा कृषे स्वयं सूनो सहसो यानि दधिषे ।

एतानि सर्वाणि स्थानानि तूर्णमुपाकुरुषे स्वयं बलस्य पुत्र यानि धत्स्व । अंसत्रमंहसस्त्राणं धनुर्वा कवचं वा । कवचं कु अञ्चितं भवति काञ्चितं भवति कायेऽञ्चितं भवतीति वा ॥ २५ ॥

प्रीणीताश्वान्हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथमित्कृणुध्वम् ।
द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम् ॥

प्रीणीताश्वान्सुहितं जयथ जयनं वो हितमस्तु स्वस्तिवाहनं रथं कुरुध्वम् । द्रोणाहावं द्रोणं द्रुममयं भवत्याहाव आह्वानादावह आवहनात् । अवतोऽवातितो महान्भवत्यश्मचक्रमशनचक्रमसनचक्रमिति वा । अंसत्रकोशमंसत्राणि वः कोशस्थानीयानि सन्तु । कोशः कुष्णातेर्विकुषितो भवत्ययमपीतरः कोश एतस्मादेव

सञ्चय आचितमात्रो महान्भवति । सिञ्चत नृपाणं नरपाणं कूपकर्मणा सङ्ग्राममुपमिमीते । काकुदं तालिवत्याचक्षते जिह्वा कोकुवा सास्मिन्धीयते जिह्वा कोकुवा कोकूयमाना वर्णान्वदतीति वा कोकूयतेर्वा स्याच्छब्दकर्मणः । जिह्वा जोहुवा । तालु तरतेस्तीर्णतममङ्गं लततेर्वा स्याद्विपरीताद्यथा तलं लतेत्यविपर्ययः ॥ २६ ॥

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः ।
अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव ॥

सुदेवस्त्वं कल्याणदेवः कमनीयदेवो वा भवसि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः (सिन्धुः स्रवणात्) यस्य ते सप्त स्रोतांसि तानि ते काकुदमनुक्षरन्ति सूर्मिं कल्याणोर्मि स्रोतः सुषिरमनु यथा । बीरिटं तैटीकिरन्तरिक्षमेवमाह पूर्वं वयतेरुत्तरमिरतेर्वयांसीरन्त्यस्मिन्भांसि वा । तदेतस्यामृच्युदाहरन्त्यपि निगमो भवति ॥ २७ ॥

प्र वांवृजे सुप्रया बर्हिरेषामा विश्पतीव बीरिट इयाते ।
विशामक्तोरुषसः पूर्वहूतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् ॥

प्रवृज्यते सुप्रायणं बर्हिरेषामेयाते सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा बीरिटमन्तरिक्षं भियो वा भासो वा ततिः । अपि वोपमार्थे स्यात्सर्वपती इव राजानौ बीरिटे गणे मनुष्याणां राज्या विवासे पूर्वस्यामभिहूतौ वायुश्च नियुत्वान्पूषा च स्वस्त्ययनाय । नियुत्वान्नियुतोऽस्याश्वाः । नियुतो नियमनाद्वा नियोजनाद्वा । अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः । परीं सीमिति व्याख्याताः । एनमेनामस्या अस्येत्येतेन व्याख्यातम् । सृणिरङ्कुशो भवति सरणादङ्कुशोऽञ्चतेराकुञ्चितो भवतीति वा । नेदीय इत्सृण्यः पक्वमेयादित्यपि निगमो भवति । अन्तिकतममङ्कुशादायात्पक्वमोषधमागच्छात्विति ॥ २८ ॥

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि ।
त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥

त्वमग्ने द्युभिरहोभिस्त्वमाशुशुक्षणिराशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः । क्षणिरुत्तरः क्षणोतेराशु शुचा क्षणोतीति वा सनोतीति वा । शुक् शोचतेः । पञ्चम्यर्थे वा प्रथमा । तथा हि वाक्यसंयोगः आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्ताच्चिकीर्षितज उत्तर आशुशोचयिषुरिति । शुचिः शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । अयमपीतरः शुचिरेतस्मादेव । निःषिक्तमस्मात्पापकमिति नैरुक्ताः ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् ।

आशा दिशो भवन्त्यासदनादाशा उपदिशो भवन्त्यभ्यशनात् । काशिर्मुष्टिः प्रकाशनात् । मुष्टिर्मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा ॥

इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्संगृभ्णा मघवन्काशिरित्ते ।

इमे चिदिन्द्र रोदसी रोधसी द्यावापृथिव्यौ विरोधनात् । रोधः कूलं निरुणद्धि स्रोतः । कूलं रुजतेर्विपरीताल्लोष्टोऽविपर्ययेण । अपारे दूरपारे । यत्संगृभ्णासि मघवन्काशिस्ते महान् ॥

अहस्तमिन्द्र सं पिणक्कुणारुम् ।

अहस्तमिन्द्र कृत्वा सम्पिण्ढि परिक्वणनं मेघम् ॥ १ ॥

अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो व्यार ।
सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः ॥

अलातृणोऽलमातर्दनो मेघो वलो वृणोतेर्व्रजो व्रजत्यन्तरिक्षे गोरेतस्या माध्यमिकाया वाचः पुरा हननाद्भयमानो व्यार । सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः । सुगमनान्पथोऽकरोन्निर्गमनाय गवाम् । प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः । आपो वा वहनाद्वाचो वा वदनात् बहुभिराहूतमुदकं भवति धमतिर्गतिकर्मा ॥ २ ॥

उद्वृह रक्षः सहमूलमिन्द्र वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि ।
आ कीवतः सललूकं चकर्थ ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेतिमस्य ॥

उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र । मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा । वृश्च मध्यं प्रतिशृणीह्यग्रम् । अग्रमागतं भवति । आ कियतो देशात्सललूकं संलुब्धं भवति पापकमिति नैरुक्ताः । सररूकं वा स्यात्सर्तेरभ्यस्तात् । तपुषिस्तपतेर्हेतिर्हन्तेः ॥

त्वं चिदित्था कत्पयं शयानम् ।

सुखपयसं सुखमस्य पयः । विस्रुह आपो भवन्ति विस्रवणात् । वया इव रुरुहुः सप्त विस्रुह इत्यपि निगमो भवति । वीरुध ओषधयो भवन्ति विरोहणात् । वीरुधः पारयिष्णव इत्यपि निगमो भवति । नक्षद्दाभमश्नुवानदाभमभ्यशनेन दभ्नोतीति । नक्षद्दाभं ततुरिं पर्वतेष्ठामित्यपि निगमो भवति । अस्कृधोयुरकृध्वायुः । कृध्विति ह्रस्वनाम निकृत्तं भवति । यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वानित्यपि निगमो भवति । निशृम्भा निश्रथ्यहारिणः ॥ ३ ॥

आजासः पूषणं रथे निशृम्भास्ते जनश्रियम् ।
देवं वहन्तु बिभ्रतः ॥

आवहन्त्वजाः पूषणं रथे निश्रथ्यहारिणस्ते जनश्रियं जातश्रियम् । बृबदुक्थो महदुक्थो वक्तव्यमस्मा उक्थमिति बृबदुक्थो वा । बृबदुक्थं हवामह इत्यपि निगमो भवति । ऋदूदरः सोमो मृदूदरो मृदुरुदरेष्विति वा । ऋदूदरेण सख्या सचेयेत्यपि निगमो भवति । ऋदूपे इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः । पुलुकामः पुरुकामः । पुलुकामो हि मर्त्य इत्यपि निगमो भवति । असिन्वती असङ्खादन्त्यः । असिन्वती बप्सती भूर्यत्त इत्यपि निगमो भवति । कपनाः कम्पनाः क्रिमयो भवन्ति । मोषथा वृक्षं कपनेव वेधस इत्यपि निगमो भवति । भाऋजीकः प्रसिद्धभाः । धूमकेतुः समिधा भाऋजीक इत्यपि निगमो भवति । रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति कूलानि । सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुरित्यपि निगमो भवति । जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा दूनोतेर्वा । क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षतीत्यपि निगमो भवति ॥

परि घ्रंसमोमना वां वयो गात् ।

पर्यगाद्वां घ्रंसमहरवनायान्नम् ॥ ४ ॥

उपलप्रक्षिण्युपलेषु प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी वा । इन्द्र ऋषीन्पप्रच्छ दुर्भिक्षेकेन जीवतीति तेषामेकः प्रत्युवाच ॥

शकटं शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनम् ।
उदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ ५ ॥

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणी नना ।
नानाधियो वसूयवोऽनु गा इव तस्थिम
इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥

कारुरहमस्मि कर्ता स्तोमानां ततो भिषक् । तत इति सन्ताननाम पितुर्वा पुत्रस्य वा । उपलप्रक्षिणी सक्तुकारिका । नना नमतेर्माता वा दुहिता वा । नानाधियो नानाकर्माणो वसूयवो वसुकामा अन्वास्थिताः स्मो गाव इव लोकम् । इन्द्रायेन्दो परिस्रवेत्यध्येषणा ॥

आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति ।

उपस्थे । प्रकलाविद्वणिग्भवति कलाश्च वेद प्रकलाश्च । दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमाना इत्यपि निगमो भवति । अभ्यर्धयज्वाभ्यर्धयन्यजाति । सिषक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वेत्यपि निगमो भवति । ईक्ष ईशिषे । ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन्नित्यपि निगमो भवति । क्षोणस्य क्षयणस्य । महः क्षोणस्याश्विना कण्वायेत्यपि निगमो भवति ॥ ६ ॥

अस्मे ते बन्धुः । वयमित्यर्थः ॥
अस्मे यातं नासत्या सजोषाः । अस्मानित्यर्थः ॥
अस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः । अस्माभिरित्यर्थः ॥
अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीषिन् । अस्मभ्यमित्यर्थः ॥
अस्मे आराच्चिद्द्वेषः सनुतर्युयोतु । अस्मदित्यर्थः ॥
ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे । अस्माकमित्यर्थः ॥
अस्मे धत्त वसवो वसूनि । अस्मास्वित्यर्थः ॥

पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम् । श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथ इत्यपि निगमो भवति । उदकमपि पाथ उच्यते पानात् । आ चष्ट आसां पाथो नदीनामित्यपि निगमो भवति । अन्नमपि पाथ उच्यते पानादेव । देवानां पाथ उप वक्षि विद्वानित्यपि निगमो भवति । सवीमनि प्रसवे । देवस्य वयं सवितुः सवीमनी त्यपि निगमो भवति । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । त्वमग्ने सप्रथा असीत्यपि निगमो भवति । विदथानि वेदनानि । विदथानि प्रचोदयान्नित्यपि निगमो भवति ॥ ७ ॥

श्रायन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ।

वसूनि जाते जनमान ओजसा प्रति भागं न दीधिम ॥

समाश्रिताः सूर्यमुपतिष्ठन्ते । अपि वोपमार्थे स्यात्सूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त इति । सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः स यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च तं वयं भागमनुध्यायामौजसा बलेन । ओज ओजतेर्वोब्जतेर्वा । आशीराश्रयणाद्वा श्रपणाद्वा । अथेयमितराशीराशास्तेः । इन्द्राय गाव आशिर-मित्यपि निगमो भवति । सा मे सत्याशीर्देवेष्विति च ॥

यदा ते मर्तो अनु भोगमानळादिद्ग्रसिष्ठ ओषधीरजीगः ।

यदा ते मर्तो भोगमन्वापदथ ग्रसितृतम ओषधीरगारीः । जिगर्तिर्गिरतिकर्मा वा गृणातिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा वा ॥

मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमग्ने त्वमङ्ग वित्से ।

मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्वमसि न वयं विद्मो महत्वमग्ने त्वं तु वेत्थ । शशमानः शंसमानः । यो वां यज्ञैः शशमानो ह दाशतीत्यपि नि गमो भवति ॥

देवो देवाच्या कृपा ।

देवो देवान्प्रत्यक्तया कृपा । कृप् कृपतेर्वा कल्पतेर्वा ॥ ८ ॥

अश्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वा घा स्यालात् ।

अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् ॥

अश्रौषं हि बहुदातृतरौ वां विजामातुरसुसमाप्ताज्जामातुः । विजामातेति

शश्वद् दाक्षिणाजाः क्रीतापतिमाचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतः । जामाता जा अपत्यं तन्निर्माता । उत वा घा स्यालादपि च स्यालात् । स्याल आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः । स्याल्लाजानावपतीति वा । लाजा लाजतेः स्यं शूर्पं स्यतेः । शूर्पमशनपवनं शृणातेर्वा । अथ सोमस्य प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यं नवतरम् । ओमास इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः ॥ ९ ॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ।
कक्षीवन्तं य औशिजः ॥

सोमानं सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः । कक्षीवान्कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्रः । उशिग्वष्टेः कान्तिकर्मणः । अपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मां प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते ॥ १० ॥

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्यघं तपुर्ययस्तु चरुरग्निवाँ इव ।
ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने ॥

इन्द्रासोमावघस्य शंसितारम् । अघं हन्तेर्निर्ह्रसितोपसर्ग आहन्तीति । तपुस्तपतेः । चरुर्मृच्चयो भवति चरतेर्वा समुच्चरन्त्यस्मादापः । ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्ट्रे क्रव्यमदते घोरचक्षसे घोरख्यानाय । क्रव्यं विकृत्ताज्जायत इति नैरुक्ताः । द्वेषो धत्तमनवायमनवयवं यदन्ये न व्यवेयुर्द्वेषस इति वा । किमीदिने किमिदानीमिति चरते किमिदं किमिदमिति वा पिशुनाय चरते । पिशुनः पिंशतेर्विपिंशतीति ॥ ११ ॥

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ इभेन ।
तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥

कुरुष्व पाजः पाजः पालनात्प्रसितिमिव पृथ्वीम् । प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वा । याहि राजेवामात्यवानभ्यमनवान्त्स्ववान्वेराभृता गणेन गतभयेन हस्तिनेति वा । तृष्व्यानु प्रसित्या द्रूणानः । तृष्वीति क्षिप्रनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वा । असितासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैस्तप्ततमैस्तृप्ततमैः प्रपिष्टतमैरिति वा ॥

यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये ।

अमीवाभ्यमनेन व्याख्यातः । दुर्णामा क्रिमिर्भवति पापनामा । क्रिमिः क्रव्ये मेद्यति क्रमतेर्वा स्यात्सरणकर्मणः क्रामतेर्वा ॥

अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा ।

अतिक्रममाणा दुर्गतिगमनानि सर्वाणि । अप्वा यदेनया विद्धोऽपवीयते व्याधिर्वा भयं वा । अप्वे परेहीत्यपि निगमो भवति । अमतिरमामयी मतिरात्ममयी । ऊर्ध्वा यस्याममतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनीत्यपि निगमो भवति । श्रुष्टीति क्षिप्रनामाशु अष्टीति ॥ १२ ॥

ताँ अध्वर उशतो यक्ष्यग्ने श्रुष्टी भगं नासत्या पुरंन्धिम् ।

तानध्वरे यज्ञ उशतः कामयमानान्यजाग्ने श्रुष्टी भगं नासत्यौ चाश्विनौ । सत्यावेव नासत्याविर्त्यौर्णवाभः । सत्यस्य प्रणेताराविर्त्याग्रायणः । नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति वा । पुरन्धिर्बहुधीस्तत्कः पुरन्धिर्भगः पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकमिन्द्र इत्यपरं स बहुकर्मतमः पुरां च दारयितृतमो वरुण इत्यपरं तं प्रज्ञया स्तौति । इमामू नु कवितमस्य मायामित्यपि निगमो भवति । रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । समिद्धस्य रुशददर्शि पाज इत्यपि निगमो भवति ॥ १३ ॥

अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसो देवासो अस्त्याप्यम् ।

अस्ति हि वः समानजातिता रेशयदारिणो देवा अस्त्याप्यम् । आप्यमाप्नोतेः । सुदत्रः कल्याणदानः । त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु राय इत्यपि निगमो भवति । सुविदत्रः कल्याणविद्यः । आग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाङित्यपि निगमो भवति । आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवति । स्तृणन्ति बर्हिरानुषगित्यपि निगमो भवति । तुर्वणिस्तूर्णवनिः । स तुर्वणिर्महाँ अरेणु पौंस्य इत्यपि निगमो भवति । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्ति । जुष्टं गिर्वणसे बृहदित्यपि निगमो भवति ॥ १४ ॥

असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ।

असुसमीरिताः सुसमीरिते वातसमीरिता माध्यमिका देवगणा ये रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति त आयजन्नेत्यातिक्रान्तं प्रतिवचनम् ॥

अभ्यक्सा तं इन्द्र ऋष्टिः ।

अमाक्नोति वाभ्यक्तेति वा ॥

याद्दृश्मिन्धायि तमपस्यया विदत् ।

याद्दशेऽधायि तमपस्ययाविदत् ॥

उस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः ।

उस्र इव गोपिनाजायि यज्ञैः ॥ १५ ॥

प्रवोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत वाजाः ।

प्रास्थुर्वो जोषयमाणा अभवत सर्वेऽग्रगमनेनेति वाग्रगरणेनेति वाग्रसम्पादि-न इति वा । अपि वाग्रमित्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत ॥

अद्धीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम् ।

अद्धीन्द्र प्रस्थितानीमानि हवींषि चनो दधिष्व । चन इत्यन्ननाम । पच-तिर्नामीभूतः । तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टामित्यपि निगमो भवति । अपि वा मेदसश्च पशोश्च सात्त्वं द्विवचनं स्यात्तत्र ह्येकवचनार्थः प्रसिद्धं तद्भवति । पु-रोडा अग्ने पचत इति यथा । शुरुध आपो भवन्ति शुचं संरुन्धन्ति । ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीरित्यपि निगमो भवति । अमिनोऽमितमात्रो महान्भवत्यभ्यमि-तो वा । अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवति । जज्झतीरापो भवन्ति शब्द-कारिण्यः । मरुतो जज्झतीरिवेत्यपि निगमो भवति । अप्रतिष्कुतोऽप्रतिष्कृतो-ऽप्रतिस्खलितो वा । अस्मभ्यमप्रतिष्कुत इत्यपि निगमो भवति । शाशदानः प्राशाद्यमानः । प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदान इत्यपि निगमो भवति ॥ १६ ॥

सृप्रः सर्पणादिदमपीतरत्सृप्रमेतस्मादेव सर्पिर्वा तैलं वा । सृप्रकरस्नमूतय इत्यपि निगमो भवति । करस्नौ बाहू कर्मणां प्रस्नातारौ । सुशिप्रमेतेन व्याख्या-तम् । वाजे सुशिप्र गोमतीत्यपि निगमो भवति । शिप्रे हनू नासिके वा । हनु-र्हन्तेर्नासिका नसतेः । वि ष्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेने इत्यपि निगमो भवति ।

धेना दधातेः । रंसु रमणात् । स चित्रेण चिकिते रंसु भासेत्यपि निगमो भवति । द्विबर्हा द्वयोः स्थानयोः । परिवृढो मध्यमे च स्थान उत्तमे च । उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवति । अक्र आक्रमणात् । अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनामित्यपि निगमो भवति । उराण उरु कुर्वाणः । दूत ईयसे प्रदिव उराण इत्यपि निगमो भवति । स्तिया आपो भवन्ति स्त्यायनात् । वृषा सिन्धूनां वृषभ स्तियानामित्यपि निगमो भवति । स्तिपा स्तियापालन उपस्थितान्पालयतीति वा । स न स्तिपा उत भवा तनूपा इत्यपि निगमो भवति । जबारु जवमानरोहि जरमाणरोहि गरमाणरोहीति वा । अग्रेरुप आरुपितं जबार्वित्यपि निगमो भवति । जरूथं गरूथं गृणातेः । जरूथं हन्यक्षि राये पुरन्धिमित्यपि निगमो भवति । कुलिश इति वज्रनाम कूलशातनो भवति ॥

स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः ।

स्कन्धो वृक्षस्य समास्कन्नो भवत्ययमपीतरः स्कन्ध एतस्मादेवास्कन्नं काये । अहिः शयत उपपर्चनः पृथिव्याः । तुञ्जस्तुञ्जतेर्दानकर्मणः ॥ १७ ॥

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः ।
न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् ॥

दानेदाने य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिं स्तुतेः । बर्हणा परिबर्हणा । बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृत इत्यपि निगमो भवति ॥ १८ ॥

यो अस्मै घ्रंस उत वा य ऊधनि सोमं सुनोति भवति द्युमाँ अह ।
अपाप शक्रस्ततनुष्टिमूहति तनूशुभ्रं मघवा यः कवासखः ॥

घ्रंस इत्यहर्नाम ग्रस्यन्तेऽस्मिन् रसाः । गोरूध उद्धततरं भवत्युपोन्नद्धमिति वा । स्नेहानुप्रदानसामान्याद्रात्रिरप्यूध उच्यते । स योऽस्मा अहन्यपि वा रात्रौ सोमं सुनोति भवत्यह द्योतनवान् । अपोहत्यपोहति शक्रस्ततनिषुं धर्मसन्तानादपेतमलङ्करिष्णुमयज्वानं तनूशुभ्रं तनूशोभयितारं मघवा यः कवासखो यस्य कपूयाः सखायः ॥

न्याविध्यदिलीबिशस्य दृळ्हा वि शृङ्गिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रः ।

निरविध्यद्गिलाबिलशयस्य दृढानि व्यभिनच्छृङ्गिणं शुष्णमिन्द्रः ॥ १९ ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ।
गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेष्यन्नर्णांस्यपां चरध्यै ॥

अस्मै प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः । कियेधाः कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा । गोरिव पर्वाणि विरद मेघस्येष्यन्नर्णांस्यपां चरणाय । भूमिर्भ्राम्यतेः । भूमिरस्यूषिकृन्मर्त्यानामित्यपि निगमो भवति । विष्पितो विप्राप्तः । पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्षन्नित्यपि निगमो भवति ॥ २० ॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मना ।
त्वष्टा पोषाय वि ष्यतु राये नाभा नो अस्मयुः ॥

तन्नस्तूर्णापि महत्सम्भृतमात्मना त्वष्टा धनस्य पोषाय विष्यत्वित्यस्मयुरस्मान्कामयमानः । रास्पिनो रास्पी रपतेर्वा रसतेर्वा । रास्पिनस्यायोरित्यपि निगमो भवति । ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा । आ व ऋञ्जस ऊर्जां व्युष्टिष्वित्यपि निगमो भवति । ऋजुरित्यप्यस्य भवति । ऋजुनीती नो वरुण इत्यपि निगमो भवति । प्रतद्वसू प्राप्तवसू । हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभि स्वरेत्यपि निगमो भवति ॥ २१ ॥

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानाम् ।
ऋतस्य योगे वि ष्यध्वमूधः श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः ॥

प्रहिणुत नोऽध्वरं देवयज्यायै प्रहिणुत ब्रह्म धनस्य सननाय । ऋतस्य योगे यज्ञस्य योगे याज्ञे शकट इति वा । शकटं शकृदितं भवति शनकैस्तकतीति वा शब्देन तकतीति वा । श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः । सुखवत्यो भवतास्मभ्यमापः ॥

चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम् ।

दददिन्द्र बहु वननीयम् ॥

एधमानद्विळुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ।

व्युदस्यत्येधमानानसुन्वतः सुन्वतोऽभ्यादधात्युभयस्य राजा दिव्यस्य च पार्थिवस्य च चोष्कूयमाण इति चोष्कूयतेश्चर्करीतवृत्तम् । सुमत्स्वयमित्यर्थः ॥

उप प्रागात्सुमन्मे धायि मन्म ।

उपप्रैतु मां स्वयं यन्मे मनोऽध्यायि यज्ञेनेत्याश्वमेधिको मन्त्रः । दिविष्टिषु दिव एषणेषु ॥

स्थूरं राधः शताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु ।

स्थूरः समाश्रितमात्रो महान्भवति । अणुरनु स्थवीयाँसमुपसर्गो लुप्तनामकरणो यथा सम्प्रति । कुरुङ्गो राजा बभूव कुरुगमनाद्वा कुलगमनाद्वा । कुरुः कृन्ततेः क्रूरमित्यप्यस्य भवति । कुलं कुष्णातेर्विकुषितं भवति । दूतो व्याख्यातः । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नय इत्यपि निगमो भवति ॥ २२ ॥

अमत्रोऽमात्रो महान्भवत्यभ्यमितो वा । महाँ अमत्रो वृजने विरप्शीत्यपि निगमो भवति ॥

स्तवे वज्र्यृचीषमः ।

स्तूयते वज्र्यृचा समः । अनर्शरातिमनश्लीलदानमश्लीलं पापकमश्रिमद्विषमम् । अनर्शरातिं वसुदामुप स्तुहीत्यपि निगमो भवति । अनर्वाप्रत्यृतोऽन्यस्मिन् ॥

अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नव्यमर्कैः ।

अनर्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन्वृषभं मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्वमिति वा बृहस्पतिं वर्धय नव्यमर्कैरर्चनीयैः स्तोमैः । असामि सामिप्रतिषिद्धं सामि स्यतेः ॥

असाम्योजो बिभृथा सुदानवः ।

असुसमाप्तं बलं बिभृत कल्याणदानाः ॥ २३ ॥

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहं गिरा ।
भूर्णिं मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् ॥

मा चुक्रुधं त्वां सोमस्य गालनेन सदा याचन्नहं गिरा गीत्या स्तुत्या भूर्णिमिव मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिष्यत इति । गल्दा धमनयो भवन्ति गलनमासु धीयते ॥

आ त्वा विशन्त्विन्दव आ गल्दा धमनीनाम् ।

नानाविभक्तीत्येते भवतः । आगलना धमनीनामित्यत्रार्थः ॥ २४ ॥

न पापासो मनामहे नारायासो न जळ्हवः ।

न पापा मन्यामहे नाधना न ज्वलनेन हीनाः । अस्त्यस्मासु ब्रह्मचर्यमध्ययनं तपो दानकर्मेत्यृषिरवोचत् । बकुरो भास्करो भयङ्करो भासमानो द्रवतीति वा ॥ २५ ॥

यवं वृकेणाश्विना वपन्तेषं दुहन्ता मनुषाय दस्रा । अभि दस्युं बकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रथुरार्याय ॥

यवमिव वृकेणाश्विनौ निवपन्तौ । वृको लाङ्गलं भवति विकर्तनात् । लाङ्गलं लङ्गतेर्लाङ्गूलवद्वा । लाङ्गूलं लगतेर्लङ्गतेर्लम्बतेर्वा । अन्नं दुहन्तौ मनुष्याय दर्शनीयावभिधमन्तौ दस्युं बकुरेण ज्योतिषा वोदकेन वार्य्य ईश्वरपुत्रः । बेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवन्ति द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्त इति वा ॥

इन्द्रो विश्वान्बेकनाटाँ अहर्दृश उत क्रत्वा पणींरभि ।

इन्द्रो यः सर्वान्बेकनाटानहर्दृशः सूर्यदृशो य इमान्यहानि पश्यन्ति न पराणीति वाभिभवति कर्मणा पणींश्च वणिजः ॥ २६ ॥

जीवान्नो अभि धेतनादित्यासः पुरा हथात् ।
कद्ध स्थ हवनश्रुतः ॥

जीवतो नोऽभिधावतादित्याः पुरा हननात्क नु स्थ ह्वानश्रुत इति । मत्स्यानां जालमापन्नानामेतदार्षं वेदयन्ते । मत्स्या मधा उदके स्यन्दन्ते माद्यन्तेऽन्योन्यं भक्षणायेति वा । जालं जलचरं भवति जलेभवं वा जलेशयं वा । अंहुरोंऽहस्वानंहूरणमित्यप्यस्य भवति । कृण्वन्नंहूरणादुर्वित्यपि निगमो भवति ॥

सप्त मर्यादाः कवयस्ततक्षुस्तासामेकामिदभ्यंहुरो गात् ।

सप्तैव मर्यादाः कवयश्चक्रुस्तासामेकामप्यभिगच्छन्नंहस्वान्भवति । स्तेयमतल्पा-

रोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापाणं दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवां पातके नृतीयमिति । बत इति निपातः खेदानुकम्पयोः ॥ २७ ॥

बतो बतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम ।
अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ॥

बतो बलादनीतो भवति दुर्बलो बतासि यम नैव ते मनो हृदयं च विजानीमः । अन्या किल त्वां परिष्वङ्क्ष्यते कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव वृक्षम् । लिबुजा व्रततिर्भवति लीयते विभजन्तीति । व्रततिर्वरणाच्च सयनाच्च ततनाच्च । वाताप्यमुदकं भवति वात एतदाप्याययति । पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रमित्यपि निगमो भवति ॥

वने न वायो न्यधायि चाकन् ।

वन इव वायो वेः पुत्रश्चायन्निति वा कामयमान इति वा । वेति च य इति च चकार शाकल्यः । उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यदसुसमाप्तश्चार्थः । रथर्यतीति सिद्धस्तत्प्रेप्सू रथं कामयत इति वा । एष देवो रथर्यतीत्यपि निगमो भवति ॥ २८ ॥

धेनुं न इषं पिन्वतमसंक्राम् ॥

असङ्क्रमणीम् । आधव आधवनात् । मतीनां च साधनं विप्राणां चाधवमित्यपि निगमो भवति । अनवब्रवोऽनवक्षिप्तवचनः । विजेषकृदिन्द्र इवानवब्रव इत्यपि निगमो भवति ॥ २९ ॥

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे ।
शिरिम्बिठस्य सत्वभिस्तेभिष्ट्वा चातयामसि ॥

अदायिनि काणे विकटे । काणे विक्रान्तदर्शन इत्यौपमन्यवः । कणतेर्वा स्यादणुभावकर्मणः । कणतिः शब्दाणुभावे भाष्यतेऽनुकणतीति । मात्राणुभावात्कणा दर्शनाणुभावात्काणः । विकटो विक्रान्तगतिरित्यौपमन्यवः । कुटतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकुटितो भवति । गिरिं गच्छ सदानोनुवे शब्दकारिके । शिरिम्बिठस्य सत्वभिः । शिरिम्बिठो मेघः शीर्यते बिठे । बिठमन्तरिक्षं बिठं बीरिटेन व्याख्यातम् । तस्य सत्त्वैरुदकैरिति स्यात्तैष्ट्वा चातयामः । अपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः

कालकर्णोपेतोऽलक्ष्मीर्निर्णाशयाञ्चकार तस्य सत्वैः कर्मभिरिति स्यात्तिष्ठ्वा चातयाम-श्चातयतिर्नाशने। पराशरः पराशीर्णस्य वसिष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे। पराशरः शतयातुर्वसिष्ठ इत्यपि निगमो भवति। इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते पराशातयिता यातूनाम्। इन्द्रो यतूनामभवत्पराशर इत्यपि निगमो भवति। क्रिविर्दती विकर्त्त-नदन्ती। यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दतीत्यपि निगमो भवति। करूलती कृत्त-दती। अपि वा देवं कं चित्कृत्तदन्तं दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् ॥ ३० ॥

वामंवामं त आदुरे देवो ददात्वर्यमा।

वामं पूषा वामं भगो वामं देवः करूळती ॥

वामं वननीयं भवत्यादुरिरादरणात्। तत्कः करूलती भगः पुरस्तात्तस्या-न्वादेश इत्येकं पूषेत्यपरं सोऽदन्तकः। अदन्तकः पूषेति च ब्राह्मणम् ॥

दनो विशं इन्द्र मृध्रवाचः।

दानमनसो नो मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुरु ॥

अवीरामिव मामयं शरारुरभि मन्यते।

अबलामिव मामयं बालोऽभिमन्यते संशिशरिषुः। इदंयुरिदं कामयमानः। अथापि तद्वदर्थे भाष्यते वसूयुरिन्द्रो वसुमानित्यत्रार्थः। अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरि-न्द्र इत्यपि निगमो भवति ॥ ३१ ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मम्।

आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मघवन्रन्धया नः ॥

किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः। कीकटा नाम देशोऽनार्यनिवासः। कीकटाः किंकृताः किं क्रियाभिरिति प्रेप्सा वा। नैव चाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मं हर्म्य-म्। आहर नः प्रमगन्दस्य धनानि। मगन्दः कुसीदी माङ्गदो मामागमिष्यती-ति च ददाति। तदपत्यं प्रमगन्दोऽत्यन्तकुसीदिकुलीनः। प्रमदको वा योऽयमे-वास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः। पण्डको वा पण्डकः पण्डगः प्रार्दको वा प्रार्दय-त्याण्डौ। आण्डावाणी इव व्रीडयति तत्स्तम्भे। नैचाशाखं नीचाशाखो नीचैः-शाखः। शाखाः शक्नोतेः। आणिररणात्। तं नो मघवन्नन्धयेति रध्यति-र्वशगमने। बुन्द इषुर्भवति बुन्दो वा भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा ॥ ३२ ॥

तुविक्षं ते सुकृतं सूमयं धनुः साधुर्बुन्दो हिरण्ययः ।
उभा ते बाहू रण्या सुसंस्कृत ऋदूपे चिदृदूवृधा ॥

तुविक्षं बहुविक्षेपं महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सूमयं सुसुखं धनुः साधयिता ते बुन्दो हिरण्मयः । उभौ ते बाहू रण्यौ रमणीयौ साङ्ग्राम्यौ वर्दूपे अर्दनपातिनौ गमनपातिनौ शब्दपातिनौ दूरपातिनौ वा मर्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ वा ॥ ३३ ॥

निराविध्यद्गिरिभ्य आ धारयत्पक्वमोदनम् ।
इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् ॥

निरविध्यद्गिरिभ्य आ धारयत्पक्वमोदनमुदकदानं मेघम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् । वृन्दं बुन्देन व्याख्यातं वृन्दारकश्च ॥ ३४ ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्यूहे यत्समञ्जन्ति देवाः ।
अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥

अयं यो होता कर्ता स यमस्य कमप्यूहेऽन्नमभिवहति यत्समश्नुवन्ति देवा अहरहर्जायते मासेमासेऽर्धमासेऽर्धमासे वाथ देवा निदधिरे हव्यवाहम् । उल्बमूर्णोतेर्वृणोतेर्वा । महत्तदुल्बं स्थविरं तदासीदित्यपि निगमो भवति । ऋबीसमपगतभासमपहृतभासमन्तर्हितभासं गतभासं वा ॥ ३५ ॥

हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् ।
ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥

हिमेनोदकेन ग्रीष्मान्तेऽग्निं घ्रंसमहरवारयेथामन्नवतीं चास्मा ऊर्जमधत्तमग्नये योऽयमृबीसे पृथिव्यामग्निरन्तरौषधिवनस्पतिष्वप्सु तमुन्निन्यथुः सर्वगणं सर्वनामानम् । गणो गणनाद् गुणश्च । यद् वृष्ट ओषधय उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्यां तदश्विनो रूपं तेनैनौ स्तौति ॥ ३६ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

नैगमकाण्डं समाप्तम् ॥

अथ निरुक्त उत्तरषट्कप्रारम्भः ॥

अथातो दैवतम् ॥ तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवतमित्याचक्षते । सैषा देवतोपपरीक्षा । यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्यमिच्छन्स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्दैवतः स मन्त्रो भवति । तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च । तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य ॥ १ ॥

इन्द्रो॑ दि॒व इन्द्र॑ ईशे पृथि॒व्याः ।
इन्द्र॒मिद्गा॒थिनो॑ बृ॒हत् ।
इन्द्रे॑णैते तृ॒त्सवो॒ वेवि॑षाणाः ।
इन्द्रा॑य॒ साम॑ गायत ।
नेन्द्रा॑दृ॒ते प॑वते॒ धाम॒ किं च॒न ।
इन्द्र॑स्य॒ नु वी॒र्या॑णि॒ प्र वो॑चम् ।
इन्द्रे॒ कामा॑ अयंसतेति ॥

अथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगास्त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना ।

त्वमि॑न्द्र॒ ब॒लाद॑धि ।
वि न॑ इन्द्र॒ मृधो॑ जहीति ॥

अथापि प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवन्ति परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि ।

मा चि॑द॒न्यद्वि शं॑सत ।
कण्वा॑ अ॒भि प्र गा॑यत ।
उप॒ प्रेत कुशिकाश्चेतयध्वमिति॒ ॥

अथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगा अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठो लवसूक्तं वागाम्भृणीयमिति ॥ २ ॥

परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठा अल्पश आध्यात्मिकाः । अथापि स्तुतिरेव भवति नाशीर्वाद इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमिति यथैतस्मिन्सूक्ते । अथाप्याशीरेव न स्तुतिः सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमिति । तदेतद् बहुलमाध्वर्यवे याज्ञेषु च मन्त्रेषु । अथापि शपथाभिशापौ ॥

अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि ।
अधा स वीरैर्दशभिर्वि यूया इति ॥

अथापि कस्यचिद्भावस्याचिख्यासा ।

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि ।
तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्रे ॥

अथापि परिदेवना कस्माच्चिद्भावात् ।

सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत् ।
न वि जानामि यदि वेदमस्मीति ॥

अथापि निन्दाप्रशंसे ।

केवलाघो भवति केवलादी ।
भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्मेति ॥

एवमक्षसूक्ते द्यूतनिन्दा च कृषिप्रशंसा च । एवमुच्चावचैरभिप्रायैर्ऋषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ॥ ३ ॥

तद्येऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा । यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्ति । अथान्यत्र यज्ञात्प्राजापत्या इति याज्ञिका नाराशंसा इति नैरुक्ताः । अपि वा सा कामदेवता स्यात्प्रायोदेवता वास्ति ह्याचारो बहुलं लोके देवदेवत्यमतिथिदेवत्यं पितृदेवत्यम् । याज्ञदैवतो मन्त्र इति अपि ह्यदेवता देवतावत्

स्तूयन्ते यथाश्वप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तान्यथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि । स न मन्येतागन्तूनिवार्थान् देवतानां प्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवति । माहाभाग्याद् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयत एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति । अपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूमभिर्ऋषयः स्तुवन्तीत्याहुः प्रकृतिसार्वनाम्न्याच्चेतरेतरजन्मानो भवन्तीतरेतरप्रकृतयः कर्मजन्मान आत्मजन्मान आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्वा आत्मायुधमात्मेषव आत्मा सर्वं देवस्य ॥ ४ ॥ तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः । तासां माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्त्यपि वा कर्मपृथक्त्वाद्यथा होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सतोऽपि वा पृथगेव स्युः पृथग्घि स्तुतयो भवन्ति तथाभिधानानि । यथो एतत्कर्मपृथक्त्वादिति बहवोऽपि विभज्य कर्माणि कुर्युः । तत्र संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वं चोपेक्षितव्यम् । यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकत्वम् । सम्भोगैकत्वं च दृश्यते यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां च सम्भोगोऽग्निना चेतरस्य लोकस्य तत्रैतन्नरराष्ट्रमिव ॥ ५ ॥

अथाकारचिन्तनं देवतानाम् । पुरुषविधाः स्युरित्येकं चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवन्ति तथाभिधानानि । अथापि पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते ॥

ऋष्वा त॑ इन्द्र स्थवि॑रस्य बा॒हू ।
यत्सं॒गृभ्णा म॑घवन्का॒शिरित्ते॑ ।

अथापि पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैः ॥

आ द्वाभ्यां॒ हरि॑भ्यामिन्द्र याहि ।
क॒ल्याणीर्जा॒या सु॒रणं॑ गृ॒हे ते॑ ।

अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः ॥

अ॒द्धीन्द्र॒ पिब॑ च॒ प्रस्थि॑तस्य ।
आश्रु॑त्कर्ण श्रु॒धी हव॑म् ॥ ६ ॥

अपुरुषविधाः स्युरित्यपरमपि तु यद् दृश्यतेऽपुरुषविधं तद्यथाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति । यथो एतच्चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवन्तीत्यचेतनान्यप्येवं

स्तूयन्ते यथाक्षप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि । यथो एतत्पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्त इत्यचेतनेष्वप्येतद्भवति । अभि क्रन्दन्ति हरितेभिरासभिरिति ग्रावस्तुतिः । यथो एतत्पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरित्येतदपि तादृशमेव । सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनमिति नदीस्तुतिः । यथो एतत्पौरुषविधिकैः कर्मभिरित्येतदपि तादृशमेव । होतुश्चित्पूर्वे हविरद्यमाशतेति ग्रावस्तुतिरेव । अपि वोभयविधाः स्युरपि वा पुरुषविधानामेव सतां कर्मात्मान एते स्युर्यथा यज्ञो यजमानस्यैष चाख्यानसमयः ॥७॥

तिस्र एव देवता इत्युक्तं पुरस्तात्तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामः । अथैतान्यग्निभक्तीन्ययं लोकः प्रातःसवनं वसन्तो गायत्री त्रिवृत्स्तोमो रथन्तरं साम ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थानेऽग्नायी पृथिवीलेति स्त्रियः । अथास्य कर्म वहनं च हविषामावाहनं च देवतानां यच्च किं चिद् दार्ष्टिविषयिकमग्निकर्मैतत् । अथास्य संस्तविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः पर्जन्य ऋतव आग्नावैष्णवं हविर्न त्वृक्संस्तविकी दशतयीषु विद्यते । अथाप्याग्नापौष्णं हविर्न तु संस्तवः । तत्रैतां विभक्तिस्तुतिमृचमुदाहरन्ति ॥ ८ ॥

पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।
स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः॥

पूषा त्वेतः प्रच्यावयतु विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपा इत्येष हि सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः । स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्य इति सांशयिकस्तृतीयः पादः पूषा पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकमग्निरुपरिष्टात्तस्य प्रकीर्तनेत्यपरम् । अग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः । सुविदत्रं धनं भवति विन्दतेर्वैकोपसर्गाद् ददातेर्वा स्याद् व्युपसर्गात् ॥ ९ ॥

अथैतानीन्द्रभक्तीन्यन्तरिक्षलोको माध्यन्दिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रिष्टुप्पञ्चदशस्तोमो बृहत्साम ये च देवगणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने याश्च स्त्रियः । अथास्य कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवधो या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत् । अथास्य संस्ताविका देवा अग्निः सोमो वरुणः पूषा बृहस्पतिर्ब्रह्मणस्पतिः पर्वतः कुत्सो विष्णुर्वायुः । अथापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते पूष्णा रुद्रेण च सोमोऽग्निना च पूषा वातेन च पर्जन्यः ॥ १० ॥ अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोकस्तृतीयसवनं वर्षा जगती सप्तदशस्तोमो वैरूपं साम ये च देवगणाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने

याश्च स्त्रियः । अथास्य कर्म रसादानं रश्मिभिश्च रसाधारणं यच्च किं चित्प्रवल्हितमादित्यकर्मैव तच्चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तवः । एतेष्वेव स्थानव्यूहेष्वृतुछन्दस्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेषमनुकल्पयीत । शरदनुष्टुबेकविंशस्तोमो वैराजं सामेति पृथिव्यायतनानि । हेमन्तः पङ्क्तिस्त्रिणवस्तोमः शाक्वरं सामेत्यन्तरिक्षायतनानि । शिशिरोऽतिछन्दास्त्रयस्त्रिंशस्तोमो रैवतं सामेति द्युभक्तीनि ॥ ११ ॥

मन्त्रा मननाच्छन्दाँसि छादनात्स्तोमः स्तवनाद्यजुर्यजतेः साम सम्मितमृचास्यतेर्वर्चा समं मेन इति नैदानाः। गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणस्त्रिगमना वा विपरीता गायतो मुखादुदपतादिति च ब्राह्मणम् । उष्णिगुत्स्नाता भवति स्निह्यतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मण उष्णीषिणी वेत्यौपमिकमुष्णीषं स्नायतेः। ककुप्ककुभिनी भवति ककुप्च कुब्जश्च कुजतेर्वोब्जतेर्वा । अनुष्टुबनुष्टोभनाद् गायत्रीमेव द्विपदां सतीं चतुर्थेन पादेनानुष्टोभतीति च ब्राह्मणम् । बृहती परिबर्हणात् । पङ्क्तिः पञ्चपदा । त्रिष्टुप्स्तोभत्युत्तरपदा का तु त्रिता स्यात्तीर्णतमं छन्दस्त्रिवृद्वज्रस्तस्य स्तोभनीति वा । यत्त्रिरस्तोभत्तत्त्रिष्टुभस्त्रिष्टुप्त्वमिति विज्ञायते ॥ १२ ॥

जगती गततमं छन्दो जलचरगतिर्वा जल्गल्यमानोऽसृजदिति च ब्राह्मणम् । विराड् विराजनाद्वा विराधनाद्वा विप्रापणाद्वा विराजनात्सम्पूर्णाक्षरा विराधनादूनाक्षरा विप्रापणादधिकाक्षरा । पिपीलिकमध्येत्यौपमिकं पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः । इतीमा देवता अनुक्रान्ताः । सूक्तभाजो हविर्भाज ऋग्भाजश्च भूयिष्ठाः काश्चिन्निपातभाजः । अथोताभिधानैः संयुज्य हविश्चोदयतीन्द्राय वृत्रघ्न इन्द्राय वृत्रतुर इन्द्रायाँहोमुच इति । तान्यप्येके समामनन्ति भूयाँसि तु समाम्नानाद्यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात्प्राधान्यस्तुति तत्समामने । अथोत कर्मभिर्ऋषिर्देवता स्तौति वृत्रहा पुरन्दर इति । तान्यप्येके समामनन्ति भूयाँसि तु समाम्नानाद् व्यञ्जनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति यथा ब्राह्मणाय बुभुक्षितायौदनं देहि स्नातायानुलेपनं पिपासते पानीयमिति ॥ १३ ॥ अथातोऽनुक्रमिष्यामः ॥ अग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामः । अग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेऽङ्गं नयति सन्नममानः । अक्नोपनो भवतीति स्थौलाष्ठीविर्न क्नोपयति न स्नेहयति । त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूणिरितादक्ताद् दग्धाद्वा नीतात् । स खल्वेतेरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परः । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥

अग्निमीळेऽग्निं याचामीळिरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञश्च । देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा यो देवः सा देवता । होतारं ह्वातारम् । जुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभः । रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमम् । तस्यैषापरा भवति ॥ १५ ॥

अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत ।
स देवाँ एह वक्षति ॥

अग्निर्यः पूर्वैर्ऋषिभिरीलितव्यो वन्दितव्योऽस्माभिश्च नवतरैः स देवानिहावहत्विति । स न मन्येतायमेवाग्निरित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते । ततो नु मध्यमः ॥ १६ ॥

अभि प्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निम् ।
घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः ॥

अभिनमन्त समनस इव योषाः । समनं समननाद्वा सम्माननाद्वा । कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निमित्यौपमिकम् । घृतस्य धारा उदकस्य धाराः समिधो नसन्त नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा । ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः । हर्यतिः प्रेप्साकर्मा विहर्यतीति । समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारादित्यादित्यमुक्तं मन्यन्ते समुद्राद्ध्येषोऽद्भ्य उदेतीति च ब्राह्मणमथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निः सर्वा देवता इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ १७ ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥

इममेवाग्निं महान्तमात्मानमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्तीन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरुत्मन्तम् । दिव्यो दिविजो गरुत्मान्गरणवान्गुर्वात्मा महात्मेति वा । यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते ॥ १८ ॥

जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद जातानि वैनं विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणं तस्मात्सर्वानृतून्पशवोऽग्निमभिसर्पन्तीति च । तस्यैषा भवति ॥ १९ ॥

प्र नूनं जातवेदसमश्वं हिनोत वाजिनम् ।
इदं नो बर्हिरासदे ॥

प्रहिणुत जातवेदसं कर्मभिः समश्नुवानमपि वोपमार्थे स्यादश्वमिव जातवेदसमिति । इदं नो बर्हिरासीदत्विति । तदेकमेव जातवेदसं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते । यत्तु किं चिदाग्नेयं तज्जातवेदसानां स्थाने युज्यते । स न मन्येतायमेवाग्निरित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसी उच्येते । ततो नु मध्यमः । अभि प्रवन्त समनेव योषा इति तत्पुरस्ताद् व्याख्यातम् । अथासावादित्य उदुत्यं जातवेदसमिति तदुपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः । यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्जातवेदा निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते ॥ २० ॥

वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वापि वा विश्वानर एव स्यात्प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरः । तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः ।
इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥

इतो जातः सर्वमिदमभिविपश्यति वैश्वानरः संयतते सूर्येण राजा यः सर्वेषां भूतानामभिश्रयणीयस्तस्य वयं वैश्वानरस्य कल्याण्यां मतौ स्यामेति ॥ तत्को वैश्वानरो मध्यम इत्याचार्या वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौति ॥ २२ ॥

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते ।
वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनोत्काष्ठा अव शम्बरं भेत् ॥

प्रब्रवीमि तन्महत्त्व महाभाग्यं वृषभस्य वर्षितुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या वृत्रहणं मेघहनं सचन्ते सेवन्ते वर्षकामाः । दस्युर्दस्यतेः क्षयार्थादुपदस्य-

न्त्यस्मिन्नसा उपदासयति कर्माणि । तमग्निर्वैश्वानरो घ्नन्नवाधूनोदपः काष्ठा अभिनच्छम्बरं मेघम् ॥ अथासावादित्य इति पूर्वे याज्ञिकाः । एषां लोकानां रोहेण सवनानां रोह आम्नातो रोहात् प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितस्तामनुकृतिं होताग्निमारुते शस्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते सोऽपि न स्तोत्रियमाद्रियेताग्नेयो हि भवति तत आगच्छति मध्यस्थाना देवता रुद्रं च मरुतश्च ततोऽग्निमिहस्थानमत्रैव स्तोत्रियं शंसति ।अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवत्येतस्य हि द्वादशविधं कर्म । अथापि ब्राह्मणं भवत्यसौ वा आदित्योऽग्निर्वैश्वानर इति । अथापि निवित्सौर्यवैश्वानरी भवति । आ यो द्यां भात्यापृथिवीमिति । एष हि द्यावापृथिव्यावाभासयति । अथापि छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति । दिवि पृष्टो अरोचतेति । एष हि दिवि पृष्टो अरोचतेति । अथापि हविष्पान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति ॥

अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिर्विश्वानरावित्यग्येते उत्तरे ज्योतिषी वैश्वानरोऽयं यत्ताभ्यां जायते । कथं त्वयमेताभ्यां जायत इति । यत्र वैद्युतः शरणमभिहन्ति यावदनुपात्तो भवति मध्यमधर्मैव तावद्भवत्युदकेन्धनः शरीरोपशमन उपादीयमान एवायं सम्पद्यत उदकोपशमनः शरीरदीप्तिः । अथादित्यात् । उदीचि प्रथमसमावृत्त आदित्ये कंसं वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमयसंस्पर्शयन्धारयति तत्प्रदीप्यते सोऽयमेव सम्पद्यते । अथाप्याह वैश्वानरो यतते सूर्येणेति । न च पुनरात्मनात्मानं संयततेऽन्येनैवान्यः संयतत इत इममादधात्यमुतोऽमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्तीतोऽस्यार्चिषस्तयोर्भासोः संसङ्गं दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् । अथ यान्येतान्यौत्तमिकानि सूक्तानि भागानि वा सावित्राणि वा सौर्याणि वा पौष्णानि वा वैष्णवानि वा वैश्वदेव्यानि वा तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादा अभविष्यन्नादित्यकर्मणा चैनमस्तोष्यन्नित्युदेषीत्यस्तमेषीति विपर्येषीति । आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादा भवन्त्यग्निकर्मणा चैनं स्तौतीति वहसीति पचसीति दहसीति ॥

यथो एतद्वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते ।

समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः ।
भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ २३ ॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति । त आ ववृत्रन्त्सदनादृतस्यादिद्घृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥

कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मयस्ते यदामुतोऽर्वाञ्चः पर्यावर्त्तन्ते सहस्थानादुदकस्यादित्यादथ घृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते । घृतमित्युदकनाम जिघर्तेः सिञ्चतिकर्मणः ॥ अथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति धामच्छदिव खलु वै भूत्वा वर्षति मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति । यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ्रश्मिभिः पर्यावर्त्ततेऽथ वर्षतीति ॥ यथो एतद्रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षित इत्याम्नायवचनादेतद्भवति ॥ यथो एतद्वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवतीत्यनिर्वचनं कपालानि भवन्त्यस्ति हि सौर्य एककपालः पञ्चकपालश्च ॥ यथो एतद् ब्राह्मणं भवतीति बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति पृथिवी वैश्वानरः संवत्सरो वैश्वानरो ब्राह्मणो वैश्वानर इति ॥ यथो एतन्निवित्सौर्यवैश्वानरी भवतीत्यस्यैव सा भवति । यो विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेदित्येष हि विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीप्यते ॥ यथो एतच्छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्भवति । जमदग्निभिराहुत इति । जमदग्नयः प्रजमिताग्नयो वा प्रज्वलिताग्नयो वा तैरभिहुतो भवति ॥ यथो एतद्धविष्पान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्भवति ॥ २४ ॥

हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ । तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधयापप्रथन्त ॥

हविर्यत्पानीयमजरं सूर्यविदि दिविस्पृश्यभिहुतं जुष्टमग्नौ तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय चैतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यो देवा इममग्निमन्नेनापप्रथन्त। अथाप्याह ॥ २५ ॥

अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत विशो राजानमुप तस्थुर्ऋग्मियम्। आ दूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ॥

अपामुपस्थ उपस्थाने महत्यन्तरिक्षलोक आसीना महान्त इति वागृह्णात

माध्यमिका देवगणा विश इव राजानमुपतस्थुर्ऋग्मियमृग्मन्तमिति वार्चनीयमिति वा पूजनीयमिति वाहरद्यं दूतो देवानां विवस्वत आदित्याद्विवस्वान्विवासनवान् प्रेरितवतः परागताद्वास्याग्नेर्वैश्वानरस्य मातरिश्वानमाहर्तारमाह । मातरिश्वा वायुर्मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति मातर्याश्वनितीति वा ॥ अथैनमेताभ्यां सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं स्तौति ॥ २६ ॥

मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् ।
मायामू तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन् ॥

मूर्धा मूर्तमस्मिन्धीयते मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्त्स एव । प्रज्ञां त्वेतां मन्यन्ते यज्ञियानां देवानां यज्ञसम्पादिनामपो यत्कर्म चरति प्रजानन्त्सर्वाणि स्थानान्यनुसञ्चरति त्वरमाणः । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २७ ॥

स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनञ्छक्तिभी रोदसिप्राम् ।
तमू अकृण्वन्त्रेधा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः ॥

स्तोमेन यं हि दिवि देवासो अग्निमजनयञ्छक्तिभिः कर्मभिर्द्यावापृथिव्योरापूरणं तमकुर्वंस्त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः । यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति हि ब्राह्मणं तदग्नीकृत्य स्तौति । अथैनमेतयादित्यीकृत्य स्तौति ॥ २८ ॥

यदेदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम् ।
यदा चरिष्णू मिथुनावभूतामादित्प्रापश्यन्भुवनानि विश्वा ॥

यदैनमदधुर्यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यमादितेयमदितेः पुत्रं यदा चरिष्णू मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिणावुषाश्चादित्यश्च । मिथुनौ कस्मान्मिनोतिः श्रयतिकर्मा थु इति नामकरणस्थकारो वा नयतिः परो वनिर्वा समाश्रितावन्योन्यं नयतो वनुतो वा । मनुष्यमिथुनावप्येतस्मादेव मेथन्तावन्योन्यं वनुत इति वा । अथैनमेतयाग्नीकृत्य स्तौति ॥ २९ ॥

यत्रा वदेते अवरः परश्च यज्ञन्योः कतरो नौ वि वेद ।

आ शंकुरित्सधमादं सखायो नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वोचत् ॥

यत्र विवदेते दैध्यौ होतारावयं चाग्निरसौ च मध्यमः कतरो नौ यज्ञे भूयो वेदेत्याशक्नुवन्ति तत्सहमदनं समानाख्याना ऋत्विजस्तेषां यज्ञं समश्नुवानानां को न इदं विवक्ष्यतीति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३० ॥

यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं सुपर्ण्यो३ वसते मातरिश्वः ।
तावद्दधात्युप यज्ञमायन्ब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन् ॥

यावन्मात्रमुषसः प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शनमिति वा । अस्त्युपमानस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधेहीति यथा । सुपर्ण्यः सुपतना एता रात्रयो वसते मातरिश्वञ्ज्योतिर्वर्णस्य तावदुपदधाति यज्ञमागच्छन्ब्राह्मणो होतास्याग्नेर्होतुरवरो निषीदन् । होतृजपस्त्वनग्निर्वैश्वानरीयो भवति । देव सवितरेतं त्वा वृणतेऽग्निं होत्राय सह पित्रा वैश्वानरेणेति । इममेवाग्निं सवितारमाह सर्वस्य प्रसवितारं मध्यमं वोत्तमं वा पितरम् । यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्वैश्वानरो निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते ॥ ३१ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः । दैवतकाण्डे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति बलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदाः तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे ।

यज्ञेषु देवमीळते ॥

द्रविणोदा यस्त्वं द्रविणस इति द्रविणसादिन इति वा द्रविणसानिन इति वा द्रविणसस्तस्मात्पिबत्विति वा । यज्ञेषु देवमीलते । याचन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति पूजयन्तीति वा ॥

तत्को द्रविणोदाः । इन्द्र इति क्रौष्टुकिः स बलधनयोर्दातृतमस्तस्य च सर्वा बलकृतिरोजसो जातमुत मन्य एनमिति चाह । अथाप्यग्निं द्राविणोदसमाहैष पुनरेतस्माज्जायते । यो अश्मनोरन्तरग्निं जजानेत्यपि निगमो भवति । अथाप्यृतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति भवति । अथाप्येनं सोमपानेन स्तौति । अथाप्याह द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदस इति ॥

अयमेवाग्निर्द्रविणोदा इति शाकपूणिराग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति । देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदामित्यपि निगमो भवति । यथो एतत्स बलधनयोर्दातृतम इति सर्वासु देवतास्वैश्वर्य्यं विद्यते । यथो एतदोजसो जातमुत मन्य एनमिति चाहेत्ययमप्यग्निरोजसा बलेन मथ्यमानो जायते तस्मादेनमाह सहसस्पुत्रं सहसः सूनुं सहसो यहुम् । यथो एतदग्निं द्राविणोदसमाहेत्यृत्विजोऽत्र द्राविणोदस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते चैनं जनयन्तीति । ऋषीणां पुत्रो अधिराज एष इत्यपि निगमो भवति । यथो एतत्तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति भवतीति भक्तिमात्रं तद्भवति यथा वायव्यानीति सर्वेषां सोमपात्राणाम् । यथो एतत्सोमपानेनैनं स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते । सोमं पिब मन्दसानो गणश्रिभिरित्यपि निगमो भवति । यथो एतद् द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदस इत्यस्यैव तद्भवति ॥ २ ॥

मेद्यन्तु ते वह्नयो येभिरीयसेऽरिषण्यन्वीळयस्वा वनस्पते ।

आयूया धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥

मेद्यन्तु ते वह्नयो वोढारो येर्यास्यसि । धिष्ण्यो धिषण्यो धिषणाभवः । धिषणा वाग्धिषेर्दधात्यर्थे धीसादिनी वा धीसानिनीति वा । वनस्पत इत्येनमाहैष हि वनानां पाता वा पालयिता वा । वनं वनोतेः । पिबर्तुभिः कालैः ॥ ३ ॥

अथात आप्रियः ॥ आप्रियः कस्मादाप्नोतेः प्रीणातेर्वाप्रीभिराप्रीणातीति च ब्राह्मणम् । तासामिध्मः प्रथमागामी भवतीध्मः समिन्धनात् । तस्यैषा भवति ॥ ४ ॥

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः ।
आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान् त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥

समिद्धोऽद्य मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे देवो देवान्यजसि जातवेद आ च वह मित्रमहश्चिकित्वाँश्चेतनावाँस्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः प्रवृद्धचेताः । यज्ञेध्म इति कात्थक्योऽग्निरिति शाकपूणिः ॥

तनूनपादाज्यं भवति नपादित्यननन्तरायाः प्रजाया नामधेयं निर्णततमा भवति गौरत्र तनूरुच्यते तता अस्यां भोगास्तस्याः पयो जायते पयस आज्यं जायते । अग्निरिति शाकपूणिरापोऽत्र तन्व उच्यन्ते तता अन्तरिक्षे ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्त ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायते । तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समञ्जन्त्स्वदया सुजिह्व ।
मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन्देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः ॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्यज्ञस्य यानान्मधुना समञ्जन्त्स्वदय कल्याणजिह्व मननानि च नो धीभिर्यज्ञं च समर्धय देवान्नो यज्ञं गमय ॥

नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति । अग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति । तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः ।
ये सुक्रतवः शुचयो धियन्धाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुपस्तुमो यज्ञियस्य यज्ञैर्ये सुकर्माणः शुचयो धियं धारयितारः स्वदयन्तु देवा उभयानि हवींषि सोमं चेतराणि चेति वा तान्त्राणि चावापिकानि चेति वा ॥

ईल ईट्टेः स्तुतिकर्मण इन्धतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥

आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चा याह्यग्ने वसुभिः सजोषाः ।
त्वं देवानामसि यह्व होता स एनान्यक्षीषितो यजीयान् ॥

आहूयमान ईलितव्यो वन्दितव्यश्चायाह्यग्ने वसुभिः सहजोषणस्त्वं देवानामसि यह्व होता । यह्व इति महतो नामधेयं यातश्च हूतश्च भवति । स एनान्यक्षीषितो यजीयान् । इषितः प्रेषित इति वाधीष्ट इति वा यजीयान्यष्टृतरः ॥

बर्हिः परिबर्हणात् । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्नाम् ।
व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वसनायास्याः प्रवृज्यतेऽग्रेऽह्नां बर्हिः पूर्वाह्णे तद्विप्रथते वितरं वितीर्णतरमिति वा विस्तीर्णतरमिति वा वरीयो वरतरमुरुतरं वा देवेभ्यश्चादितये च स्योनम् । स्योनमिति सुखनाम स्यतेरवस्यन्त्येतत्सेवितव्यं भवतीति वा ॥

द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा । तासामेषा भवति ॥ ९ ॥

व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः ।
देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥

व्यञ्चनवत्य उरुत्वेन विश्रयन्तां पतिभ्य इव जाया ऊरू मैथुने धर्मे शुशोभिषमाणाः । वरतममङ्गमूरू । देव्यो द्वारो बृहत्यो महत्यो विश्वमिन्वा विश्वमाभिरेति । यज्ञे गृहद्वार इति कात्थक्योऽग्निरिति शाकपूणिः ॥

उषासानक्तोषाश्च नक्ता चोषा व्याख्याता । नक्तेति रात्रिनामानक्ति

भूतान्यवश्यायेनापि वा नक्ताव्यक्तवर्णा । तयोरेषा भवति ॥ १० ॥

आ सुष्वयन्ती यजते उपाके उषासानक्ता सदतां नि योनौ ।
दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशं दधाने ॥

सेष्मीयमाणे इति वा सुष्वापयन्त्याविति वासीदतामिति वा न्यासीदतामिति वा यज्ञिये उपक्रान्ते दिव्ये योषणे बृहत्यौ महत्यौ सुरुक्मे सुरोचने अधिदधाने शुक्रपेशसं श्रियम् । शुक्रं शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । पेश इति रूपनाम पिंशतेर्विपिशितं भवति ॥ दैव्या होतारा दैव्यौ होतारावयं चाग्निरसौ च मध्यमः । तयोरेषा भवति ॥ ११ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषो यजध्यै ।
प्रचोदयन्ता विदथेषु कारू प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥

दैव्यौ होतारौ प्रथमौ सुवाचौ निर्मिमानौ यज्ञं मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय । प्रचोदयमानौ यज्ञेषु कर्त्तारौ पूर्वस्यां दिशि यष्टव्यामिति प्रदिशन्तौ ॥

तिस्रो देवीस्तिस्रो देव्यः । तासामेषा भवति ॥ १२ ॥

आ नो यज्ञं भारती तूयमेत्विळा मनुष्वदिह चेतयन्ती ।
तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं स्योनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥

ऐतु नो यज्ञं भारती क्षिप्रम् । भरत आदित्यस्तस्य भाः । इला च मनुष्यवदिह चेतयमाना तिस्रो देव्यो बर्हिरिदं सुखं सरस्वती च सुकर्माण आसीदन्तु ।
त्वष्टा तूर्णमश्नुत इति नैरुक्तास्त्विषेर्वा स्याद् दीप्तिकर्मणस्त्वक्षतेर्वा स्यात्करोतिकर्मणः । तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिंशद्भुवनानि विश्वा । तमद्य होतरिषितो यजीयान्देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥

य इमे द्यावापृथिव्यौ जनयित्र्यौ रूपैरकरोद्भूतानि च सर्वाणि तमद्य होतरिषितो यजीयान्देवं त्वष्टारमिह यज विद्वान् । माध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुर्मध्यमे च स्थाने समाम्नातोऽग्निरिति शाकपूणिः । तस्यैषापरा भवति ॥ १४ ॥

आविष्ट्यो वर्धते चारुरासु जिह्मानामूर्ध्वः स्वयशा उपस्थे । उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ॥

आविरावेदनात्तत्यो वर्धते चारु रासु । चारु चरतेर्जिह्मं जिहीतेरूर्ध्व उच्छ्रितो भवति । स्वयशा आत्मयशा उपस्थ उपस्थाने । उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात् । प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते । द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वारणी इति वा प्रत्यक्ते सिंहं सहनं प्रत्यासेवेते ॥ १५ ॥

वनस्पतिर्व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

उपावसृज त्मन्यासमञ्जन्देवानां पाथ ऋतुथा हवींषि । वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥

उपावसृजात्मनात्मानं समञ्जन्देवानामन्नमृतावृतौ हवींषि कालेकाले । वनस्पतिः शमिता देवो अग्निरित्येते त्रयः स्वदयन्तु हव्यं मधुना च घृतेन च । तत्को वनस्पतिः । यूप इति कात्थक्यो ऽग्निरिति शाकपूणिः । तस्यैषापरा भवति ॥ १७ ॥

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना दैव्येन । यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे ॥

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवान्कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन च घृतेन च । यदूर्ध्वं स्थास्यसि द्रविणानि च नो दास्यसि यद्वा ते कृतः क्षयो मातुरस्या उपस्थ उपस्थाने । अग्निरिति शाकपूणिः । तस्यैषापरा भवति ॥ १८ ॥

देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण प्रदिवस्ते अर्थम् । प्रदक्षिणिद्रशनया नियूय ऋतस्य वक्षि पथिभी रजिष्ठैः ॥

देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण ऋतपर्णानि वोपमार्थे स्याद्धिरण्यवर्ण-पर्णेति प्रदिवस्ते अर्थं पुराणस्ते सोऽर्थो यं ते प्रब्रूमो यज्ञस्य वह पथिभी रजिष्ठै-ऋजुतमैः रजस्वलतमैस्तपिष्ठतमैरिति वा । तस्यैषापरा भवति ॥ १९ ॥

वन॑स्पते रश॒नया॑ नि॒यूय॑ पि॒ष्टत॑मया व॒युना॑नि वि॒द्वान् ।

वह॑ देव॒त्रा दि॑धि॒षो ह॒वींषि॒ प्र च॑ दा॒तार॑म॒मृते॑षु वोचः ॥

वनस्पते रशनया नियूय सुरूपतमया वयुनानि विद्वान् प्रज्ञानानि प्रजानन्वह देवान् यज्ञे दातुर्हवींषि प्रब्रूहि च दातारममृतेषु देवेषु ॥

स्वाहाकृतयः स्वाहेत्येतत्सु आहेति वा स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा । तासामेषा भवति ॥ २० ॥

स॒द्यो जा॒तो व्य॑मिमीत य॒ज्ञम॒ग्निर्दे॒वाना॑मभवत्पु॒रो॒गाः ।

अ॒स्य होतुः॑ प्र॒दिश्यृ॒तस्य॑ वा॒चि स्वाहा॑कृतं ह॒विर॑दन्तु दे॒वाः ॥

सद्यो जायमानो निरमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाम्यस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य वाच्यास्ये स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवा इति यजन्ति ॥

इतीमा आप्रीदेवता अनुक्रान्ताः ॥ अथ किंदेवताः प्रयाजानुयाजाः आग्नेया इत्येके ॥ २१ ॥

प्र॒या॒जान्मे॑ अनुया॒जाँश्च॒ केव॑ला॒नूर्ज॑स्वन्तं ह॒विषो॑ दत्त भा॒गम् ।

घृ॒तं चा॒पां पुरु॑षं॒ चौष॑धीनाम॒ग्नेश्च॑ दी॒र्घमायु॑रस्तु दे॒वाः ॥

तव॑ प्रया॒जा अ॑नुया॒जाश्च॒ केव॑ल॒ ऊर्ज॑स्वन्तो ह॒विषः॑ सन्तु भा॒गाः ।

तवा॑ग्ने य॒ज्ञो३॑ऽयम॑स्तु सर्व॒स्तुभ्यं॑ नमन्तां प्र॒दिश॒श्चत॑स्रः ॥

आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । छन्दोदेवता इत्यपरं छन्दांसि वै प्रयाजाश्छन्दांस्यनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । ऋतुदेवता इत्यपरमृतवो वै प्रयाजा ऋतवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । पशुदेवता इत्यपरं पशवो वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । प्राणदेवता इत्यपरं प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वा अनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । आत्मदेवता इत्यपरमात्मा वै

प्रयाजा आत्मा वा अनुयाजा इति च ब्राह्मणम्। आग्नेया इति तु स्थितिः। भक्तिमात्रमितरत्। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्निति ह विज्ञायते ॥ तान्येतान्येकादशाप्रीसूक्तानि। तेषां वासिष्ठमात्रेयं वाध्र्यश्वं गार्त्समदमिति नाराशंसवन्ति मैधातिथं दैर्घतमसं प्रैषिकमित्युभयवन्त्यतोऽन्यानि तनूनपात्वन्ति ॥ २२ ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः। दैवतकाण्डे
द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्त्वानि स्तुतिं लभन्ते तान्यतो ऽनुक्रमिष्यामः। तेषामश्वः प्रथमागामी भवति। अश्वो व्याख्यातः। तस्यैषा भवति॥ १॥

मा नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो अर्य॒मायुरिन्द्र॑ ऋभु॒क्षा म॒रुतः॒ परि॑ख्यन्।
यद्वा॒जिनो॑ दे॒वजा॑तस्य॒ सप्तेः॑ प्रव॒क्ष्यामो॑ वि॒दथे॑ वी॒र्या॑णि॥

यद्वाजिनो देवैर्जातस्य सप्तेः सरणस्य प्रवक्ष्यामो यज्ञे विदथे वीर्याणि मा नस्तं मित्रश्च वरुणश्चार्यमा चायुश्च वायुरयन इन्द्रश्चोरुक्षयण ऋभूणां राजेति वा मरुतश्च परिख्यन्॥ शकुनिः शक्नोत्युन्नेतुमात्मानं शक्नोति नदितुमिति वा शक्नोति तकितुमिति वा सर्वतः शङ्करो ऽस्त्विति वा शक्नोतेर्वा। तस्यैषा भवति॥ २॥

कनि॑क्रदज्ज॒नुषं॑ प्रब्रु॒वाण इय॑र्ति॒ वाच॑मरि॒तेव॒ नाव॑म्।
अश्वो॑ वोळ्हा॑ सु॒खं रथं॑ हस॒नामु॑पम॒न्त्रिणः॑।
शेपो॑ रोम॑ण्वन्तौ भे॒दौ वारि॑न्म॒ण्डूक॑ इच्छति
इन्द्रा॑येन्दो॒ परि॑ स्रव॥

अश्वो वोढा सुखं वोढा रथं वोढा। सुखमिति कल्याणनाम कल्याणं पुण्यं सुहितं भवति सुहितं गम्यतीति वा। हसैता वा पाता वा पालयिता वा। शेपमृच्छतीति वारि वारयति॥

मानो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति॥ ३॥

सु॒म॒ङ्गल॑श्च शकुने॒ भवा॑सि॒ मा त्वा॒ का चि॑दभि॒भा
विश्व्या॑ विदत्॥

न्यक्रन्दीज्जन्म प्रब्रुवाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचमारयितेव नावम्। सुमङ्गलश्च शकुने भव कल्याणमङ्गलः। मङ्गलं गिरतेर्गृणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वाङ्गलमङ्गवन्मज्जयति पापकमिति नैरुक्ता मां गच्छत्विति वा। मा च त्वा का चिदभिभूतिः सर्वतो विदत्। गृत्समदमर्थमभ्युत्थितं कपिञ्जलो ऽ-

भित्रवाशे । तदभिवादिन्येषगर्भवति ॥ ४ ॥

भद्रं वंद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वंद ।
भद्रं पुरस्तान्नो वद भद्रं पश्चात्कपिञ्जल ॥

इति सा निगदव्याख्याता । गृत्समदो गृत्समदनो गृत्स इति मेधाविनाम गृणातेः स्तुतिकर्मणः ॥

मण्डूका मज्जूका मज्जनान्मदतेर्वा मोदतिकर्मणो मन्दतेर्वा तृप्तिकर्मणः । मण्डयतेरिति वैयाकरणा मण्ड एषामोक इति वा मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा । तेषामेषा भवति ॥ ५ ॥

संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रंतचारिणः ।
वाचं पर्जन्यंजिन्वितां प्र मण्डूका अवादिषुः ॥

संवत्सरं शिश्याना ब्राह्मणा व्रतचारिणो ऽब्रुवाणा अपि वोपमार्थे स्याद् ब्राह्मणा इव व्रतचारिण इति वाचं पर्जन्यप्रीतां प्रावादिषुर्मण्डूकाः । वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव तं मण्डूका अन्वमोदन्त स मण्डूकाननुमोदमानान्दृष्ट्वा तुष्टाव । तदभिवादिन्येषगर्भवति ॥ ६ ॥

उप प्र वंद मण्डूकि वर्षमा वंद तादुरि ।
मध्ये हृदस्यं प्लवस्व विगृह्यं चतुरः पदः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

अक्षा अश्नुवत एनानिति वाभ्यश्नुवत एभिरिति वा । तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥

प्रावेपा मां बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः ।
सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥

प्रवेपिणो मा महतो विभीदकस्य फलानि मादयन्ति प्रवातेजाः प्रवणेजा इरिणे वर्त्तमानाः । इरिणं निर्ऋणमृणातेरपार्णं भवत्यपरता अस्मादोषधय इति वा । सोमस्येव मौजवतस्य भक्षः । मौजवतो मूजवति जातो मूजवान् पर्वतो

मुञ्जवान्मुञ्जो विमुच्यत इषीकयेषीकेषतेर्गतिकर्मण इयमपीतरेषीकैतस्मादेव । विभीदको विभेदनाज्ज्ञागृविर्जागरणान्मह्यमचच्छदत् । प्रशंसत्येनान्प्रथमया निन्दत्युत्तराभिर्ऋषेरक्षपरिद्यूनस्यैतदार्षं वेदयन्ते ॥

ग्रावाणो हन्तेर्वा गृणातेर्वा गृह्णातेर्वा । तेषामेषा भवति ॥ ८ ॥

प्रैते वदन्तु प्र वयं वदाम ग्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः ।
यदद्रयः पर्वताः साकमाशवः श्लोकं घोषं भरथेन्द्राय सोमिनः ॥

प्रवदन्त्वेने प्रवदाम वयं ग्रावभ्यो वाचं वदत वदद्भ्यो यदद्रयः पर्वता अदरणीयाः सह सोममाशवः क्षिप्रकारिणः । श्लोकः शृणोतेर्घोषो घुष्यतेः । सोमिनो यूयं स्थेति वा सोमिनो गृहेष्विति वा ॥

येन नराः प्रशस्यन्ते स नाराशंसो मन्त्रस्तस्यैषा भवति ॥ ९ ॥

अमन्दान्त्स्तोमान्प्रभरे मनीषा सिन्धावधि क्षियतो भाव्यस्य ।
यो मे सहस्रममिमीत सवानतूर्तो राजा श्रव इच्छमानः ॥

अमन्दान्त्स्तोमानबालिशाननल्पान्वा । बालो बलवर्ती भर्तव्यो भवत्यम्बास्मा अलं भवतीति वाम्बास्मै बलं भवतीति वा बलो वा प्रतिषेधव्यवहितः । प्रभरे मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वा सिन्धावधि निवसतो भावयव्यस्य राज्ञो यो मे सहस्रं निरमिमीत सवानतूर्तो राजातूर्ण इति वात्वरमाण इति वा प्रशंसामिच्छमानः ॥ १० ॥

यज्ञसंयोगाद्राजा स्तुतिं लभेत राजसंयोगाद्युद्धोपकरणानि । तेषां रथः प्रथमगामी भवति । रथो रंहतेर्गतिकर्मणः स्थिरतेर्वा स्याद्विपरीतस्य रममाणोऽस्मिंस्तिष्ठतीति वा रपतेर्वा रसतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ११ ॥

वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।
गोभिः सन्नद्धो असि वीळयस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥

वनस्पते दृढाङ्गो हि भवास्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः कल्याणवीरो गोभिः

सन्नद्धो असि वीलयस्वेति संस्तम्भस्वास्थाता ते जयतु जेतव्यानि ॥

दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणं द्रुमो भिन्न इति वा दुन्दुभ्यतेर्वा स्याच्छब्दकर्मणः। तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥

उप श्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्ठितं जगत्।
स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूराद्दवीयो अप सेध शत्रून् ॥

उपश्वासय पृथिवीं च दिवं च बहुधा ते घोषं मन्यतां विष्ठितं स्थावरं जङ्गमं च यत्स दुन्दुभे सहजोषण इन्द्रेण च देवैश्च दूराद् दूरतरमपसेध शत्रून् ॥

इषुधिरिषूणां निधानम् । तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चा कृणोति समनावगत्य ।
इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥

बहूनां पिता बहुरस्य पुत्र इतीषूनभिप्रेत्य प्रस्मयत इवापाव्रियमाणः शब्दानुकरणं वा । सङ्काः सचतेः सम्पूर्वाद्वा किरतेः । पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूत इति व्याख्यातम् ॥

हस्तघ्नो हस्ते हन्यते । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्याया हेतिं परिबाधमानः ।
हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परि पातु विश्वतः ॥

अहिरिव भोगैः परिवेष्टयति बाहुं ज्याया वधात्परित्रायमाणो हस्तघ्नः सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजानन्पुमान्पुरुमना भवति पुंसतेर्वा ॥

अभीशवो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १५ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्र यत्र कामयते सुषारथिः ।
अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरस्तात्सतो यत्र यत्र कामयते सुषारथिः कल्याण-सारथिरभीशूनां महिमानं पूजयामि मनः पश्चात्सन्तो ऽनुयच्छन्ति रश्मयः ॥

धनुर्धन्वतेर्गतिकर्मणो वधकर्मणो वा धन्वन्त्यस्मादिषवः । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।
धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ।

इति सा निगदव्याख्याता । समदः समदो वात्तेः सम्मदो वा मदतेः ॥

ज्या जयतेर्वा जिनातेर्वा प्रजावयतीषूनिति वा । तस्या एषा भवति ॥ १७ ॥

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिषस्वजाना ।
योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्ती ॥

वक्ष्यन्तीवागच्छति कर्णं प्रियमिव सखायमिषुं परिष्वजमाना योषेव शिङ्क्ते शब्दं करोति वितताधि धनुषि ज्येयं समने सङ्ग्रामे पारयन्ती पारं नयन्ती ॥

इषुरिषतेर्गतिकर्मणो वधकर्मणो वा । तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥

सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता ।
यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् ॥

सुपर्णं वस्त इति वाजानभिप्रेत्य मृगमयोऽस्या दन्तो मृगयतेर्वा गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूतेति व्याख्यातम् । यत्र नराः सन्द्रवन्ति च विद्रवन्ति च तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यच्छन्तु शरणं सङ्ग्रामेषु ॥

अश्वाजनीं कशेत्याहुः । कशा प्रकाशयति भयमश्वाय कृष्यतेर्वाणूभावाद्वाक्पुनः प्रकाशयत्यर्थान्खशया क्रोशतेर्वा । अश्वकशाया एषा भवति ॥ १९ ॥

आ जङ्घन्ति सान्वेषां जघनाँ उप जिघ्नते ।
अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्त्समत्सु चोदय ॥

आघ्नन्ति सानून्येषां सरणानि सक्थीनि । सक्थि सचतेरासक्तोऽस्मिन्कायः । जघनानि चोपघ्नन्ति । जघनं जङ्घन्यतेः । अश्वाजनि प्रचेतसः प्रवृद्धचेतसोऽश्वा-

न्तसमत्सु समरणेषु सङ्ग्रामेषु चोदय ॥

उलूखलमुरुकरं वोर्करं वोर्ध्वखं वा । उरु मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभवदुरुकरं चैतदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणम् । तस्यैषा भवति ॥ २० ॥

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे ।

इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ २१ ॥

वृषभः प्रजां वर्षतीति वातिवृहति रेत इति वा तद्वृषकर्मा वर्षणाद्वृषभः । तस्यैषा भवति ॥ २२ ॥

न्यंक्रन्दयन्नुपयन्त एनममेहयन्वृषभं मध्य आजेः ।

तेन सूभर्वं शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय ॥

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनमिति व्याख्यातममेहयन्वृषभं मध्य आजेराजयनस्याजवनस्येति वा तेन तं सूभर्वं राजानम् (भर्वतिरत्तिकर्मा) तद्वा सूभर्वं सहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय । प्रधन इति सङ्ग्रामनाम प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि भवन्ति ॥

द्रुघणो द्रुममयो घणः । तत्रेतिहासमाचक्षते । मुद्गलो भार्म्यश्व ऋषिर्वृषभं च द्रुघणं च युक्त्वा सङ्ग्रामे व्यवहृत्याजिं जिगाय । तदभिवादिन्येषर्ग्भवति ॥ २३ ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य युञ्जं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानम् ।
येन जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य सहयुजं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानं येन जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु । पृतनाज्यमिति सङ्ग्रामनाम पृतनानामजनाद्वाजयनाद्वा । मुद्गलो मुद्गवान् मुद्गिलो वा मदनं गिलतीति वा मदङ्गिलो वा मुदङ्गिलो वा । भार्म्यश्वो भृम्यश्वस्य पुत्रो भृम्यश्वो भृमयोऽस्याश्वा अश्वभरणाद्वा ।

पितुरित्यन्ननाम पातेर्वा पिबतेर्वा प्यायतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ २४ ॥

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् ।
यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥

तं पितुं स्तौमि महतो धारयितारं बलस्य तविषीति बलनाम तवतेर्वा वृद्धिकर्मणो यस्य त्रित ओजसा बलेन त्रितस्त्रिस्थान इन्द्रो वृत्रं विपर्वाणं व्यर्दयति ॥

नद्यो व्याख्याताः । तासामेषा भवति ॥२५ ॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या ।
असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्या सुषोमया ॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि परुष्णि स्तोममासेवध्वमसिक्न्या च सह मरुद्वृधे वितस्तया चार्जीकीय आशृणुहि सुषोमया चेति समस्तार्थः । अथैकपदनिरुक्तम् । गङ्गा गमनाद्यमुना प्रयुवती गच्छतीति वा प्रवियुतं गच्छतीति वा । सरस्वती सर इत्युदकनाम सर्तेस्तद्वती । शुतुद्री शुद्राविणी क्षिप्रद्राविण्याशु तुन्नेव द्रवतीति वा । इरावतीं परुष्णीत्याहुः पर्ववती भास्वती कुटिलगामिनी । असिक्न्यशुक्लासिता सितमिति वर्णनाम तत्प्रतिषेधोऽसितम् । मरुद्वृधाः सर्वा नद्यो मरुत एना वर्धयन्ति । वितस्ताविदग्धा विवृद्धा महाकूला । आर्जीकीयां विपाडित्याहुर्ऋजूकप्रभवा वर्जुगामिनी वा । विपाड्विपाटनाद्वा विपाशनाद्वा विप्रापणाद्वा पाशा अस्यां व्यपाशयन्त वसिष्ठस्य मुमूर्षतस्तस्माद्विपाडुच्यते पूर्वमासीदुरुञ्जिरा । सुषोमा सिन्धुर्यदेनामभिप्रसुवन्ति नद्यः सिन्धुः स्यन्दनात् ॥

आप आप्नोतेः । तासामेषा भवति ॥ २६ ॥

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।
महे रणाय चक्षसे ॥

आपो हि स्थ सुखभुवस्ता नोऽन्नाय धत्त महते च नो रणाय रमणीयाय च दर्शनाय ॥ ओषधय ओषद्धयन्तीति वौषत्येना धयन्तीति वा दोषं धयन्तीति वा । तासामेषा भवति ॥ २७ ॥

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । मनै नु

बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥

या ओषधयः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा मन्ये नु तद् बभ्रूणामहं बभ्रुवर्णानां हरणानां भरणानामिति वा शतं धामानि सप्त चेति। धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति। जन्मान्यत्राभिप्रेतानि सप्तशतं पुरुषस्य मर्मणां तेष्वेना दधतीति वा ॥

रात्रिर्व्याख्याता। तस्या एषा भवति ॥ २८ ॥

आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुरप्रायि धामभिः।
दिवः सदांसि बृहती वि तिष्ठस आ त्वेषं वर्त्तते तमः ॥

आपूपुरस्त्वं रात्रि पार्थिवं रजः स्थानैर्मध्यमस्य दिवः सदांसि बृहती महती वितिष्ठस आवर्त्तते त्वेषं तमो रजः ॥

अरण्यान्यरण्यस्य पत्न्यरण्यमपार्णं ग्रामादरमणं भवतीति वा। तस्या एषा भवति ॥ २९ ॥

अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि।
कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीरिव विन्दती३ँ ॥

अरण्यानीत्येनामामन्त्रयते यासावरण्यानि वनानि पराचीव नश्यसि कथं ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीर्विन्दतीवेति। इवः परिभयार्थे वा ॥

श्रद्धा श्रद्धानात्। तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥

श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः।
श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि ॥

श्रद्धयाग्निः साधु समिध्यते श्रद्धया हविः साधु हूयते श्रद्धां भगस्य भागधेयस्य मूर्धनि प्रधानाङ्गे वचनेनावेदयामः ॥

पृथिवी व्याख्याता। तस्या एषा भवति ॥ ३१ ॥

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी।

यच्छा॑ नः॒ शर्म॑ स॒प्रथः॑ ॥

सुखा नः पृथिवि भवानृक्षरा निवेशन्यृक्षरः कण्टक ऋच्छतेः । कण्टकः कन्तपो वा कृन्तन्तेर्वा कण्टतेर्वा स्यादुगतिकर्मण उद्गततमो भवति । यच्छ नः शर्म शरणं सर्वतः पृथु ॥

अप्वा व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३२ ॥

अ॒मीषां॑ चि॒त्तं प्र॑तिलो॒भय॑न्ती गृ॒हा॒णाङ्गा॑न्यप्वे॒ परे॑हि ।
अ॒भि प्रेहि॒ निर्द॑ह हृ॒त्सु शोकै॑र॒न्धेना॒मित्रा॒स्तम॑सा सचन्ताम्॥

अमीषां चित्तानि प्रज्ञानानि प्रतिलोभयमाना गृहाणाङ्गान्यप्वे परेह्यभिप्रेहि निर्दहैषां हृदयानि शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा संसेव्यन्ताम् ॥

अग्नाय्यग्नेः पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥

इ॒हेन्द्रा॒णीमुप॑ ह्वये वरु॒णानीं॑ स्व॒स्तये॑ ।
अ॒ग्नायीं॒ सोम॑पीतये ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ ३४ ॥

अथातोऽष्टौ द्वन्द्वानि ॥ उलूखलमुसले उलूखलं व्याख्यातम् । मुसलं मुहुः सरम् । तयोरेषा भवति ॥ ३५ ॥

आ॒यजी॑ वा॒जसा॑तमा॒ ता ह्यु१॒॑च्चा वि॑जर्भृ॒तः ।
हरी॑ इ॒वान्धां॑सि॒ बप्स॑ता ॥

आयष्टव्ये अन्नानां सम्भक्ततमे ते ह्युच्चैर्विह्रियेते हरी इवान्नानि भुञ्जाने ॥ हविर्धाने हविषां निधाने । तयोरेषा भवति ॥ ३६ ॥

आ वा॒मु॒पस्थ॑मद्रुहा दे॒वाः सी॑दन्तु य॒ज्ञियाः॑ ।
इ॒हाद्य सोम॑पीतये ॥

आसीदन्तु वामुपस्थमुपस्थानमद्रोग्धव्ये इति वा यज्ञिया देवा यज्ञसम्पादिन इहाद्य सोमपानाय ॥

द्यावापृथिव्यौ व्याख्याते । तयोरेषा भवति ॥ ३७ ॥

द्यावा॑ नः पृथि॒वी इ॒मं सि॒ध्रम॒द्य दि॑वि॒स्पृश॑म् ।
य॒ज्ञं दे॒वेषु॑ यच्छताम् ॥

द्यावापृथिव्यौ न इमं साधनमद्य दिविस्पृशं यज्ञं देवेषु नियच्छताम् ॥

विपाट्छुतुद्र्यौ व्याख्याते । तयोरेषा भवति ॥ ३८ ॥

प्र पर्व॑ताना॒मु॒श॒ती उ॒पस्था॒दश्वे॑ इव॒ विषि॑ते॒ हास॑माने ।
गावे॑व शु॒भ्रे मा॒तरा॑ रिहा॒णे विपा॑ट्छुतु॒द्री पय॑सा जवेते ॥

पर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुशत्यौ कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विषण्णे इति वा हासमाने हासतिः स्पर्धायां हर्षमाणे वा । गावाविव शुभ्रे शोभने मातरौ संरिहाणे विपाट्छुतुद्र्यौ पयसा प्रजवेते ॥

आर्त्नी अर्तन्यौ वारण्यौ वारिषण्यौ वा । तयोरेषा भवति ॥ ३९ ॥

ते आ॒चर॑न्ती॒ सम॑नेव॒ योषा॑ मा॒तेव॑ पु॒त्रं बि॑भृता॒मु॒पस्थे॑ ।
अप॒ शत्रू॑न्विध्यतां संविदा॒ने आर्त्नी॑ इ॒मे वि॑ष्फु॒रन्ती॑ अ॒मित्रा॑न् ॥

ते आचरन्त्यौ समनसाविव योषे मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थ उपस्थानेऽपविध्यतां शत्रून्त्संविदाने आर्त्न्याविमे विघ्नत्यावमित्रान् ॥

शुनासीरौ शुनो वायुः शु एत्यन्तरिक्षे सीरः आदित्यः सरणात् । तयोरेषा भवति ॥ ४० ॥

शुना॑सीरावि॒मां वाचं॑ जुषेथा॒ं यद्दि॒वि च॒क्रथुः॒ पयः॑ ।
तेने॒मामुप॑ सिञ्चतम् ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयित्र्यौ द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वा सस्यं च समाचेति कात्थक्यः । तयोरेष सम्प्रैषो भवति ॥ ४१ ॥

देवी जोष्ट्री वसुधिती ययोरन्याघा द्वेषांसि यूयवदान्या ।
वक्षद्वसु वार्याणि यजमानाय वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥

देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयित्र्यौ वसुधिती वसुधान्यौ ययोरन्याघानि द्वेषांस्यव-यावयत्यावहत्यन्या वसूनि वननीयानि यजमानाय वसुवननाय च वसुधानाय च वीतां पिबेतां कामयेतां वा । यजेति सम्प्रैषः ॥

देवी ऊर्जाहुती देव्या ऊर्जाहूवान्यौ द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वा सस्यं च समाचेति कात्थक्यः । तयोरेष सम्प्रैषो भवति ॥ ४२ ॥

देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्या वक्षत्सग्धिं सपीतिमन्या
नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती
ऊर्जयमाने अधातां वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥

देवी ऊर्जाहुती देव्या ऊर्जाहूवान्यावन्नं च रसं चावहत्यावहत्यन्या सहजग्धिं च सहपीतिं चान्या नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवननाय च वसुधानाय च वीतां पिबेतां कामयेतां वा । यजेति सम्प्रैषः ॥ ४३ ॥

इति नवमोऽध्यायः । दैवतकाण्डे

तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथातो मध्यस्थाना देवताः । तासां वायुः प्रथमागामी भवति । वायुर्वातेर्वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मणः । एतेरिति स्थौलाष्ठीविरनर्थको वकारः । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः ।
तेषां पाहि श्रुधी हवम् ॥

वायवायाहि दर्शनीयेमे सोमा अरङ्कृता अलङ्कृतास्तेषां पिब शृणु नो ह्वानमिति । कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ १ ॥

आसस्राणासः शवसानमच्छेन्द्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः ।
अभि श्रव ऋज्यन्तो वहेयुर्नू चिन्नु वायोरमृतं वि दस्येत् ॥

आससृवांसोऽभिबलायमानमिन्द्रं कल्याणचक्रे रथे योगाय रथ्या अश्वा रथस्य वोढार ऋज्यन्त ऋजुगामिनोऽन्नमभिवहेयुर्नवं च पुराणं च । श्रव इत्यन्ननाम श्रूयत इति सतः । वायोश्चास्य भक्तो यथा न विदस्योदीति । इन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्टुकं वायुकर्मोभयप्रधानेत्यपरम् ॥

वरुणो वृणोतीति सतः । तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥

नीचीनवारं वरुणः कवन्धं प्र ससर्ज रोदसी अन्तरिक्षम् ।
तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्व्युनत्ति भूम ॥

नीचीनद्वारं वरुणः कवन्धं मेघम् । कवनमुदकं भवति तदस्मिन्धीयत उदकमपि कवन्धमुच्यते बन्धिरनिभृतत्वे कमनिभृतं च । प्रसृजति द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च । महत्त्वेन तेन सर्वस्य भुवनस्य राजा यवमिव वृष्टिर्व्युनत्ति भूमिम् । तस्यैषापरा भवति ॥ ४ ॥

तमू षु समना गिरा पितॄणां च मन्मभिः ।
नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्यः सिन्धूनामुपोदये सप्तस्वसा स मध्यमो नभन्तामन्यके समे ॥

तं स्वभिष्टौमि समानया गिरा गीत्या स्तुत्या पितॄणां च मननीयैः स्तोमैर्नाभाकस्य प्रशस्तिभिः । ऋषिर्नाभाको बभूव । यः स्यन्दमानानामासामुपामुपोदये सप्तस्वसारमेनमाह वाग्भिः स मध्यम इति निरुच्यतेऽथैष एव भवति । नभन्तामन्यके समे । मा भूवन्नन्यके सर्वे ये नो द्विषन्ति दुर्धियः पापधियः पापसङ्कल्पाः ॥

रुद्रो रौतीति सतो रोरूयमाणो द्रवतीति वा रोदयतेर्वा । यदरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति काठकम् । यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकम् तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवाय स्वधाव्ने ।
अषाळ्हाय सहमानाय वेधसे तिग्मायुधाय भरता शृणोतु नः ।

इमा रुद्राय दृढधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवायान्नवतेऽषाढायान्यैः सहमानाय विधात्रे तिग्मायुधाय भरत शृणोतु नस्तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मण आयुधमायोधनात् । तस्यैषापरा भवति ॥ ६ ॥

या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि क्ष्मया चरति परि सा वृणक्तु नः ।
सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः ॥

या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि दिवोऽधि । दिद्युद् द्यतेर्वा द्युतेर्वा द्योततेर्वा । क्ष्मया चरति । क्ष्मा पृथिवी । तस्यां चरति तया चरति विक्ष्मापयन्ती चरतीति वा परिवृणक्तु नः सा । सहस्रं ते स्वाप्तवचनभैषज्यानि मा नस्त्वं पुत्रेषु च पौत्रेषु च रीरिषः । तोकं तुद्यतेस्तनयं तनोतेः । अग्निरपि रुद्र उच्यते । तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥

जराबोध तद्विविड्ढि विशेविशे यज्ञियाय ।
स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥

जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणस्तां बोध तया बोधयितरिति वा तद्विविड्ढि तत्कुरु मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय । स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम् ॥

इन्द्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयत इति वेरां धारयत इति वेन्दवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति वेन्धे भूतानीति वा। तद्यदेनं प्राणैः समैन्धंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते। इदं करणादित्याग्रयणः। इदं दर्शनादित्यौपमन्यवः। इन्दतेर्वैश्वर्यकर्मण इन्छत्रूणां दारयिता वा द्रावयिता वादरयिता च यज्वनाम्। तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

अदर्दरुत्समसृजो वि खानि त्वमर्णवान्बद्बधानाँ अरम्णाः।
महान्तमिन्द्र पर्वतं वि यद्वः सृजो वि धारा अव दानवं हन् ॥

आदृणा उत्सम्। उत्स उत्सरणाद्वोत्सदनाद्वोत्स्यन्दनाद्वोनत्तेर्वा। व्यसृजोऽस्य खानि त्वमर्णवानर्णस्वत एतान्माध्यमिकान्संस्त्यायान्बाबध्यमानानरम्णाः। रम्णातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वा। महान्तमिन्द्र पर्वतं मेघं यद् व्यवृणोर्व्यसृजोऽस्य धारा अवहन्नेनं दानवं दानकर्माणम्। तस्यैषापरा भवति ॥ ९ ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत्।
यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मह्ना स जनास इन्द्रः ॥

यो जायमान एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान्क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्पर्यगृह्णात्पर्यरक्षदत्यक्रामदिति वा यस्य बलाद् द्यावापृथिव्यावप्यबिभीतां नृम्णस्य मह्ना बलस्य महत्त्वेन स जनास इन्द्र इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता ॥

पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता जन्यः परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता वा रसानाम्। तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

वि वृक्षान्हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं बिभाय भुवनं महावधात्।
उतानागा ईषते वृष्ण्यावतो यत्पर्जन्यः स्तनयन्हन्ति दुष्कृतः ॥

विहन्ति वृक्षान्विहन्ति च रक्षांसि सर्वाणि चास्माद्भूतानि बिभ्यति महावधान्महान्ह्यस्य वधः। अप्यनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतो यत्पर्जन्यः

स्तनयन्हन्ति दुष्कृतः पापकृतः ॥

बृहस्पतिर्बृहतः पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ ११ ॥

अश्नापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम् ।
निष्टज्जभार चमसं न वृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य ॥

अशनवता मेघेनापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यमिव दीन उदके निवसन्तम् । निर्जहार तच्चमसमिव वृक्षाच्चमसः कस्माच्चमन्त्यस्मिन्निति । बृहस्पतिर्विरवेण शब्देन विकृत्य ॥

ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणः पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥

अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसातृणत् ।
तमेव विश्वे पपिरे स्वर्दृशो बहु साकं सिसिचुरुत्समुद्रिणम् ॥

अशनवन्तमास्यन्दनवन्तमवातितं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसा बलेनाभ्यतृणत्तमेव सर्वे पिबन्ति रश्मयः सूर्यदृशो बह्वेनं सह सिञ्चन्त्युत्समुद्रिणमुदकवन्तम् ॥ १३ ॥

क्षेत्रस्य पतिः क्षेत्रं क्षियतेर्निवासकर्मणस्तस्य पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि ।
गामश्वं पोषयित्न्वा स नो मृळातीदृशे ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं सुहितेनेव जयामो गामश्वं पुष्टं पोषयितृ चाहरेति स नो मृळातीदृशे बलेन वा धनेन वा । मृळतिर्दानकर्मा । तस्यैषापरा भवति ॥ १५ ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिं धेनुरिव पयो अस्मासु धुक्ष्व ।
मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृळयन्तु ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिं धेनुरिव पयोऽस्मासु धुक्ष्वेति मधुश्चुतं घृतमिवोदकं

सुपूतमृतस्य नः पातारो वा पालयितारो वा मृळयन्तु । मृळयतिरुपदयाकर्मा पूजाकर्मा वा । तद्यत्समान्यामृचि समानाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्येकम् । मधुमन्तं मधुश्चुतमिति यथा । यदेव समाने पादे समानाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्यपरम् हिरण्यरूपः स हिरण्यसन्दृगिति यथा । यथा कथा च विशेषोऽजामि भवतीत्यपरम् । मण्डूका इवोदकान्मण्डूका उदकादिवेति यथा ॥

वास्तोष्पतिर्वास्तुर्वसतेर्निवासकर्मणस्तस्य पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् ।
सखा सुशेव एधि नः ॥

अभ्यमनहा वास्तोष्पते सर्वाणि रूपाण्याविशन्त्सखा नः सुसुखो भव । शेव इति सुखनाम शिष्यतेर्विकारो नामकरणोऽन्तस्थान्तरोपलिङ्गी विभाषितगुणः शिवमित्यप्यस्य भवति । यद्यद्रूपं कामयते तत्तद् देवता भवति । रूपंरूपं मघवा बोभवीतीत्यपि निगमो भवति ॥

वाचस्पतिर्वाचः पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ १७ ॥

पुनरेहि वाचस्पते देवेन मनसा सह ।
वसोष्पते नि रामय मय्येव तन्वं१ मम ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

अपां नपात्तनूनप्त्रा व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥

यो अनिध्मो दीदयदप्स्व१न्तर्यं विप्रास ईळते अध्वरेषु ।
अपां नपान्मधुमतीरपो दा याभिरिन्द्रो वावृधे वीर्याय ॥

योऽनिध्मो दीदयद् दीप्यतेऽभ्यन्तरमप्सु यं मेधाविनः स्तुवन्ति यज्ञेषु सोऽपां नपान्मधुमतीरपो देह्यभिषवाय याभिरिन्द्रो वर्धते वीर्याय वीरकर्मणे ॥

यमो यच्छतीति सतः । तस्यैषा भवति ॥ १९ ॥

परेयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् ।

वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥

परेयिवांसं पर्यागतवन्तं प्रवत उद्वतो निवत इत्यवतिर्गतिकर्मा बहुभ्यः पन्थानमनुपस्पाशयमानम् । वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्येति । दुवस्यती राध्नोतिकर्मा । अग्निरपि यम उच्यते । तमेता ऋचोऽनुप्रवदन्ति ॥ २० ॥

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्त्वेषप्रतीका ॥
यमो ह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् ॥
तं वश्चराथा वयं वसत्यास्तं न गावो नक्षन्त इद्धम् ॥

इति द्विपदाः । सेनेव सृष्टा भयं वा बलं वा दधात्यस्तुरिव दिद्युत्त्वेषप्रतीका भयप्रतीका बलप्रतीका महाप्रतीका दीप्तप्रतीका वा ॥ यमो ह जात इन्द्रेण सह सङ्गतः । यमाविहेहमातरेत्यपि निगमो भवति ॥ यम इव जातो यमो जनिष्यमाणो जारः कनीनां जरयिता कन्यानां पतिर्जनीनां पालयिता जायानाम् । तत्प्रधाना हि यज्ञसंयोगेन भवन्ति ॥ तृतीयो अग्निष्टे पतिरित्यपि निगमो भवति ॥ तं वश्चराथा चरन्त्या पश्वाहुत्या वसत्या च निवसन्त्यौषधाहुत्यास्तं यथा गाव आप्नुवन्ति तथाप्नुयामेद्धं समृद्धं भोगैः ॥

मित्रः प्रमीतेस्त्रायते सम्मिन्वानो द्रवतीति वा मेदयतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ।
मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥

मित्रो जनानायातयति ब्रुवाणः शब्दं कुर्वन्मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च । मित्रः कृष्टीरनिमिषन्नभिविपश्यतीति । कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति विकृष्टदेहा वा । मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोतेति व्याख्यातम् । जुहोतिर्दानकर्मा ॥

कः कमनो वा क्रमणो वा सुखो वा । तस्यैषा भवति ॥ २२ ॥

हि॒र॒ण्य॒ग॒र्भः सम॑वर्त॒ताग्रे॑ भू॒तस्य॑ जा॒तः पति॒रेक॑ आसीत् ।
स दा॑धार पृथि॒वीं द्यामु॒तेमां कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥

हिरण्यगर्भो हिरण्यमयो गर्भो हिरण्यमयो गर्भोऽस्येति वा । गर्भो गृभेर्गृणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वा । यदा हि स्त्री गुणान्गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्यन्तेऽथ गर्भो भवति । समभवदग्रे भूतस्य जातः पतिरेको बभूव । स धारयति पृथिवीं च दिवं च । कस्मै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यानम् । विधतिर्दानकर्मा ॥

सरस्वान्व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २३ ॥

ये ते॑ सरस्व ऊ॒र्मयो॒ मधु॑मन्तो घृत॒श्चुतः॑ ।
तेभि॑र्नोऽवि॒ता भ॑व ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ २४ ॥

विश्वकर्मा सर्वस्य कर्त्ता । तस्यैषा भवति ॥ २५ ॥

वि॒श्वक॑र्मा॒ विम॑ना॒ आद्वि॒हाया॑ धा॒ता वि॑धा॒ता प॑र॒मोत स॒न्दृक् । तेषा॑मि॒ष्टानि॒ समि॒षा म॑दन्ति॒ यत्रा॑ सप्तऋ॒षीन्प॒र एक॑मा॒हुः ॥

विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता च परमश्च सन्द्रष्टा भूतानां तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वाद्भिः सह सम्मोदन्ते यत्रैतानि सप्तऋषीणानि ज्योतींषि तेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता च परमश्च सन्दर्शयितेन्द्रियाणामेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वान्नेन सह सम्मोदन्ते यत्रेमानि सप्तऋषीणानीन्द्रियाण्येभ्यः पर आत्मा तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे । तत्रेतिहासमाचक्षते । विश्वकर्मा भौवनः सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवाञ्चकार स आत्मानमप्यन्ततो जुहवाञ्चकार । तदभिवादिन्येषर्ग्भवति य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदिति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २६ ॥

विश्वकर्मन्हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत द्याम् ।
मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनास इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु ॥

विश्वकर्म्मन्हविषा वर्धयमानः स्वयं यजस्व पृथिवीं च दिवं च मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनाः सपत्ना इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु प्रज्ञाता ॥

तार्क्ष्यस्त्वष्ट्रा व्याख्यातः । तीर्णेऽन्तरिक्षे क्षियति तूर्णमर्थं रक्षत्यश्नोतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ २७ ॥

त्यमू षु वाजिनं देवजूतं सहावानं तरुतारं रथानाम् ।
अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिहा हुवेम ॥

तं भृशमन्नवन्तं जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा देवजूतं देवगतं देवप्रीतं वा सहस्वन्तं तारयितारं रथानामरिष्टनेमिं पृतनाजितमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिह ह्वयेमेति । कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ २८ ॥

सद्यश्चिद्यः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान ।
सहस्रसाः शतसा अस्य रंहिर्न स्मा वरन्ते युवतिं न शर्याम् ॥

सद्योऽपि यः शवसा बलेन तनोत्यपः सूर्य इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि सहस्रसानिनी शतसानिन्यस्य सा गतिर्न स्मैनां वारयन्ति प्रयुवतीमिव शरमयीमिषुम् ॥ मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा मन्युन्त्यस्मादिषवः । तस्यैषा भवति ॥ २९ ॥

त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो हर्षमाणासोऽधृषिता मरुत्वः ।
तिग्मेषव आयुधा संशिशाना अभि प्र यन्तु नरो अग्निरूपाः ॥

त्वया मन्यो सरथमारुह्य रुजन्तो हर्षमाणासोऽधृषिता मरुत्वस्तिग्मेषव आयुधानि संशिश्यमाना अभिप्रयन्तु नरो अग्निरूपा अग्निकर्माणः सन्नद्धाः कवचिन इति वा ॥ दधिक्रा व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ३० ॥

आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान ।

सहस्रसाः शतसा वाज्यर्वा पृणक्तु मध्वा समिमा वचांसि ॥

आतनोति दधिक्राः शवसा बलेनापः सूर्य्य इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि सहस्रसाः शतसा वाजी वेजनवानर्वैरणवान्सम्पृणक्तु नो मधुनोदकेन वचनानीमानीति । मधु धमतेर्विपरीतस्य ॥

सविता सर्वस्य प्रसविता । तस्यैषा भवति ॥ ३१ ॥

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णादस्कम्भने सविता द्यामदृंहत् ।
अश्वमिवाधुक्षद्धुनिमन्तरिक्षमतूर्ते बद्धं सविता समुद्रम् ॥

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरमयदनारम्भणेऽन्तरिक्षे सविता द्यामदृंहदश्वमिवाधुक्षद्धुनिमन्तरिक्षे मेघं बद्धमतूर्ते बद्धमतूर्ण इति वात्वरमाण इति वा सविता समुदितारमिति । कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् । आदित्योऽपि सवितोच्यते । तथा च हैरण्यस्तूपे स्तुतोऽर्चन्हिरण्यस्तूप ऋषिरिदं सूक्तं प्रोवाच तदभिवादिन्येषर्ग्भवति॥ ३२॥

हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे वाजे अस्मिन् ।
एवा त्वार्चन्नवसे वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रति जागराहम् ॥

हिरण्यस्तूपो हिरण्मयः स्तूपो हिरण्मयः स्तूपोऽस्येति वा । स्तूप स्त्यायतेः सङ्घातः । सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुहूवे वाजेऽन्नेऽस्मिन्नेवं त्वार्चन्नवनाय वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रतिजागर्म्यहम् ॥

त्वष्टा व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ३३ ॥

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुपोष प्रजाः पुरुधा जजान ।
इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥

देवस्त्वष्टा सविता सर्वरूपः पोषति प्रजा रसानुप्रदानेन बहुधा चेमा जनयतीमानि च सर्वाणि भूतान्युदकान्यस्य महच्चास्मै देवानामसुरत्वमेकं प्रज्ञावत्त्वं वानवत्त्वं वापि वासुरिति प्रज्ञानामास्यत्यनर्थानस्ताश्चास्यामर्था असुरत्वमादिलुप्तम् ॥

वातो वातीति सतः । तस्यैषा भवति ॥ ३४ ॥

वात आ वातु भेषजं शम्भु मयोभु नो हृदे ।

प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥

वात आवातु भैषज्यानि शम्भु मयोभु च नो हृदयाय प्रवर्धयतु च न आयुः॥

अग्निर्व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ३५ ॥

प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे ।

मरुद्भिरग्न आ गहि ॥

तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छेति । कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ ३६ ॥

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ।

मरुद्भिरग्न आ गहि ॥

अभिसृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छेति ॥ ३७ ॥

वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणः । तस्यैषा भवति ॥ ३८ ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने ।

इममपां सङ्गमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः प्राष्टवर्णगर्भा आप इति वा ज्योतिर्जरायुर्ज्योतिरस्य जरायुस्थानीयं भवति । जरायु जरया गर्भस्य जरया यूयत इति वा । इममपां च सङ्गमने सूर्यस्य च शिशुमिव विप्रा मतिभी रिहन्ति लिहन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति पूजयन्तीति वा । शिशुः शंसनीयो भवति शिशीतेर्वा स्याद् दानकर्मणश्चिरलब्धो गर्भो भवति ॥

असुनीतिरसून्नयति । तस्यैषा भवति ॥ ३९ ॥

असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे सु प्र तिरा न आयुः ।

रारन्धि नः सूर्यस्य सन्दृशि घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व ॥

असुनीते मनोऽस्मासु धारय चिरं जीवनाय प्रवर्धय च न आयू रन्धय च नः सूर्य्यस्य सन्दर्शनाय । रध्यतिर्वशगमनेऽपि दृश्यते । मा रधाम द्विषते सोम राजन्नित्यपि निगमो भवति । घृतेन त्वमात्मानं तन्वं वर्धयस्व ॥

ऋतो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ४० ॥

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीर्ऋतस्य धीतिर्वृजिनानि हन्ति ।
ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द कर्णा बुधानः शुचमान आयोः ॥

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीर्ऋतस्य प्रज्ञा वर्जनीयानि हन्त्यृतस्य श्लोको बधिरस्यापि कर्णावातृणत्ति । बधिरो बद्धश्रोत्रः कर्णौ बोधयन्दीप्यमानश्चायोरयनस्य मनुष्यस्य ज्योतिषो वोदकस्य वा ॥

इन्दुरिन्धेरुनत्तेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ४१ ॥

प्र तद्वोचेयं भव्यायेन्दवे हव्यो न य इषवान्मन्म रेजति
रक्षोहा मन्म रेजति ।
स्वयं सो अस्मदा निदो वधैरजेत दुर्मतिम् ।
अव स्रवेदघशंसोऽवतरम् ।
अव क्षुद्रमिव स्रवेत् ॥

प्रब्रवीमि तद्भव्यायेन्दवे हवनार्ह इव य इषवानन्नवान्कामवान्वा मननानि च नो रेजयति रक्षोहा च बलेन रेजयति । स्वयं सोऽस्मदभिनिन्दितारं वधैरजेत दुर्मतिम् । अवस्रवेदघशंसस्ततश्चावतरं क्षुद्रमिवावस्रवेत् । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते यथाहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति । तत्परुच्छेपस्य शीलम् । परुच्छेप ऋषिः पर्ववच्छेपः परुषिपरुषि शेपोऽस्येति वा ॥

इतीमानि सप्तविंशतिर्देवतानामधेयान्यनुक्रान्तानि । सूक्तभाञ्जि हविर्भाञ्जि । तेषामेतान्यहविर्भाञ्जि वेनोऽसुनीतिर्ऋत इन्दुः ॥

प्रजापतिः प्रजानां पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ ४२ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बं-

भूव। यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥

प्रजापते न हि त्वदेतान्यन्यः सर्वाणि जातानि तानि परिबभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणामित्याशिः ॥

अहिर्व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ४३ ॥

अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजःस्सु षीदन् ॥

अप्सुजमुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजस्सूदकेषु षीदन् । बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन्धृता आप इति वेदमपीतरद् बुध्नमेतस्मादेव बद्धा अस्मिन्धृताः प्राणा इति । योऽहिः स बुध्न्यो बुध्नमन्तरिक्षं तन्निवासात् । तस्यैषा भवति ॥४४॥

मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धान्मा यज्ञो अस्य स्रिधदृतायोः ॥

मा च नोऽहिर्बुध्न्यो रेषणाय धान्मास्य यज्ञोऽथा च स्रिधद्यज्ञकामस्य ॥

सुपर्णो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ४५ ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे ।
तं पाकेन मनसापश्यमन्तितस्तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरम् ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमाविशति स इमानि सर्वाणि भूतान्यभिविपश्यति तं पाकेन मनसापश्यमन्तितः । इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता । तं माता रेढि वागेषा माध्यमिका स उ मातरं रेढि ॥

पुरूरवा बहुधा रोरूयते । तस्यैषा भवति ॥ ४६ ॥

सम॑स्मिञ्जाय॑मान आसत ग्ना उतेम॑वर्धन्नद्य१ः स्वगू॑र्ताः ।
महे यत्त्वा॑ पुरूरवो रणा॑यावर्धयन्दस्युहत्या॑य देवाः ॥

समासतास्मिञ्जायमाने ग्ना गमनादापो देवपत्न्यो वापि चैनमवर्द्धयन्नद्यः स्वगूर्ताः स्वयङ्गामिन्यो महते च यत्त्वा पुरूरवो रणाय रमणीयाय सङ्ग्रामाया-वर्धयन्दस्युहत्याय च देवाः ॥ ४७ ॥

इति दशमोऽध्यायः । दैवतकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः ॥

श्येनो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

आदाय श्येनो अभरत्सोमं सहस्रं सवाँ अयुतं च साकम् ।
अत्रा पुरन्धिरजहादरातीर्मदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥

आदाय श्येनोऽहरत्सोमं सहस्रं सवानयुतं च सह सहस्रं सहस्रसाव्यमभिप्रेत्य तत्रायुतं सोमभक्षास्तत्सम्बन्धेनायुतं दक्षिणा इति वा । तत्र पुरन्धिरजहादमित्रानदानानिति वा । मदे सोमस्य मूरा अमूर इति । ऐन्द्रे च सूक्ते सोमपानेन च स्तुतस्तस्मादिन्द्रं मन्यन्ते ॥

ओषधिः सोमः सुनोतेर्यदेनमभिषुण्वन्ति । बहुलमस्य नैघण्टुकं वृत्तमाश्चर्यमिव प्राधान्येन । तस्य पावमानीषु निदर्शनायोदाहरिष्यामः ॥ २ ॥

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया ।
इन्द्राय पातवे सुतः ॥

इति सा निगदव्याख्याता । अथैषापरा भवति चन्द्रमसो वैतस्य वा ॥ ३॥

सोमं मन्यते पपिवान्यत्सम्पिंषन्त्योषधिम् ।
सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन ॥

सोमं मन्यते पपिवान्यत्सम्पिंषन्त्योषधिमिति वृथासुतमसोममाह सोमं यं ब्रह्माणो विदुरिति न तस्याश्नाति कश्चनायज्वेत्याधियज्ञम् । अथाधिदैवतं सोमं मन्यते पपिवान्यत्सम्पिंषन्त्योषधिमिति यजुःसुतमसोममाह सोमं यं ब्रह्माणो विदुश्चन्द्रमसं न तस्याश्नाति कश्चनादेव इति । अथैषापरा भवति चन्द्रमसो वैतस्य वा ॥ ४ ॥

यत्त्वा देव प्रपिबन्ति तत आ प्यायसे पुनः ।
वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः ॥

यत्त्वा देव प्रपिबन्ति तत आप्यायसे पुनरिति नाराशंसानभिप्रेत्य पूर्वपक्षापरपक्षाविति वा । वायुः सोमस्य रक्षिता वायुमस्य रक्षितारमाह साहचर्याद्रसहर-

णाद्वा समानां संवत्सराणां मास आकृतिः । सोमो रूपविशेषैरोषधिश्चन्द्रमा वा । चन्द्रमाश्चायन्द्रमति चन्द्रो माता चान्द्रं मानमस्येति वा । चन्द्रश्चन्दतेः कान्तिकर्मणश्चन्दनमित्यप्यस्य भवति चारु द्रमति चिरं द्रमति चमेर्वा पूर्वम् । चारु रुचेर्विपरीतस्य । तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम् ।
भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन्प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥

नवोनवो भवति जायमान इति पूर्वपक्षादिमभिप्रेत्याह्नां केतुरुषसामेत्यग्रमित्यपरपक्षान्तमभिप्रेत्य । आदित्यदैवतो द्वितीयः पाद इत्येके । भागं देवेभ्यो विदधात्यायन्नित्यर्धमासे ज्यामभिप्रेत्य । प्रवर्धयते चन्द्रमा दीर्घमायुः ॥

मृत्युर्मारयतीति सतो मृतं च्यावयतीति वा शतबलाक्षो मौद्गल्यः । तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।
चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान् ॥

परं मृत्यो ध्रुवं मृत्यो ध्रुव परेहि मृत्यो कथितं तेन मृत्यो मृतं च्यावयते भवति मृत्यो मदेर्वा मुदेर्वा । तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥

त्वेषमित्था समरणं शिमीवतोरिन्द्राविष्णू सुतपा वामुरुष्यति ।
या मर्त्याय प्रतिधीयमानमित्कृशानोरस्तुरसनामुरुष्यथः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

विश्वानरो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

प्र वो महे मन्दमानायान्धसोऽर्चा विश्वानराय विश्वाभुवे ।
इन्द्रस्य यस्य सुमखं सहो महि श्रवो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः ॥

प्रार्चत यूयं स्तुतिं महतेऽन्धसोऽन्नस्य दात्रे मन्दमानाय मोदमानाय स्तूयमानाय शब्दायमानायेति वा विश्वानराय सर्वं विभूतायेन्द्रस्य यस्य प्रीतौ सुमहद्

बलं महच्च श्रवणीयं यशो नृम्णं च बलं नृम्नतं द्यावापृथिव्यौ वः परिचरत इति । कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ ९ ॥

उदु ज्योतिरमृतं विश्वजन्यं विश्वानरः सविता देवो अश्रेत् ।

उदशिश्रियज्ज्योतिरमृतं सर्वजन्यं विश्वानरः सविता देव इति ॥

धाता सर्वस्य विधाता । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

धाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातुमक्षिताम् ।
वयं देवस्य धीमहि सुमतिं सत्यधर्मणः ॥

धाता ददातु दत्तवते प्रवृद्धां जीविकामनुपक्षीणां वयं देवस्य धीमहि सुमतिं कल्याणीं मतिं सत्यधर्मणः ॥

विधाता धात्रा व्याख्यातः । तस्यैष निपातो भवति बहुदेवतायामृचि ॥ ११ ॥

सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मणि बृहस्पतेरनुमत्या उ शर्मणि ।
तवाहमद्य मघवन्नुपस्तुतौ धातर्विधातः कलशाँ अभक्षयम् ॥

इत्येताभिर्देवताभिरभिप्रसूतः सोमकलशानभक्षयमिति । कलशः कस्मात्कला अस्मिञ्छेरते मात्राः । कलिश्च कलाश्च किरतेर्विकीर्णमात्राः ॥ १२ ॥

अथातो मध्यस्थाना देवगणाः ॥ तेषां मरुतः प्रथमगामिनो भवन्ति । मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो वा महद्द्रवन्तीति वा । तेषामेषा भवति ॥ १३ ॥

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कै रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैः ।
आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पप्तता सुमायाः ॥

विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कैः स्वञ्चनैरिति वा स्वर्चनैरिति वा स्वर्चिभिरिति वा रथैरायात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैरश्वपतनैर्वर्षिष्ठेन च नोऽन्नेन वय इवापतत सुमायाः कल्याणकर्माणो वा कल्याणप्रज्ञा वा ॥

रुद्रा व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १४ ॥

आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषसो हिरण्यरथाः सुविताय गन्तन ।
इयं वो अस्मत्प्रति हर्यते मतिस्तृष्णजे न दिव उत्सा उदन्यवे ॥

आगच्छत रुद्रा इन्द्रेण सहजोषणाः सुविताय कर्मणे इयं वोऽस्मदपि प्रतिकामयते मतिस्तृष्णज इव दिव उत्सा उदन्यवे । तृष्णक्तृष्यतेरुदन्युरुदन्यतेः ॥

ऋभव उरु भान्तीति वर्तेन भान्तीति वर्तेन भवन्तीति वा । तेषामेषा भवति ॥ १५ ॥

विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः
सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥

कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारो मेधाविनो वा मर्तासः सन्तोऽमृतत्वमानशिरे सौधन्वना ऋभवः सूरख्याना वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः कर्मभिः । ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुस्तेषां प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवन्निगमा भवन्ति न मध्यमेन । तदेतदृभोश्च बहुवचनेन चमसस्य च संस्तवेन बहूनि दशतयीषु सूक्तानि भवन्ति । आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते ।

अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे तदद्येदमृभवो नानु गच्छथ ।

अगोह्य आदित्यो ऽ गूहनीयस्तस्य यदस्वपथ गृहे यावत्तत्र भवथ न तावदिह भवथेति ॥

अङ्गिरसो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १६ ॥

विरूपास इदृषयस्त इद्गम्भीरवेपसः ।
ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे ॥

बहुरूपा ऋषयस्ते गम्भीरकर्माणो वा गम्भीरप्रज्ञा वा तेऽङ्गिरसः पुत्रास्तेऽग्नेरधिजज्ञिर इत्यग्निजन्म ॥

पितरो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १७ ॥

उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।
असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥

उदीरतामवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्याः सोमसम्पादिनस्तेऽसुं ये प्राणमन्वीयुरवृका अनमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा ते न आगच्छन्तु पितरो हवानेषु । माध्यमिको यम इत्याहुस्तस्मान्माध्यमिकान्पितॄन्मन्यन्ते ॥

अङ्गिरसो व्याख्याताः पितरो व्याख्याता भृगवो व्याख्याताः । अथर्वाणोऽथनवन्तस्थर्वतिश्चरतिकर्मा तत्प्रतिषेधः । तेषामेषा साधारणा भवति ॥ १८ ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।
तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवगतयो नवनीतगतयो वाथर्वाणो भृगवः सोम्याः सोमसम्पादिनस्तेषां वयं सुमतौ कल्याण्यां मतौ यज्ञियानामपि चैषां भद्रे भन्दनीये भाजनवति वा कल्याणे मनसि स्यामेति । माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ताः पितर इत्याख्यानम् । अथाप्यृषयः स्तूयन्ते ॥ १९ ॥

सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव महिमा गभीरः ।
वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः ॥

इति यथा ॥

आप्तया आप्नोतेः । तेषामेष निपातो भवत्यैन्द्र्यामृचि ॥ २० ॥

स्तुषेय्यं पुरुवर्पसमृभ्वमिनतममाप्त्यमाप्त्यानाम् ।
आ दर्षते शवसा सप्त दानून्प्र साक्षते प्रतिमानानि भूरि ॥

स्तोतव्यं बहुरूपमुरुभूतमीश्वरतममाप्तव्यमाप्तव्यानामाद्दणाति यः शवसा बलेन सप्त दातॄनिति वा सप्त दानवानिति वा प्रसाक्षते प्रतिमानानि बहूनि । साक्षतिराप्नोतिकर्मा ॥ २१ ॥

अथातो मध्यस्थानाः स्त्रियः । तासामदितिः प्रथमागामिनी भवति । अदितिर्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २२ ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि । अतूर्तपन्थाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विषुरूपेषु जन्मसु ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते कर्मणि राजानौ मित्रावरुणौ परिचरसि । विवासतिः परिचर्यायां हविष्मानाविवासतीत्याशास्तेर्वा । अतूर्तपन्था अत्वरमाणपन्था बहुरथोऽर्यमादित्योऽरीन्नियच्छति । सप्तहोता सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीति वा विषमरूपेषु जन्मसु कर्मसूदयेषु । आदित्यो दक्ष इत्याहुरादित्यमध्ये च स्तुतोऽदितिर्दाक्षायणी । अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परीति च तत्कथमुपपद्येत । समानजन्मानौ स्यातामित्यपि वा देवधर्मेणेतरेतरजन्मानौ स्यातामितरेतरप्रकृती ॥ अग्निरप्यदितिरुच्यते । तस्यैषा भवति ॥ २३ ॥

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता । यं भद्रेण शवसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्याम ॥

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददास्यनागास्त्वमनपराधत्वमदिते सर्वासु कर्मततिषु । आग आङ्पूर्वाद् गमेरेन एतेः किल्विषं किल्भिदं सुकृतकर्मणो भयं कीर्तिमस्य भिनत्तीति वा । यं भद्रेण शवसा बलेन चोदयसि प्रजावता च राधसा धनेन ते वयमिह स्यामेति ॥ सरमा सरणात् । तस्या एषा भवति ॥ २४ ॥

किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानड् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः । कास्मेहितिः का परितक्म्यासीत्कथं रसाया अतरः पयांसि ॥

किमिच्छन्ती सरमेदं प्रानड् दूरे ह्यध्वा जगुरिर्जङ्गम्यतेः पराञ्चनै रञ्चितः का तेऽस्मास्वर्थहितिरासीत्किं परितकनम् । परितक्म्या रात्रिः परित एनां तक्म । तक्मेत्युष्णनाम तकत इति सतः । कथं रसाया अतरः पयांसीति । रसा नदी रसतेः शब्दकर्मणः कथं रसानि तान्युदकानीति वा । देवशुनीन्द्रेण प्रहिता पणिभिरसुरैः समूद इत्याख्यानम् ॥

सरस्वती व्याख्याता ।

तस्या एषा भवति ॥ २५ ॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती ।
यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥

पावका नः सरस्वत्यन्नैरन्नवती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुः । तस्या एषापरा भवति ॥ २६ ॥

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना ।
धियो विश्वा वि राजति ॥

महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति । वागर्थेषु विधीयते तस्मान्माध्यमिकां वाचं मन्यन्ते ॥

वाग्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २७ ॥

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा ।
चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व स्विदस्याः परमं जगाम ॥

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनान्यविज्ञातानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा मदना । चतस्रोऽनु दिश ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व स्विदस्याः परमं जगामेति यत्पृथिवीं गच्छतीति वा यदादित्यरश्मयो हरन्तीति वा । तस्या एषापरा भवति ॥ २८ ॥

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।
सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुप सुष्टुतैतु ॥

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां सर्वरूपाः पशवो वदन्ति व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च । सा नो मदनान्नं च रसं च दुहाना धेनुर्वागस्मानुपैतु सुष्टुता । अनुमती राकेति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः पौर्णमास्याविति याज्ञिका या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राकेति विज्ञायते ॥

अनुमतिरनुमननात् तस्या एषा भवति २९ ॥

अन्विद॑नुमते॒ त्वं मन्या॑सै॒ शं च॑ नस्कृधि ।
क्रत्वे॒ दक्षा॑य नो हिनु॒ प्र ण॒ आयूं॑षि तारिषः ॥

अनुमन्यस्वानुमते त्वं सुखं च नः कुर्वन्नं च नोऽपत्याय धेहि प्रवर्धय च न आयुः ॥ राका रातेर्दानकर्मणः । तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥

रा॒काम॒हं सु॒हवां॑ सुष्टु॒ती हु॑वे शृ॒णोतु॑ नः सु॒भगा॒ बोध॑तु॒ त्मना॑ ।
सीव्य॒त्वपः॑ सू॒च्याच्छि॑द्यमानया॒ ददा॑तु वी॒रं श॒तदा॑यमु॒क्थ्य॑म् ॥

राकामहं सुहवानां सुष्टुत्या ह्वये शृणोतु नः सुभगा बोधत्वात्मना सीव्यत्वपः प्रजननकर्म सूच्याच्छिद्यमानया । सूची सीव्यतेः । ददातु वीरं शतप्रदमुक्थ्यं वक्तव्यप्रशंसम् ॥

सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति नैरुक्ता अमावास्ये इति याज्ञिका या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञायते ॥

सिनीवाली सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानि वालं पर्व वृणोतेस्तस्मिन्नन्नवती वालिनी वा वालेनैवास्यामणुत्वाच्चन्द्रमाः सेवितव्यो भवतीति वा । तस्या एषा भवति ॥ ३१ ॥

सिनी॑वालि॒ पृथु॑ष्टुके॒ या दे॒वाना॒मसि॒ स्वसा॑ ।
जु॒षस्व॑ ह॒व्यमाहु॑तं प्र॒जां दे॑वि दिदिड्ढि नः ॥

सिनीवालि पृथुजघने । स्तुकः स्त्यायतेः सङ्घातः पृथुकेशस्तुके पृथुस्तुके वा । या त्वं देवानामसि स्वसा । स्वसा सु असा स्वेषु सीदतीति वा । जुषस्व हव्यमदनं प्रजां च देवि दिश नः ॥

कुहूर्गूहतेः क्वाभूदिति वा क्व सती हूयत इति वा क्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा । तस्या एषा भवति ॥ ३२ ॥

कु॒हूम॒हं सु॒वृतं॑ विद्म॒नाप॑सम॒स्मिन्य॒ज्ञे सु॒हवां॑ जोहवीमि ।
सा नो॑ ददातु॒ श्रव॑णं पितॄ॒णां तस्यै॑ ते देवि ह॒विषा॑ विधेम ॥

कुहूमहं सुवृतं विदितकर्माणमस्मिन्यज्ञे सुहवानामाह्वये । सा नो ददातु श्रवणं पितॄणां पित्र्यं धनमिति वा पित्र्यं यश इति वा । तस्यै ते देवि हविषा विधेमेति व्याख्यातम् । यमी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥

अन्यमू षु त्वं यम्यन्य उ त्वां परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् । तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम् ॥

अन्यमेव हि त्वं यम्यन्यस्त्वां परिष्वङ्क्ष्यते लिबुजेव वृक्षं तस्य वा त्वं मन इच्छ स वा तवाधानेन कुरुष्व संविदं सुभद्रां कल्याणभद्राम् । यमी यमं चकमे तां प्रत्याचचक्ष इत्याख्यानम् ॥ ३४ ॥

उर्वशी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३५ ॥

विद्युन्न या पतन्ती दविद्योद्भरन्ती मे अप्या काम्यानि । जनिष्ठो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः ॥

विद्युदिव या पतन्त्यद्योतत हरन्ती मे अप्या काम्यान्युदकान्यन्तरिक्षलोकस्य यदा नूनमयं जायताद्भ्योऽध्यप इति नर्यो मनुष्यो नृभ्यो हितो नरापत्यमिति वा सुजातः सुजाततरोऽथोर्वशी प्रवर्धयते दीर्घमायुः ॥

पृथिवी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३६ ॥

बळित्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि ।
प्र या भूमिं प्रवत्वति मह्ना जिनोषि महिनि ॥

सत्यं त्वं पर्वतानां मेघानां खेदनं छेदनं भेदनं बलमत्र धारयसि पृथिवि प्रजिन्वसि या भूमिं प्रवणवति महत्त्वेन महतीत्युदकवतीति वा ॥

इन्द्राणीन्द्रस्य पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ३७ ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् ।

नह्यस्या अपरं चन जरसा मरते पतिः ।
विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमशृणवं नह्यस्या अपरामपि समां जरया म्रियते पतिः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूमः । तस्या एषापरा भवति ॥ ३८ ॥

नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेर्ऋते ।
यस्येदमप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति ।
विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

नाहमिन्द्राणि रमे सख्युर्वृषाकपेर्ऋते यस्येदमप्यं हविरप्सु शृतमद्भिः संस्कृतमिति वा प्रियं देवेषु निगच्छति सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूमः ॥

गौरी रोचतेर्ज्वलतिकर्मणोऽयमपीतरो गौरो वर्ण एतस्मादेव प्रशस्यो भवति । तस्या एषा भवति ॥ ३९ ॥

गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।
अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥

गौरीर्निर्मिमाय सलिलानि तक्षती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन द्विपदी मध्यमेनचादित्येन च चतुष्पदी दिग्भिरष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च नवपदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्चादित्येन च सहस्राक्षरा बहूदका परमे व्यवने । तस्या एषापरा भवति ॥ ४० ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ।
ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुप जीवति ॥

तस्याः समुद्रा अधिविक्षरन्ति वर्षन्ति मेघास्तेन जीवन्ति दिगाश्रयाणि भूतानि ततः क्षरत्यक्षरमुदकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति ॥

गौर्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४१ ॥

गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तं मूर्धानं हिङ्ङकृणोन्मातवा उं ।

सृक्वाणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥

गौरन्वमीमेद्वत्सं निमिषन्तमनिमिषन्तमादित्यमिति वा मूर्धानमस्याभिहिङ्ङ्करोन्मननाय सृक्वाणं सरणं घर्मं हरणमभिवावशाना मिमाति मायुं प्रप्यायते पयोभिः । मायुमिवादित्यमिति वा । वागेषा माध्यमिका घर्मधुगिति याज्ञिकाः ॥

धेनुर्धयतेर्वा धिनोतेर्वा । तस्या एषा भवति ॥ ४२ ॥

उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम् ।
श्रेष्ठं सवं सविता साविषन्नोऽभीद्धो घर्मस्तदु षु प्र वोचम् ॥

उपह्वये सुदोहनां धेनुमेतां कल्याणहस्तो गोधुगपि च दोग्ध्येनाम् । श्रेष्ठं सवं सविता सुनोतु न इत्येष हि श्रेष्ठः सर्वेषां सवानां यदुदकं यद्वा पयो यजुष्मदभीद्धो घर्मस्तं सु प्रब्रवीमि । वागेषा माध्यमिका घर्मधुगिति याज्ञिकाः ॥

अघ्न्याहन्तव्या भवत्यघघ्नीति वा । तस्या एषा भवति ॥ ४३ ॥

सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम ।
अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥

सुयवसादिनी भगवती हि भवाथेदानीं वयं भगवन्तः स्यामाद्धि तृणमघ्न्ये सर्वदा पिब च शुद्धमुदकमाचरन्ती । तस्या एषापरा भवति ॥ ४४ ॥

हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।
दुहामश्विभ्यां पयो अघ्न्येयं सा वर्धतां महते सौभगाय ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

पथ्या स्वस्तिः पन्था अन्तरिक्षं तन्निवासात् । तस्या एषा भवति ॥ ४५ ॥

स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्यभि या वाममेति ।
सा नो अमा सो अरणे नि पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ॥

स्वस्तिरेव हि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वती धनवत्यभ्येति या वसूनि वननीयानि सा नोऽमा गृहे सा निरमणे सा निर्गमने पातु स्वावेशा भवतु देवी गोप्त्री देवान्गोपायत्विति देवा एनां गोपायन्त्विति वा ॥

उषा व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४६ ॥

अपोषा अनसः सरत्सम्पिष्टादह बिभ्युषी ।
नि यत्सीं शिश्नथद्वृषा ॥

अपासरदुषा अनसः सम्पिष्टान्मेघाद् बिभ्युष्यनो वायुरनितेरपि वोपमार्थे स्यादनस इव शकटादिव । अनः शकटमानद्धमस्मिश्चीवरमनितेर्वा स्याज्जीवनकर्मण उपजीवन्त्येनन्मेघोऽप्यन एतस्मादेव । यन्निरशिश्नथद्वृषा वर्षिता मध्यमः । तस्या एषापरा भवति ॥ ४७ ॥

एतदस्या अनः शये सुसम्पिष्टं विपाश्या ।
ससार सीं परावतः ॥

एतदस्या अन आशेते सुसम्पिष्टमितिरदिव विपाशि विमुक्तपाशि ससारोषाः परावतः प्रेरितवतः परागताद्वा ॥

इला व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४८ ॥

अभि न इळा यूथस्य माता स्मन्नदीभिरुर्वशी वा गृणातु ।
उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणानाभ्यूर्ण्वाना प्रभृथस्यायोः ।
सिषक्तु न ऊर्जव्यस्य पुष्टेः ॥

अभिगृणातु न इला यूथस्य माता सर्वस्य माता स्मदभि नदीभिरुर्वशी वा गृणातूर्वशी वा बृहद्दिवा महद्दिवा गृणानाभ्यूर्ण्वाना प्रभृथस्य प्रभृतस्यायोरयनस्य मनुष्यस्य ज्योतिषो वोदकस्य वा सेवतां नोऽन्नस्य पुष्टेः ॥

रोदसी रुद्रस्य पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ४९ ॥

रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमा हुवामहे ।
आ यस्मिन्तस्थौ सुरणानि बिभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी ॥

रथं क्षिप्रं मारुतं मेघं वयं श्रवणीयमाह्वयामह आ यस्मिन्तस्थौ सुरमणीयान्युदकानि बिभ्रती सचा मरुद्भिः सह रोदसी ॥ ५० ॥

इत्येकादशोऽध्यायः ॥

दैवतकाण्डे पञ्चमोध्यायः ॥

अथातो द्युस्थाना देवताः ॥ तासामश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः । अश्विनौ यद्व्यश्नुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्यः । अश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभः । तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके सूर्याचन्द्रमसावित्येके राजानौ पुण्यकृतावित्यैतिहासिकाः । तयोः काल ऊर्ध्वमर्धरात्रात्प्रकाशीभावस्यानुविष्टम्भमनु-तमो भागो हि मध्यमो ज्योतिर्भाग आदित्यः । तयोरेषा भवति ॥ १ ॥

वसातिषु स्म चरथोऽसितौ पेत्वाविव ।
कुदेदमश्विना युवमभि देवाँ अगच्छतम् ॥

इति सा निगदव्याख्याता । तयोः समानकालयोः समानकर्मणोः संस्तुतप्रा-ययोरसंस्तवेनैषोऽर्धर्चो भवति । वासात्यो अन्य उच्यत उषः पुत्रस्तवान्य इति । तयोरेषापरा भवति ॥

इहेह जाता समवावशीतामरेपसा तन्वा३ नामभिः स्वैः ।
जिष्णुर्वामन्यः सुमखस्य सूरिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊहे ॥

इह चेह च जातौ संस्तूयेते पापेनालिप्यमानया तन्वा नामभिश्च स्वैर्जिष्णु-र्वामन्यः सुमहतो बलस्येरयिता मध्यमो दिवोऽन्यः सुभगः पुत्र ऊह्यत आदित्यः । तयोरेषापरा भवति ॥ ३ ॥

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छताम् ।
अस्य सोमस्य पीतये ॥

प्रातर्योगिनौ विबोधयाश्विनाविहागच्छतामस्य सोमस्य पानाय । तयोरेषापरा भवति ॥ ४ ॥

प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टम् ।
उतान्यो अस्मद्यजते वि चावः पूर्वःपूर्वो यजमानो वनीयान् ॥

प्रातर्यजध्वमश्विनौ प्रहिणुत न सायमस्ति देवेज्या अजुष्टमेतत् । अप्यन्यो-ऽस्मद्यजते वि चावः । पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयान्वनयितृतमः । तयोः कालः सूर्योदयपर्यन्तस्तस्मिन्नन्या देवता ओप्यन्ते ॥

उषा वष्टेः कान्तिकर्मण उच्छतेरितरा माध्यमिका । तस्या एषा भवति ॥ ५ ॥

उषस्तच्चित्रमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति ।
येन तोकं च तनयं च धामहे ॥

उषस्तच्चित्रं चायनीयं मंहनीयं धनमाहरास्मभ्यमन्नवति येन पुत्रांश्च पौत्रांश्च दधीमहि तस्या एषापरा भवति ॥ ६ ॥

एता उ त्या उषसः केतुमक्रत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमञ्जते ।
निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरः ॥

एतास्ता उषसः केतुमकृषत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनं स्यात् । पूर्वेऽर्धेऽन्तरिक्षलोकस्य समञ्जते भानुना । निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । एमीदेषां निष्कृतं जारिणीवेत्यपि निगमो भवति । प्रति यन्ति गावो गमनादरुषीरारोचनान्मातरो भासो निर्मात्र्यः ॥

सूर्या सूर्यस्य पत्न्येषैवाभिसृष्टकालतमा । तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रम् ।
आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व ॥

सुकाशनं शल्मलं सर्वरूपमपि वोपमार्थे स्यात्सुकिंशुकमिव शल्मलिमिति । किंशुकं क्रंशतेः प्रकाशयतिकर्मणः शल्मलिः सुशरो भवति शरवान्वा । आरोह सूर्ये अमृतस्य लोकमुदकस्य सुखं पत्ये वहतु कुरुष्व । सविता सूर्यां प्रायच्छत्सोमाय राज्ञे प्रजापतये वेति च ब्राह्मणम् ॥

वृषाकपायी वृषाकपेः पत्न्येषैवाभिसृष्टकालतमा । तस्या एषा भवति ॥ ८ ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुस्नुषे ।
घसत्त इन्द्र उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर् विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे मध्यमेन सुस्नुषे माध्यमिकया वाचा । स्नुषा साधुसादिनीति वा साधुसानिनीति वा स्वपत्यं तत्सनोतीति वा । प्राश्नातु त इन्द्र

उक्षण एतान्माध्यमिकान्त्संस्त्यायान्। उक्षण उक्षतेर्वृद्धिकर्मण उक्षन्त्युदकेनेति वा। प्रियं कुरुष्व सुखाचयकरं हविः सुखकरं हविः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यम्॥

सरण्यूः सरणात्। तस्या एषा भवति॥ ९॥

अपा॑गूहन्न॒मृतां॒ मर्त्ये॑भ्यः कृ॒त्वी सव॑र्णामददु॒र्विव॑स्वते।
उ॒ताश्विना॑वभर॒द्यत्तदासी॒दज॑हादु॒ द्वा मि॑थु॒ना स॑र॒ण्यूः॥

अप्यगूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णामददुर्विवस्वतेऽप्याश्विनावभरद्यत्तदासीदजहाद् द्वौ मिथुनौ सरण्यूः। मध्यमं च माध्यमिकां च वाचमिति नैरुक्ता यमं च यमीं चेत्यैतिहासिकाः। तत्रेतिहासमाचक्षते। त्वाष्ट्री सरण्यूर्विवस्वत आदित्याद्यमौ मिथुनौ जनयाञ्चकार। सा सवर्णामन्यां प्रतिनिधायाश्वं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव स विवस्वानादित्य आश्वमेव रूपं कृत्वा तामनुसृत्य सम्बभूव ततोऽश्विनौ जज्ञाते सवर्णायां मनुः। तदभिवादिन्येषर्ग्भवति॥ १०॥

त्वष्टा॑ दुहि॒त्रे व॑ह॒तुं कृ॑णो॒तीती॒दं विश्वं॒ भुव॑नं॒ समे॑ति।
य॒मस्य॑ मा॒ता प॑र्यु॒ह्यमा॑ना म॒हो जा॒या विव॑स्वतो ननाश।

त्वष्टा दुहितुर्वहनं करोतीतीदं विश्वं भुवनं समेतीमानि च सर्वाणि भूतान्यभिसमागच्छन्ति यमस्य माता पर्युह्यमाना महतो जाया विवस्वतो ननाश। रात्रिरादित्यस्यादित्योदयेऽन्तर्धीयते॥ ११॥

सविता व्याख्यातः। तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति। तस्यैषा भवति॥ १२॥

विश्वा॑ रू॒पाणि॒ प्रति॑ मुञ्चते क॒विः प्रासा॑वीद्भ॒द्रं द्वि॒पदे॒ चतु॑ष्पदे।
वि नाक॑मख्यत्सवि॒ता वरे॑ण्योऽनु॑ प्र॒याण॑मु॒षसो॒ वि रा॑जति॥

सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुञ्चते मेधावी कविः क्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा प्रसुवति भद्रं द्विपाद्भ्यश्च चतुष्पाद्भ्यश्च व्यचिख्यपन्नाकं सविता वरणीयः प्रयाणमनूषसो विराजति। अधोरामः सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते। कस्मात् सामान्यादित्यधस्तात्तद्वेलायां तमो भवत्येतस्मात्सामान्यादधस्ताद्रामोऽधस्तात्कृष्णः

कस्मात्सामान्यादित्यग्निं चित्वा न रामामुपेयात् । रामा रमणायोपेयते न धर्माय कृष्णजातीयैतस्मात्सामान्यात् । कृकवाकुः सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते । कस्मात्सामान्यादिति कालानुवादं परीत्य । कृकवाकोः पूर्वं शब्दानुकरणं वचेरुत्तरं ॥

भगो व्याख्यातः । तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात् । तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदितेर्यो विधर्ता ।
आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं ह्वयेम वयं पुत्रमदितेर्यो विधारयिता सर्वस्याध्रश्चिद्यं मन्यमान आढ्याडुर्दरिद्रस्तुरश्चित्तुर इति यमनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वा त्वरया तूर्णगतिर्यमो राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह । अन्धो भग इत्याहुरनुत्सृप्तो न दृश्यते । प्राशित्रमस्याक्षिणी निर्जघानेति च ब्राह्मणं जनं भगो गच्छतीति वा जनं गच्छत्यादित्य उदयेन ॥

सूर्यः सर्तेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।
दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥

उद्वहन्ति तं जातवेदसं रश्मयः केतवः सर्वेषां भूतानां दर्शनाय सूर्यमिति । कमन्यमादित्यादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ १५ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।
आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥

चायनीयं देवानामुदगमदनीकं ख्यानं मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्चापूपुरद् द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च महत्त्वेन तेन सूर्य आत्मा जङ्गमस्य च स्थावरस्य च ॥

अथ यद्रश्मिपोषं पुष्यति तत्पूषा भवति । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।
विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥

शुक्रं ते अन्यल्लोहितं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यद्विषमरूपे ते अहनी कर्म द्यौरिव चासि । सर्वाणि प्रज्ञानान्यवस्यन्नवन्नूभाजनवती ते पूषन्निह दत्तिरस्तु । तस्यैषापरा भवति ॥ १७ ॥

पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानळर्कम् ।
स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियंधियं सीषधाति प्र पूषा ॥

पथस्पथोऽधिपतिं वचनेन कामेन कृतोऽभ्यानडर्कमभ्यापन्नोऽर्कमिति वा । स नो ददातु चायनीयाग्राणि धनानि कर्मकर्म च नः प्रसाधयतु पूषेति ॥ अथ यद्विषितो भवति तद्विष्णुर्भवति । विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्नोतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ।
समूळ्हमस्य पांसुरे ॥

यदिदं किं च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः । समूढमस्य पांसुरे प्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यते । अपि वोपमार्थे स्यात्समूढमस्य पांसुल इव पदं न दृश्यत इति । पांसवः पादैः सूयन्त इति वा पन्नाः शेरत इति वा पंसनीया भवन्तीति वा ॥ १९ ॥

विश्वानरो व्याख्यातः । तस्यैष निपातो भवत्यैन्द्र्यामृचि ॥ २० ॥

विश्वानरस्य वस्पतिमनानतस्य शवसः ।
एवैश्च चर्षणीनामूती हुवे रथानाम् ॥

विश्वानरस्यादित्यस्यानानतस्य शवसो महतो बलस्यैवैश्च कामैरयनैरवनैर्वा चर्षणीनां मनुष्याणामूत्या च यथा रथानामिन्द्रमस्मिन्यज्ञे ह्वयामि ॥

वरुणो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु ।
त्वं वरुण पश्यसि ॥

भुरण्युरिति क्षिप्रनाम भुरण्युः शकुनिर्भूरिमध्वानं नयति स्वर्गस्य लोकस्यापि वोढा तत्सम्पाती भुरण्युरनेन पावक ख्यानेन भुरण्यन्तं जनां अनु त्वं वरुण पश्यसि । तत्ते वयं स्तुम इति वाक्यशेषोऽपि वोत्तरस्याम् ॥ २२ ॥

येनां पावक चक्षंसा भुरण्यन्तं जनाँ अनुं ।
त्वं वरुण पश्यसि ॥
वि द्यामेषि रजस्पृथ्वहा मिमानो अक्तुभिः ।
पश्यञ्जन्मानि सूर्य ॥

व्येषि द्यां रजश्च पृथु महान्तल्लोकमहानि च मिमानोऽक्तुभी रात्रिभिः सह पश्यञ्जन्मानि जातानि सूर्य । अपि वा पूर्वस्याम् ॥ २३ ॥

येनां पावक चक्षंसा भुरण्यन्तं जनाँ अनुं ।
त्वं वरुण पश्यसि ॥
प्रत्यङ्देवानां विशः प्रत्यङ्ङुदेषि मानुषान् ।
प्रत्यङ्विश्वं स्वर्दृशे ॥

प्रत्यङ्ङिदं सर्वमुदेषि प्रत्यङ्ङिदं सर्वमभिविपश्यसीति । अपि वैतस्यामेव॥२४॥

येनां पावक चक्षंसा भुरण्यन्तं जनाँ अनुं ।
त्वं वरुण पश्यसि ॥

तेन नो जनानभिविपश्यसि ॥

केशी केशा रश्मयस्तैस्तद्वान् भवति काशनाद्वा प्रकाशनाद्वा । तस्यैषा भवति॥२५॥

केश्य१ग्निं केशी विषं केशी बिंभर्ति रोदंसी ।
केशी विश्वं स्वर्दृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते ॥

केश्यग्निं च विषं च । विषमित्युदकनाम विष्णातेर्विपूर्वस्य स्नातेः शुद्ध्यर्थस्य विपूर्वस्य वा सचतेः । द्यावापृथिव्यौ च धारयति । केशीदं सर्वमिदमभिवि-

पश्यति केशीदं ज्योतिरुच्यत इत्यादित्यमाह । अथाप्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते धूमेनाग्नी रजसा च मध्यमः । तेषामेषा साधारणा भवति ॥ २६ ॥

त्रयः केशिनं ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत एकं एषाम् ।
विश्वमेकों अभि चष्टे शचींभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् ॥

त्रयः केशिन ऋतुथा विचक्षते कालेकालेऽभिविपश्यन्ति संवत्सरे वपत एक एषामित्यग्निः पृथिवीं दहति । सर्वमेकोऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य ॥ अथ यद्रश्मिभिरभिप्रकम्पयन्नेति तद्वृषाकपिर्भवति वृषाकम्पनः । तस्यैषा भवति ॥ २७ ॥

पुनरेहिं वृषाकपे सुविता कल्पयावहै ।
य एष स्वप्ननंशनोऽस्तमेषिं पथा पुनः ॥
विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुप्रसूतानि वः कर्माणि कल्पयावहै य एष स्वप्ननंशनः स्वप्नान्नाशयस्यादित्य उदयेन सोऽस्तमेषि पथा पुनः । सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यम् ॥

यमो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २८ ॥

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे देवैः सम्पिबते यमः ॥
अत्रा नो विश्पतिः पिता पुराणाँ अनु वेनति ॥

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे स्थाने वृतक्षये वापि वोपमार्थे स्याद्वृक्ष इव सुपलाश इति । वृक्षो व्रश्चनात् पलाशं पलाशनात् । देवैः सङ्गच्छते यमो रश्मिभिरादित्यस्तत्र नः सर्वस्य पाता वा पालयिता वा पुराणाननुकामयेत ॥

अज एकपादजन एकः पाद एकेन पादेन पातीति वैकेन पादेन पिबतीति वैकोऽस्य पाद इति वा । एकं पादं नोत्खिदतीत्यपि निगमो भवति । तस्यैष निपातो भवति वैश्वदेव्यामृचि ॥ २९ ॥

पावीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्ता सिन्धुरापः समु

द्रियः । विश्वे देवासः शृणवन्वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरन्ध्या ॥

पविः शल्यो भवति यद्विपुनाति कायं तद्वत्पवीरमायुधं तद्वानिन्द्रः पवीरवान् । अतितस्थौ पवीरवानित्यपि निगमो भवति । तद्देवता वाक्पावीरवी पावीरवी च दिव्या वाक् । तन्यतुस्तनित्री वाचोऽन्यस्याः । अजश्चैकपाद् दिवो धारयिता सिन्धुश्चापश्च समुद्रियाश्च सर्वे च देवाः सरस्वती च सह पुरन्ध्या स्तुत्या प्रयुक्तानि धीभिः कर्मभिर्युक्तानि शृण्वन्तु वचनानीमानीति ॥

पृथिवी व्याख्याता । तस्या एष निपातो भवत्यैन्द्राग्न्यामृचि ॥ ३० ॥

यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः । अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

समुद्रो व्याख्यातः । तस्यैष निपातो भवति पावमान्यामृचि ॥ ३१ ॥

पवित्रवन्तः परि वाचमासते पितैषां प्रत्नो अभि रक्षति व्रतम् । महः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभम् ॥

पवित्रवन्तो रश्मिवन्तो माध्यमिका देवगणाः पर्यासते माध्यमिकां वाचं पितैषां प्रत्नः पुराणोऽभिरक्षति व्रतं कर्म । महः समुद्रं वरुणस्तिरोऽन्तर्दधात्यथ धीराः शक्नुवन्ति धरुणेषूदकेषु कर्मण आरभमारब्धुम् ॥ अज एकपाद् व्याख्यातः पृथिवी व्याख्याता समुद्रो व्याख्यातः । तेषामेष निपातो भवत्यपरस्यां बहुदेवतायामृचि ॥ ३२ ॥

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः । विश्वे देवा ऋतावृधो हुवाना स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु ॥

अपि च नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वजश्चैकपात्पृथिवी च समुद्रश्च सर्वे च देवाः

सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा हूयमाना मन्त्रैः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अत्रन्तु मेधाविशस्ताः ।

दध्यङ् प्रत्यक्तो ध्यानमिति वा प्रत्यक्तमस्मिन्ध्यानमिति वा । अथर्वा व्याख्यातः । मनुर्मननात् । तेषामेष निपातो भवत्यैन्द्र्यामृचि ॥ ३३ ॥

यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ् धियमत्नत ।

तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्र उक्था समग्मतार्चन्ननु स्वराज्यम् ॥

यामथर्वा च मनुश्च पिता मानवानां दध्यङ् च धियमतनिषत तस्मिन्ब्रह्माणि कर्माणि पूर्वेन्द्र उक्थानि च सङ्गच्छन्तामर्चन्योऽनुपास्ते स्वाराज्यम् ॥ ३४ ॥

अथातो द्युस्थाना देवगणाः । तेषामादित्याः प्रथमागामिनो भवन्ति । आदित्या व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ ३५ ॥

इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि ।

शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः ॥

घृतस्नूर्घृतप्रस्नाविन्यो घृतप्रस्राविण्यो घृतसानिन्यो घृतसारिण्य इति वाहुतीरादित्येभ्यश्चिरं जुह्वा जुहोमि चिरं राजभ्य इति वा शृणोतु न इमा गिरो मित्रश्चार्यमा च भगश्च बहुजातश्च धाता दक्षो वरुणोंऽशश्च । अंशोंऽशुना व्याख्यातः ॥

सप्त ऋषयो व्याख्याताः तेषामेषा भवति ॥ ३६ ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम् ।

सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतो अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे रश्मय आदित्ये सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादं संवत्सरमप्रमाद्यन्तः सप्तापनास्त एव स्वपतो लोकमस्तमितमादित्यं यन्ति तत्र जागृतोऽस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ वाय्वादित्यावित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे षडिन्द्रियाणि विद्या सप्तम्यात्मनि सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादं शरीरमप्रमाद्यन्ति सप्तापनानीमान्येव स्वपतो लोकमस्तमितमात्मानं यन्ति

तत्र जागृतोऽस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ प्राज्ञश्चात्मा तैजसश्चेत्यात्मगतिमाचष्टे । तेषामेषापरा भवति ॥ ३७ ॥

तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नो यस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम् ।
अत्रासत ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः ॥

तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा यस्मिन्यशो निहितं सर्वरूपमत्रासत ऋषयः सप्त सहादित्यरश्मयो ये अस्य गोपा महतो बभूवुरित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा यस्मिन्यशो निहितं सर्वरूपमत्रासत ऋषयः सप्त सहेन्द्रियाणि यान्यस्य गोप्तॄणि महतो बभूवुरित्यात्मगतिमाचष्टे ॥

देवा व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ ३८ ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरभि नो निवर्त्तताम् ।
देवानां सख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरन्तु जीवसे ॥

देवानां वयं सुमतौ कल्याण्यां मतावृजुगामिनामृतुगामिनामिति वा देवानां दानमभि नो निवर्त्ततां देवानां सख्यमुपसीदेम वयं देवा न आयुः प्रवर्धयन्तु चिरं जीवनाय ॥

विश्वे देवाः सर्वे देवाः । तेषामेषा भवति ॥ ३९ ॥

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत ।
दाश्वांसो दाशुषः सुतम् ॥

अवितारो वावनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागच्छत दत्तवन्तो दत्तवतः सुतमिति । तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते । यत्तु किं चिद् बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिङ्गमिति शाकपूणिरनत्यन्तगतस्त्वेष उद्देशो भवति बभ्रुरेक इति दश द्विपदा अलिङ्गा भूतांशः काश्यप आश्विनमेकलिङ्गमभितष्टीयं सूक्तमेकलिङ्गम् ॥

साध्या देवाः साधनात् । तेषामेषा भवति ॥ ४० ॥

यज्ञेन॑ यज्ञम॑यजन्त दे॒वास्तानि॒ धर्मा॑णि प्रथ॒मान्या॑सन् ।
ते ह॒ नाकं॑ महि॒मानः॑ सचन्त॒ यत्र॒ पूर्वे॑ सा॒ध्याः सन्ति॑ दे॒वाः ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा अग्निनाग्निमयजन्त देवा अग्निः पशुरासीत्तमाल-भन्त तेनायजन्तेति च ब्राह्मणम् । तानि धर्म्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं म-हिमानः समसेवन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः साधनाः । द्युस्थानो देवगण इति नैरुक्ताः पूर्वं देवयुगमित्याख्यानम् ॥

वसवो यद्विवसते सर्वम् । अग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्या तस्मात्पृथिवी-स्थानाः । इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या तस्मान्मध्यस्थानाः । वसव आदित्यर-श्मयो विवासनात्तस्माद् द्युस्थानाः । तेषामेषा भवति ॥ ४१ ॥

सु॒गा वो॑ देवाः॒ सद॑नमकर्म॒ य आ॑ज॒ग्मुः सव॑नमि॒दं जु॑षा॒णाः ।
ज॒क्षि॒वांसः॑ पपि॒वांस॑श्च॒ विश्वे॒ऽस्मे ध॑त्त वसवो॒ वसू॑नि ॥

स्वागमनानि वो देवाः सुपथान्यकर्म य आगच्छत सवनानीमानि जुषा-णाः खादितवन्तः पीतवन्तश्च सर्वेऽस्मासु धत्त वसवो वसूनि । तेषामेषापरा भवति ॥ ४२ ॥

ज्मया॑ अत्र॒ वस॑वो रन्त दे॒वा उ॒राव॒न्तरि॑क्षे मर्जयन्त शु॒भ्राः ।
अ॒र्वाक्पथ उ॑रुज्रयः कृणुध्वं॒ श्रोता॑ दू॒तस्य॑ ज॒ग्मुषो॑ नो अ॒स्य ॥

ज्मया अत्र वसवोऽरमन्त देवा ज्मा पृथिवी तस्यां भवा उरौ चान्तरिक्षे मर्जयन्त गमयन्त रमयन्त शुभ्राः शोभमाना अर्वाच एनान्पथो बहुजवाः कुरुध्वं शृणुत दूतस्य जग्मुषो नोऽस्याग्नेः ॥

वाजिनो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ ४३ ॥

शं नो॑ भवन्तु वा॒जिनो॒ हवे॑षु दे॒वता॑ता मि॒तद्र॑वः स्व॒र्काः ।
ज॒म्भय॒न्तोऽहिं॒ वृकं॒ रक्षां॑सि॒ सने॑म्य॒स्मद्यु॑यव॒न्नमी॑वाः ॥

सुखा नो भवन्तु वाजिनो ह्वानेषु देवतातौ यज्ञे मितद्रवः सुमितद्रवः स्वर्काः स्वञ्चना इति वा स्वर्चना इति वा स्वर्चिष इति वा जम्भयन्तोऽहिं च वृकं च रक्षांसि च क्षिप्रमस्मद्यावयन्त्वमीवा देवाश्वा इति वा ॥

देवपत्न्यो देवानां पत्न्यः । तासामेषा भवति ॥ ४४ ॥

देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।
याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत ॥

देवानां पत्न्य उशत्योऽवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजयेऽपत्यजननाय चान्नसंसननाय च । याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते कर्मणि ता नो देव्यः सुहवाः शर्म यच्छन्तु शरणम् । तासामेषापरा भवति ॥ ४५ ॥

उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्य१ग्नाय्यश्विनी राट् ।
आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् ॥

अपि च ग्ना व्यन्तु देवपत्न्य इन्द्राणीन्द्रस्य पत्न्यग्नाय्यग्नेः पत्न्यश्विन्यश्विनोः पत्नी राड् राजते रोदसी रुद्रस्य पत्नी वरुणानी च वरुणस्य पत्नी व्यन्तु देव्यः कामयन्तां य ऋतुः कालो जायानाम् ॥ ४६ ॥

इति द्वादशोऽध्यायः ॥

दैवतकाण्डे षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ परिशिष्टम् ॥

अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षतेऽपि वा सम्प्रत्यय एव स्यान्महाभाग्याद् देवतायाः। सोऽग्निमेव प्रथममाह। त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिरिति यथैतस्मिन्त्सूक्ते। नहि त्वदारे निमिषश्च नेश इति वरुणस्य। अथैषेन्द्रस्य ॥ १ ॥

यद् द्याव॑ इन्द्र ते श॒तं श॒तं भूमी॑रु॒त स्युः।
न त्वा॑ वज्रिन्त्स॒हस्रं॒ सूर्या॒ अनु॒ न जा॒तम॑ष्ट॒ रोद॑सी ॥

यदि त इन्द्र शतं दिवः शतं भूमयः प्रतिमानानि स्युर्न त्वा वज्रिन्त्सहस्रमपि सूर्या न द्यावापृथिव्यावप्यभ्यश्नुवीतामिति। अथैषादित्यस्य ॥ २ ॥

यदुद॑ञ्चो वृषाकपे गृ॒हमि॑न्द्रा॒जग॑न्तन।
क्व१ स्य पु॑ल्व॒घो मृ॒गः कम॑गञ्जन॒योप॑नो
विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगमत क्व स्य पुल्वघो मृगः क्व स बह्वादी मृगः। मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणः। कमगमद् देशं जनयोपनः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यम्। अथैषादित्यरश्मीनाम् ॥ ३ ॥

वि हि सोतो॒रसृ॑क्षत॒ नेन्द्रं॑ दे॒वमम॑ंसत।
यत्राम॑दद्वृ॒षाक॑पिर॒र्यः पु॒ष्टेषु॒ मत्स॑खा॒ विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥

व्यसृक्षत हि प्रसवाय न चेन्द्रं देवममंसत यत्रामादद्वृषाकपिरर्य ईश्वरः पुष्टेषु पोषेषु मत्सखा मम सखा मदनसखा ये नः सखायस्तैः सहेति वा सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यम्। अथैषाश्विनोः ॥ ४ ॥

सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका ।
उदन्यजेव जेमना मदेरू ता मे जराय्वजरं मरायु ॥

सृण्येवेति द्विविधा सृणिर्भवति भर्ता च हन्ता च तथाश्विनौ चापि भर्तारौ जर्भरी भर्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतु हन्तारौ । नैतोशेव तुर्फरीपर्फरीका । नितोशस्यापत्यं नैतोशं नैतोशेव तुर्फरी क्षिप्रहन्तारौ उदन्यजेव जेमना मदेरू । उदन्यजेवेत्युदकजे इव रत्ने सामुद्रे चान्द्रमसे वा जेमने जयमाने जेमना मदेरू । ता मे जराय्वजरं मरायु । एतज्जरायुजं शरीरं शरदमजीर्णम् । अथैषा सोमस्य ॥ ५ ॥

तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः ।
तरत्स मन्दी धावति ॥

तरति स पापं सर्वं मन्दी यः स्तौति धावति गच्छत्यूर्ध्वां गतिम् । धारा सुतस्यान्धसः । धारयाभिषुतस्य सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा स्तुतस्य । अथैषा यज्ञस्य ॥ ६ ॥

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आ विवेश ॥

चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत उक्तास्त्रयोऽस्य पादा इति सवनानि त्रीणि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्त हस्तासः सप्त छन्दांसि त्रिधा बद्धस्त्रेधा बद्धो मन्त्रब्राह्मणकल्पैर्वृषभो रोरवीति । रोरवणमस्य सवनक्रमेण ऋग्भिर्यजुर्भिः सामभिर्यदेनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति । महो देव इत्येष हि महान्देवो यद्यज्ञो मर्त्यां आविवेशेत्येष हि मनुष्यानाविशति यजनाय । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ७ ॥

स्वर्यन्तो नापेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति रोदसी ।
यज्ञं ये विश्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिरे ॥

स्वर्गच्छन्त ईजाना वा नेक्षन्ते तेऽमुमेव लोकं गतवन्तमीक्षन्तामिति । आ द्यां

रोहन्ति रोदसी । यज्ञं ये विश्वतोधारं सर्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिर इति ।

अथैषा वाचः प्रवल्हितेव ॥ ८ ॥

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधाविनो गुहायां त्रीणि निहितानि नार्थं वेदयन्ते । गुहा गूहतेस्तुरीयं त्वरतेः । कतमानि तानि चत्वारि पदानि । ओंकारो महाव्याहृतयश्चेत्यार्षम् । नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाकरणाः । मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी व्यावहारिकीति याज्ञिकाः । ऋचो यजूंषि सामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः । सर्पाणां वाग्वयसां क्षुद्रस्य सरीसृपस्य चतुर्थी व्यावहारिकीत्येके । पशुषु तूणवेषु मृगेष्वात्मनि चेत्यात्मप्रवादाः । अथापि ब्राह्मणं भवति सा वै वाक्सृष्टा चतुर्धा व्यभवदेष्वेव लोकेषु त्रीणि पशुषु तुरीयं या पृथिव्यां साग्नौ सा रथन्तरे यान्तरिक्षे सा वायौ सा वामदेव्ये या दिवि सादित्ये सा बृहति सा स्तनयित्नावथ पशुषु ततो या वागत्यरिच्यत तां ब्राह्मणेष्वदधुस्तस्माद् ब्राह्मणा उभयीं वाचं वदन्ति या च देवानां या च मनुष्याणामिति । अथैषाक्षरस्य ॥ ९ ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्यवने यस्मिन्देवा अधिनिषण्णाः सर्वे यस्तन्न वेद किं स ऋचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति विदुष उपदिशति । कतमत्तदेतदक्षरम् । ओमित्येषा वागिति शाकपूणिर्ऋचश्च ह्यक्षरे परमे व्यवने धीयन्ते नानादेवतेषु च मन्त्रेषु । एतद्ध वा एतदक्षरं यत्सर्वां त्रयीं विद्यां प्रतिप्रतीति च ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

आदित्य इति पुत्रः शाकपूणेरेषर्ग्भवति यदेनमर्चन्ति प्रत्यृचः सर्वाणि भूतानि तस्य यदन्यन्मन्त्रेभ्यस्तदक्षरं भवति रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते य एतस्मिन्नधिनिषण्णा

इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं शारीरमत्र ऋगुच्यते यदेनेनार्चन्ति प्रत्यृचः सर्वाणी-न्द्रियाणि तस्य यद्विनाशिधर्म्म तदत्त्ररं भवतीन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते यान्यस्मि-न्नात्मन्येकं भवन्तीत्यात्मप्रवादाः ॥ ११ ॥

अक्षरं न क्षरति न क्षीयते वाक्षरं भवति वाचोऽक्ष इति वाक्षो यानस्याञ्ज-नात्तत्प्रकृतीतरद्वर्तनसामान्यादिति । अयं मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूढोऽपि श्रुतितोऽपि तर्कतो न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्याः । न ह्येषु प्रत्य-क्षमस्त्यनृषेरतपसो वा पारोवर्य्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयो विद्यः प्रशस्यो भवतीत्युक्तं पुरस्तात् । मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामत्सु देवानब्रुवन्को न ऋषिर्भविष्यतीति तेभ्य एतं तर्कमृषिं प्रायच्छन्मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहमभ्यूढम् । तस्माद्यदेव किं चानूचानोऽभ्यूहत्यार्षं तद्भवति ॥ १२ ॥

हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु यद्ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः ।
अत्राह त्वं वि जहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणो वि चरन्त्यु त्वे ॥

हृदा तष्टेषु मनसां प्रजवेषु यद् ब्राह्मणाः संयजन्ते समानाख्याना ऋत्विजोऽत्राह त्वं विजहुर्वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिरोहब्रह्माण ऊहब्रह्माण ऊह एषां ब्रह्मेति वा । सेयं विद्या श्रुतिमतिबुद्धिः तस्यास्तपसा पारमीप्सितव्यं तदिदमायुरिच्छता न निर्व-क्तव्यं तस्माच्छन्दस्सु शेषा उपेक्षितव्याः । अथागमो यां यां देवतां निराह तस्यास्त-स्यास्ताद्भाव्यमनुभवति ॥ १३ ॥

इति निरुक्ते त्रयोदशोऽध्यायः ॥

परिशिष्टभागे प्रथमोऽध्यायः ॥

व्याख्यातं दैवतं यज्ञाङ्गं च । अथात ऊर्ध्वमार्गगतिं व्याख्यास्यामः । सूर्य आत्मेत्युदितस्य हि कर्मद्रष्टा । अथैतदनुप्रवदन्त्यथैनं महान्तमात्मानमेषगर्गेणः प्रवदन्तीन्द्रंमित्रं वरुणमग्निमाहुरिति । अथैष महानात्मात्मजिज्ञासयात्मानं प्रोवाचाग्निरस्मि जन्मना जातवेदा अहमस्मि प्रथमजा इत्येताभ्याम् ॥ १ ॥

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् ।
अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानोऽजस्रो धर्मो हविरस्मि नाम ॥
अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाभिः ।
यो मा ददाति स इदेवमावा अहमन्नमन्नमदन्तमाद्मि ॥

इति स ह ज्ञात्वा प्रादुर्बभूवैवं तं व्याजहारायतमात्मानमभ्यात्मजमग्निकमन्यस्मा आचचक्षेति ॥ २ ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् ।
स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्त्ति भुवनेष्वन्तः ॥

आवरीवर्त्ति भुवनेष्वन्तरित्यथैष महानात्मा सत्त्वलक्षणस्तत्परं तद् ब्रह्म तत्सत्यं तत्सलिलं तदव्यक्तं तदस्पर्शं तदरूपं तदरसं तदगन्धं तदमृतं तच्छुक्रं तन्निष्ठो भूतात्मा । सैषा भूतप्रकृतिरित्येके तत्क्षेत्रं तदज्ञानात्क्षेत्रज्ञमनुप्राप्य निरात्मजम् । अथैष महानात्मा त्रिविधो भवति सत्त्वं रजस्तम इति । सत्त्वं तु मध्ये विशुद्धं तिष्ठत्यभितो रजस्तमसी इति । कामद्वेषस्तम इत्याविज्ञातस्य विशुध्यतो विभूतिं कुर्वतः क्षेत्रज्ञपृथक्त्वाय कल्पते प्रतिभाति लिङ्गो महानात्मा तमोलिङ्गो विद्या प्रकाशलिङ्गस्तमोऽपि निश्चयलिङ्ग आकाशः ॥ ३ ॥

आकाशगुणः शब्द आकाशाद्वायुर्द्विगुणः स्पर्शेन वायोर्ज्योतिस्त्रिगुणं रूपेण ज्योतिष आपश्चतुर्गुणा रसेनाद्भ्यः पृथिवी पञ्चगुणा गन्धेन पृथिव्या भूतग्रामस्थावरजङ्गमास्तदेतदहर्युगसहस्रं जागर्ति । तस्यान्ते सुषुप्स्यन्नङ्गानि प्रत्याहरति

भूतग्रामाः पृथिवीमपि यन्ति पृथिव्यप आपो ज्योतिषं ज्योतिर्वायुं वायुराकाशमाकाशो मनो मनो विद्यां विद्या महान्तमात्मानं महानात्मा प्रतिभां प्रतिभा प्रकृतिं सा स्वपिति युगसहस्रं रात्रिः । तावेतावहोरात्रावजस्रं परिवर्त्तेते स कालस्तदेतदहर्भवति ॥

युगसहस्रपर्यन्तमहर्यद् ब्रह्मणो विदुः ॥

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः इति ॥ ४ ॥

तं परिवर्त्तमानमन्योऽनुप्रवर्त्तते स्रष्टा द्रष्टा विभक्तातिमात्रोऽहमिति गम्यते स मिथ्यादर्शनेदं पावकं महाभूतेषु चिरोण्वाकाशाद्वायोः प्राणश्चक्षुश्च वक्तारं च तेजसोऽद्भ्यः स्नेहं पृथिव्या मूर्त्तिः । पार्थिवांस्त्वष्टौ गुणान्विद्यात्त्रीन्मातृतस्त्रीन्पितृतोऽस्थिस्नायुमज्जानः पितृतस्त्वङ्मांसशोणितानि मातृतोऽन्नपानमित्यष्टौ सोऽयं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानोऽपि कृप्तः ॥ ५ ॥

स यद्यनुरुध्यते तद्भवति । यदि धर्ममनुरुध्यते तद् देवो भवति यदि ज्ञानमनुरुध्यते तदमृतो भवति यदि काममनुरुध्यते संच्यवते । इमां योनिं सन्दध्यात्तदिदमत्र मतम् । श्लेष्मा रेतसः सम्भवति श्लेष्मणो रसो रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसः स्नावा स्नावनोऽस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जातो रेतस्तदिदं योनौ रेतः सिक्तं पुरुषः सम्भवति । शुक्रातिरेके पुमान् भवति शोणितातिरेके स्त्री भवति द्वाभ्यां समेन नपुंसको भवति शुक्रभिन्नेन यमो भवति शुक्रशोणितसंयोगान्मातृपितृसंयोगाच्च । तत्कथमिदं शरीरं परं संयम्यते सौम्यो भवति । एकरात्रोषितं कललं भवति पञ्चरात्राद् बुद्बुदाः सप्तरात्रात्पेशी द्विसप्तरात्रादर्बुदः पञ्चविंशतिरात्रः स्वस्थितो घनो भवति मासमात्रात्कठिणो*भवति द्विमासाभ्यन्तरे शिरः सम्पद्यते मासत्रयेण ग्रीवाव्यादेशो मासचतुष्केण त्वग्व्यादेशः पञ्चमे मासे नखरोमव्यादेशः षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रं च सम्भवति सप्तमे चलनसमर्थो भवत्यष्टमे बुद्ध्याध्यवस्यति नवमे सर्वाङ्गसम्पूर्णो भवति ॥

मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः ।

नाना योनिसहस्राणि मयोषितानि यानि वै ॥

आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः ।

* "कठिनो" इत्यपि क्वचित् ॥

मातरो विविधा दृष्टाः पितरः सुहृदस्तथा ॥
अवाङ्मुखः पीड्यमानो जन्तुश्चैव समन्वितः ।
साङ्ख्यं योगं समभ्यस्येत्पुरुषं वा पञ्चविंशकम् ॥

इति । ततश्च दशमे मासे प्रजायते जातश्च वायुना स्पृष्टस्तन्न स्मरति जन्ममरणम् । अन्ते च शुभाशुभं कर्मैतच्छरीरस्य प्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

अष्टोत्तरं सन्धिशतमष्टाकपालं शिरः सम्पद्यते षोडश वपापलानि नव स्नायुशतानि सप्त शतं पुरुषस्य मर्मणामर्धचतस्रो रोमाणि कोट्यो हृदयं ह्यष्टकपालानि द्वादशकपालानि जिह्वा वृषणौ ह्यष्टसुपर्णौ तथोपस्थगुदपाय्वेतन्मूत्रपुरीषं कस्मादाहारपानसिक्तत्वादनुपचितकर्माणावन्योन्यं जयेते इति । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च महत्यज्ञानतमसि मग्नौ जरामरणक्षुत्पिपासाशोकक्रोधलोभमोहमदभयमत्सरहर्षविषादेर्ष्यासूयात्मकैर्द्वन्द्वैरभिभूयमानः सोऽस्मादार्जवं नबीभावानां तन्निर्मुच्यते सोऽस्मापान्नं महाभूमिकावच्छरीरान्निमेषमात्रैः प्रक्रम्य प्रकृतिरधिपरीत्य तैजसं शरीरं कृत्वा कर्मणोऽनुरूपं फलमनुभूय तस्य संक्षये पुनरिमंल्लोकं प्रतिपद्यते ॥ ७ ॥

अथ ये हिंसामाश्रित्य विद्यामुत्सृज्य महत्तपस्तेपिरे चिरेण वेदोक्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद् दक्षिणायनं दक्षिणायनात्पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेरोषधयश्चैतद्भूत्वा तस्य संक्षये पुनरेवेमंल्लोकं प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥

अथ ये हिंसामुत्सृज्य विद्यामाश्रित्य महत्तपस्तेपिरे ज्ञानोक्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति तेऽर्चिरभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षादुदगयनमुदगयनाद् देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं वैद्युतान् मानसं मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोकमभिसम्भवन्ति ते न पुनरावर्त्तन्ते । शिष्टा दन्दशूका यत इदं न जानन्ति तस्मादिदं वेदितव्यम् । अथाप्याह ॥ ९ ॥

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।
नीहारेण प्रावृता जल्प्यां चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥

न तं विद्यया विदुषो यमेवं विद्वांसो वदन्त्यक्षरं ब्रह्मणस्पतिमन्यद्युष्माकमन्तरमन्यदेषामन्तरं बभूवेति नीहारेण प्रावृतास्तमसा जल्प्या चासुतृप उक्थशासः प्राणं सूर्यं यत्पथगामिनश्चरन्ति । अविद्वांसः क्षेत्रज्ञमनुप्रवदन्ति । अथाहो विद्वांसः क्षेत्रज्ञोऽनुकल्पते तस्य तपसा सहाप्रमादमेत्यथाप्नयो भवति तेनासन्ततमिच्छेत्तेन सख्यमिच्छेदेष हि सखा श्रेष्ठः सञ्जानाति भूतं भवद्भविष्यदिति । ज्ञाता कस्माज्जायतेः सखा कस्मात्सख्यतेः सह भूतेन्द्रियैः शेरते महाभूतानि सेन्द्रियाणि प्रज्ञया कर्म कारयतीति तस्य यदापः प्रतिष्ठाशीलमुपशम आत्मा ब्रह्मेति स ब्रह्मभूतो भवति साक्षिमात्रो व्यवतिष्ठतेऽबन्धो ज्ञानकृतः ॥

अथात्मनो महतः प्रथमं भूतनामधेयान्युत्क्रमिष्यामः ॥ १० ॥

हंसः । घर्मः । यज्ञः । वेनः । मेधः । कृमिः । भूमिः । विभुः । प्रभुः । शम्भुः । शभुः । वधकर्मा । सोमः । भूतम् । भुवनम् । भविष्यत् । आपः । महत् । व्योम । यशः । महः । स्वर्णीकम् । स्मृतीकम् । स्वृतीकम् । सतीकम् । सतीनम् । गहनम् । गभीरम् । गह्वरम् । कम् । अन्नम् । हविः । सद्म । सदनम् । ऋतम् । योनिः । ऋतस्ययोनिः । सत्यम् । नीरम् । हविः । रयिः । सत् । पूर्णम् । सर्वम् । अक्षितम् । बर्हिः । नाम । सर्पिः । अपः । पवित्रम् । अमृतम् । इन्दुः । हेम । स्वः । सर्गाः । शम्बरम् । अम्बरम् । वियत् । व्योम । बर्हिः । धन्व । अन्तरिक्षम् । आकाशम् । आपः । पृथिवी । भूः । स्वयम्भूः । अध्वा । पुष्करम् । सगरः । समुद्रः । तपः । तेजः । सिन्धुः । अर्णवः । नाभिः । वृक्षः । ऊर्ध्वः । तत् । यत् । किम् । ब्रह्म । वरेण्यम् । हंसः । आत्मा । भवति । बधन्त्यध्वानम् । यद्दाहिष्या । शरीराणि । अव्ययं च संस्कुरुते । यज्ञः । आत्मा । भवति । यदेम तन्वते ॥

अथैतं महान्तमात्मानमेतानि सूक्तान्येता ऋचोऽनुप्रवदन्ति ॥ ११ ॥

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥

सोमः पवते सोमः सूर्यः प्रसवनाज्जनिता मतीनां प्रकाशकर्मणामादित्यरश्मीनां दिवो द्योतनकर्मणामादित्यरश्मीनां पृथिव्याः प्रथनकर्मणामादित्यरश्मीनामग्नेर्गतिकर्मणामादित्यरश्मीनां सूर्यस्य स्वीकरणकर्मणामादित्यरश्मीनामिन्द्रस्यैश्वर्यकर्मणामादित्यरश्मीनां विष्णोर्व्याप्तिकर्मणामादित्यरश्मीनामित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं सोम आत्माप्येतस्मादेवेन्द्रियाणां जनितेत्यर्थः । अपि वा सर्वाभिर्विभूतिभिर्विभूतन आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १२ ॥

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ।
श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥

ब्रह्मा देवानामित्येष हि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणामादित्यरश्मीनां पदवीः कवीनामित्येष हि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानानामादित्यरश्मीनामृषिर्विप्राणामित्येष हि ऋषिणो भवति विप्राणां व्यापनकर्मणामादित्यरश्मीनां महिषो मृगाणामित्येष हि महान् भवति मृगाणां मार्गणकर्मणामादित्यरश्मीनां श्येनो गृध्राणामिति श्येन आदित्यो भवति श्यायनेर्गतिकर्मणो गृध्र आदित्यो भवति गृध्यतेः स्थानकर्मणो यत एतस्मिंस्तिष्ठति स्वधितिर्वनानामित्येष हि स्वयं कर्माण्यादित्यो धत्ते वनानां वननकर्मणामादित्यरश्मीनां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्नित्येष हि पवित्रं रश्मीनामत्येति स्तूयमान एष एवैतत्सर्वमक्षरमित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं ब्रह्मा देवानामित्ययमपि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणामिन्द्रियाणां पदवीः कवीनामित्ययमपि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानानामिन्द्रियाणामृषिर्विप्राणामित्ययमपि ऋषिणो भवति विप्राणां व्यापनकर्मणामिन्द्रियाणां महिषो मृगाणामित्ययमपि महान्भवति मृगाणां मार्गणकर्मणामिन्द्रियाणां श्येनो गृध्राणामिति श्येन आत्मा भवति श्यायतेर्ज्ञानकर्मणो गृध्राणीन्द्रियाणि गृध्यतेर्ज्ञानकर्मणो यत एतस्मिंस्तिष्ठन्ति स्वधितिर्वनानामित्ययमपि स्वयं कर्माण्यात्मनि धत्ते वनानां वननकर्मणा-

मिन्द्रियाणां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्नित्ययमपि पवित्रमिन्द्रियाण्यत्येति श्रूयमाणोऽयमेवैतत्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १३ ॥

तिस्रो वाचं ईरयति प्र वह्निर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।
गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मतयो वावशानाः॥

वह्निरादित्यो भवति स तिस्रो वाचः प्रेरयत्यृचो यजूंषि सामान्यृतस्यादित्यस्य कर्माणि ब्रह्मणो मतान्येष एवैतत्सर्वमक्षरमित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं वह्निरात्मा भवति स तिस्रो वाच ईरयति प्रेरयति विद्यामतिबुद्धिमतामृतस्यात्मनः कर्माणि ब्रह्मणो मतान्ययमेवैतत्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे ॥१४॥

सोमं गावो धेनवो वावशानाः सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः ।
सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवन्ते ॥

एत एव सोमं गावो धेनवो रश्मयो वावश्यमानाः कामयमाना आदित्यं यन्त्येवमेव सोमं विप्रा रश्मयो मतिभिः पृच्छमानाः कामयमाना आदित्यं यन्त्येवमेव सोमः सुतः पूयते अज्यमान एतमेवार्काश्च त्रिष्टुभश्च सन्नवन्ते तत एतस्मिन्नादित्य एकं भवन्तीत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्ममेत एव सोमं गावो धेनव इन्द्रियाणि वावश्यमानानि कामयमानान्यात्मानं यन्त्येवमेव सोमं विप्रा इन्द्रियाणि मतिभिः पृच्छमानानि कामयमानान्यात्मानं यन्त्येवमेव सोमः सुतः पूयते अज्यमान इममेवात्मा च सप्त ऋषयश्च सन्नवन्ते तान्येतस्मिन्नात्मन्येकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १५ ॥

अक्रान्त्समुद्रः प्रथमे विधर्मञ्जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा ।
वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः॥

अत्यक्रमीत्समुद्र आदित्यः परमे व्यवने वर्षकर्मणा जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुरित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्ममत्यक्रमीत्समुद्र आत्मा परमे व्यवने ज्ञानकर्मणा जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुरित्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १६ ॥

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवान् ।
अदधादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः ॥

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवानाधिपत्यमदधादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुरादित्य इन्दुरात्मा ॥ १७ ॥

विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितो जगार ।
देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार स ह्यः समान ॥

विधुं विधमनशीलं दद्राणं दमनशीलं युवानं चन्द्रमसं पलित आदित्यो गिरति सद्यो म्रियते स दिवा समुदितेत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं विधुं विधमनशीलं दद्राणं दमनशीलं युवानं महान्तं पलित आत्मा गिरति रात्रौ म्रियते रात्रिः समुदितेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १८ ॥

साकञ्जानां सप्तथमाहुरेकजं षळिद्यमा ऋषयो देवजा इति ।
तेषामिष्टानि विहितानि धामश स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः ॥

सहजातानां षण्णामृषीणामादित्यः सप्तमस्तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वाद्भिः सह सम्मोदन्ते यत्रैतानि सप्तऋषीणानि ज्योतींषि तेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं सहजातानां षण्णामिन्द्रियाणामात्मा सप्तमस्तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वान्नेन सह सम्मोदन्ते यत्रेमानि सप्तऋषीणानीन्द्रियाण्येभ्यः पर आत्मा तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १९ ॥

स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षण्वान्न वि चेतदन्धः ।
कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता विजानात्स पितुष्पितासत् ॥

स्त्रिय एवेति ताः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धहारिण्यस्ता अमुं पुंशब्दे निराहारः प्राण इति पश्यन्कष्टान्न विजानात्यन्धः कविर्यः पुत्रः स इमा जानाति यः स इमा जानाति स पितुष्पितासदित्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २० ॥

सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि।
ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परि भुवः परि भवन्ति विश्वतः॥

सप्तैतानादित्यरश्मीनयमादित्यो गिरति मध्यस्थानोर्ध्वशब्दो यत एतस्मिंस्तिष्ठन्ति तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति परि भुवः परि भवन्ति सर्वाणि कर्माणि वर्षकर्मणेत्यधिदैवतम्। अथाध्यात्मं सप्तेमानीन्द्रियाण्ययमात्मा गिरति मध्यस्थानोर्ध्वशब्दो यान्यस्मिंस्तिष्ठन्ति तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति परि भुवः परि भवन्ति सर्वाणीन्द्रियाणि ज्ञानकर्मणेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २१ ॥

न वि जानामि यदि वेदमस्मि निण्यः सन्नद्धो मनसा चरामि।

न हि विजानान्बुद्धिमतः पुत्रः परिवेदयन्तेऽयमादित्योऽयमात्मा ॥ २२ ॥

अपाङ् प्राङेति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः।
ता शश्वन्ता विषूचीना वियन्ता न्य१न्यं चिक्युर्न नि चिक्युरन्यम् ॥

अपाञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया गृभीतोऽमर्त्य आदित्यो मर्त्येन चन्द्रमसा सह। तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा पश्यत्यादित्यं न चन्द्रमसमित्यधिदैवतम्। अथाध्यात्ममपाञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया गृभीतोऽमर्त्य आत्मा मर्त्येन मनसा सह। तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा पश्यत्यात्मानं न मन इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २३ ॥

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णः।
सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रूननु यं विश्वे मदन्त्यूमाः ॥

तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमादित्यं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णो दीप्तिनृम्णः सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूनिति रिणातिः प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वानुमदन्ति यं विश्व ऊमा इत्यधिदैवतम्। अथाध्यात्मं तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमव्यक्तं

यतो जायत उग्रस्त्वेषनृम्णो ज्ञाननृम्णः सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूनिति रिणातिः प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वानुमदन्ति यं सर्वे ऊमा इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २४ ॥

को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हृणायून् ।
आसन्निषून्हृत्स्वसो मयोभून्य एषां भृत्यामृणधत्स जीवात् ॥

क आदित्यो धुरि गा युंक्ते रश्मीन्कर्मवतो भानुमतो दुराधर्षानसून्यसुनवन्तीषूनिषुणवन्ति मयोभूनि सुखभूनि य इमं सम्भूतं वेद कथं स जीवतीत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं क आत्मा धुरि गा युङ्क्ते इन्द्रियाणि कर्मवतो भानुमतो दुराधर्षानसून्यसुनवन्तीषूनिषुणवन्ति मयोभूनि सुखभूनि य इमं सम्भृतं वेद चिरं जीवतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २५ ॥

क ईषते तुज्यते को बिभाय को मंसते सन्तमिन्द्रं को अन्ति ।
कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वे३ को जनाय ॥

क एव गच्छति को ददाति को बिभेति को मंसते सन्तमिन्द्रं कस्तोकायापत्याय महते च नो रणाय रमणीयाय दर्शनीयाय ॥ २६ ॥

को अग्निमीट्टे हविषा घृतेन स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिः ।
कस्मै देवा आवहानाशु होम को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः ॥

क आदित्यं पूरयति हविषा च घृतेन च स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिरिति । कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान्को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः कल्याणदेव इत्याधिदैवतम् । अथाध्यात्मं क आत्मानं पूरयति हविषा च घृतेन च स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिरिति । कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान्को मंसते वीतिहोत्रः सुप्रज्ञः कल्याणप्रज्ञ इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २७ ॥

त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।
न त्वदन्यो मघवन्नास्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥

त्वमङ्ग प्रशंसीर्देवः शविष्ठ मर्त्यं न त्वदन्योऽस्ति मघवन् पाता वा पालयिता वा जेता वा सुखयितावेन्द्र ब्रवीमि ते वचः स्तुतियुक्तम् ॥ २८ ॥

हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ॥
नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम् ॥

हंस इति हंसाः सूर्यरश्मयः परमात्मा परं ज्योतिः पृथिवीव्याप्नोति व्याप्तं सर्वं व्याप्तं वननकर्मणानभ्यासेनादित्यमण्डलेनेति त्यपतीति लोको त्यपतीति हंसयन्त्यपतीति हंसाः परमहंसाः परमात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभूत गभीर वसतीति त्रिभिर्वसतीति वा रश्मिभिर्वसतीति वा वह्निर्वसतीति वा सुवर्णरेताः पूषा गर्भा रिभिनि रिभन्ता वनकुटिलानि कुटन्ता रिभन्तान्तरिक्षा चरत्पथान्तरिक्षा चरदिति दिवि भुवि गमनं वा सुभानुः सुप्रभूतो होतादित्यस्य गता भवन्त्यतिथिर्दुरोणसत्सर्वे दुरोणसद् द्रवं सर्वे रसा विकर्षयति रश्मिर्विकर्षयति वह्निर्विकर्षयति वननं भवत्यश्वगोजा अद्रिगोजा धरित्रिगोजा सर्वे गोजा ऋतजा बहुशब्दा भवन्ति निगमो निगमव्याति भवत्यृषे निर्वचनाय ॥ २९ ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि षस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥

द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्त्तारौ दुष्कृतं पापं परिसारकमित्याचक्षते सुपर्णा सयुजा सखायेत्यात्मानं दुरात्मानं परमात्मानं प्रत्युत्तिष्ठति शरीर एव तज्जायते वृक्षं रक्ष शरीरं वृक्षं पक्षौ प्रतिष्ठापयति तयोरन्यद्भुक्त्वान्नमनश्नन्नन्यां सरूपतां सलोकतामश्नुते य एवं वेदान्नमनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३० ॥

आयाहीन्द्र पथिभिरीळितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व ।
तृप्तां जुहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव ॥

आगमिष्यन्ति शक्रो देवतास्त्रिभिस्तीर्थैभिः शक्रप्रतरैरीळितेभिस्त्रिभिस्तीर्थैर्यज्ञमिमं नो यज्ञभागमग्नीषोमभागाविन्द्रो जुषस्व तृप्तामेवं मातुलयोगकन्या भागं सर्तृकेव सा या देवतास्तास्तत्स्थाने शक्रं निदर्शनम् ॥ ३१ ॥

विप्रं विप्रासोऽवसे देवं मर्तास ऊतये ।
अग्निं गीर्भिर्हवामहे ॥

विप्रं विप्रासोऽवसे विदुर्वेद विन्दतेर्वेदितव्यं विमलशरीरेण वायुना विप्रस्तु हृत्पद्मनिलयस्थितमकारसंहितमुकारं पूरयेन्मकारनिलयं गतं विप्रं प्राणेषु बिन्दुसिक्तं विकासितं वह्नितेजःप्रभं कनकपद्मेष्वमृतशरीरममृतजातस्थितममृतवाचामृतमुखे वदन्ति । अग्निं गीर्भिर्हवामहे । अग्निं सम्बोधयेदग्निः सर्वा देवता इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३२ ॥

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।
स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥

जातवेदस इति जातमिदं सर्वं सचराचरं स्थित्युत्पत्तिप्रलयन्यायेनाच्छाय सुनवाम सोममिति प्रसवेनाभिषवाय सोमं राजानममृतमरातीयतो यज्ञार्थमिति स्मो निश्चये निदहाति दहति भस्मीकरोति सोमो ददादित्यर्थः । स नः पर्षदति दुर्गाणि दुर्गमनानि स्थानानि नावेव सिन्धुं यथा कश्चित्कर्णधारो नावेव सिन्धोः स्यन्दनान्नदीं जलदुर्गां महाकूलां तारयति दुरितात्यग्निरिति तानि तारयति । तस्यैषापरा भवति ॥ ३३ ॥

इदं तेऽन्याभिरसमानमाद्भिर्याः काश्च सिन्धुं प्रवहन्ति नद्यः ।
सर्पो जीर्णामिव त्वचं जहाति पापं सशिरस्कोऽभ्युपेत्य ॥

इदं तेऽन्याभिरसमानाभिर्याः काश्च सिन्धुं पतिं कृत्वा नद्यो वहन्ति सर्पो जीर्णामिव सर्पस्त्वचं त्यजति पापं त्यजन्त्याप आप्नोतेः । तासामेषा भवति ॥३४॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मा मृतात् ॥

त्र्यम्बको रुद्रस्तं त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिम् । सुगंधिं सुष्ठुगन्धिं पुष्टिवर्धनं पुष्टिकारकमिवोर्वारुकमिव फलं बन्धनादारोधनान्मृत्योः सकाशान्मुञ्चस्व मां कस्मादित्येषा परा भवति ॥ ३५ ॥

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्ताञ्छतमु वसन्तान् ।
शतमिन्द्राग्नी सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः ॥

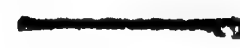
शतं जीव शरदो वर्धमान इत्यपि निगमो भवति । शतमिति शतं दीर्घमायुर्मरुत एना वर्धयन्ति शतमेनमेव शतात्मानं भवति शतमनन्तं भवति शतमैश्वर्यं भवति शतमिति शतं दीर्घमायुः ॥ ३६ ॥

मा ते राधांसि मा त ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन् ।
विश्वा च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥

मा च ते धामानि मा च ते कदा चनः सखिुः सर्वाणि प्रज्ञानान्युपमानाय मनुष्यहितोऽयमादित्योऽयमात्मा । अथैतदनुप्रवदन्त्यथैतं महान्तमात्मानमेषर्गणः प्रवदति वैश्वकर्मणे देवानां नु वयं जानानासदासीन्नो सदासीत्तदानीमिति च सैषात्मजिज्ञासा सैषा सर्वभूतजिज्ञासा ब्रह्मणः सार्ष्टिं सरूपतां सलोकतां गमयति य एवं वेद ॥ इति परिशिष्टम् ॥

निरुक्ते चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥

समाप्तं चेदं निरुक्तम् ॥

अथ निरुक्तस्य शुद्धाऽशुद्धपत्रम् ॥

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
३	१४	ज्ञरित्रे	नरित्रे
४	८	गायते	गायतेः
५	१	नैगमक्राण्डम्	नैगमकाण्डम्
७	२०	तस्मन्ना०	तस्मान्ना०
८	१७	तन्वं१	तन्वं१
९	४	यन्नाडवन्ति	यन्नाप्नुवन्ति
१३	३	वर्षकर्मणा	वर्षकर्मणा ।
१४	२१	प्रयस्वान्यस्त	प्रयस्वान्यस्तं
१५	६	किंचनाकम्	किंचनाकम्
२६	१७	वस्तोरश्विना।	वस्तोरश्विना
२९	९	प्राप्तेऽभाके	प्राप्तेऽभीके
३६	२२	कामना०	कामाना०
४०	१४	वस्त्रमथि	वस्त्रमथिं
६१	८	यक्ष्यम	यक्ष्यमे
६८	२६	वशागपने	वशागमने
७५	१०	द्विपदां	त्रिपदां
७७	२२	वृत्रहणां	वृत्रहणं
८३	८	समिद्धा	समिद्धो
८३	२४	य	ये
८४	१२	वृज्यते	वृज्यते
९४	२०	पश्म	पश्य
९४	२२	मुद्गिलो	मुद्गगिलो
१००	२२	नाभाकस्य	नाभाकस्य
१०१	२	मुपामुपो०	मपामुपो०
१०१	१०	शृणोतु	शृणोतु
१०२	३	समैन्धस्त०	समैन्धंस्त०

१०२	५	भबाति	भवति
१०२	६	वान्वद्वधानाँ	वान्वंद्वधानाँ
१०२	१३	प्रथमो	प्रथमो
१०३	१७	नो	नों
१०८	१२	बोर्जे	वाजें
११०	६	श्लोका	श्लोकों
११२	१३	सम्पिंषान्ति	सम्पिंषान्ति
११५	२०	सनवस्ते	सूनवस्ते
११७	४	अत्वरमापन्था	अत्वरमापापन्था
११९	२३	चद्रमाः	चन्द्रमाः
१२३	१३	मितिरादिव	मितरादिव
१२८	१७	वरुस्याग्नेः	वरुणस्याग्नेः
१२९	१८	ऐवंश्च	एवंश्च
१३२	२१	एकंपात्	एकंपात्
१४२	१५	स्नावनो	स्नाव्नो
१४२	२१	ग्रीवाभ्यादिशो	ग्रीवाभ्यादेशो
१४३	२१	आदित्यादै	आदित्यादै
१४४	२४	पदेन	पदेनं
१५०	८	रश्मिभिर्वस०	रश्मिर्वस०
१५०	१९	चाकशातित्या०	चाकशीतीत्या०
१५०	२२	तृप्तां	तृप्तां
१५१	२१	ऊर्वारुक०	उर्वारुक०

वैदिकयन्त्रालय अजमेर के पुस्तकों का सूचीपत्र और संक्षिप्त नियम।

(१) मूल्य रोक भेजकर मंगावें (२) रोक भेजने वालों को १०) रु० वा इस से अधिक पर २०) रु० सैकड़ा के हिसाब से कमीशन के पुस्तक अधिक भेजे जायंगे (३) डाक-महसूल वेदभाष्य छोड़कर सब से अलग लिया जायगा २) रु० वा इस से अधिक के पुस्तक रजिस्टरी कराकर भेजे जायंगे॥
(४) मूल्य नीचे लिखे पते से भेजें॥

ऋग्वेदभाष्य अंक १—१७१	५७)	
यजुर्वेदभाष्य सम्पूर्ण	२९)	

	मू०	डा०
ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका		
विना जिल्द की	२)	=)
,, जिल्द की	२॥)	।)
वर्णोच्चारणशिक्षा	/)	)॥
सन्धिविषय	।=)॥	)॥
नामिक	।=)॥	)॥
कारकीय	।/)	)॥
सामासिक	।=)॥	)॥
स्त्रैणताद्धित	१=)	/)
अव्ययार्थ	=)॥	)॥
सौवर	=)॥	)॥
आख्यातिक	१॥)	=)॥
पारिभाषिक	=)॥	)॥
धातुपाठ	।=)	)॥
गणपाठ	।/)	)॥
उणादिकोष	॥=)	/)
निघण्टु	।=)	)॥
अष्टाध्यायी मूल	।/)॥	)॥
संस्कृतवाक्यप्रबोध	=)	)॥
हवनमन्त्र	)॥	)॥
[illegible] के संक्षेप नियम	=)	)॥

	मू०	डा०
व्यवहारभानु	=)	)॥
भ्रमोच्छेदन	)॥	)॥
अनुभ्रमोच्छेदन	)॥	)॥
मेलाचांदापुर	/)	)॥
आर्योद्देश्यरत्नमाला	/)	)॥
गोकरुणानिधि	/)	)॥
स्वामीनारायणमतखण्डन गुजराती	)॥	)॥
वेदविरुद्धमतखण्डन	=)	)॥
स्वमन्तव्याऽमन्तव्यप्रकाश	)॥	)॥
शास्त्रार्थफीरोजाबाद	=)	)॥
शास्त्रार्थकाशी	/)	)॥
आर्य्याभिविनय	।)	)॥
,, जिल्द की	।=)	/)
वेदान्तिध्वान्तनिवारण	/)	)॥
भ्रान्तिनिवारण	/)।	)॥
पञ्चमहायज्ञविधि	=)॥	)॥
,, जिल्द की	।/)॥	/)
आर्यसमाज के नियमो-पनियम	)।	)॥
सत्यार्थप्रकाश	२।)॥	=)॥
,, जिल्द का	२।॥)	।)
संस्कारविधि	१॥)	=)
,, जिल्द की	१॥/)	=)

मैनेजर—वैदिकयन्त्रालय—अजमेर

ओ३म्

आर्य्यसमाज के नियम ॥

(१)—सब सत्यविद्या और जो पदार्थ विद्या से जाने जाते हैं उन सब का आदि मूल परमेश्वर है ॥

(२)—ईश्वर सच्चिदानन्दस्वरूप, निराकार, सर्वशक्तिमान्, न्यायकारी, दयालु, अजन्मा, अनन्त, निर्विकार, अनादि, अनुपम, सर्वाधार, सर्वेश्वर, सर्वव्यापक, सर्वान्तर्यामी, अजर, अमर, अभय नित्य, पवित्र और सृष्टिकर्ता है। उसी की उपासना करनी योग्य है ॥

(३)—वेद सत्यविद्याओं का पुस्तक है वेद का पढ़ना पढ़ाना और सुनना सुनाना सब आर्यों का परमधर्म है ॥

(४)—सत्यग्रहण करने और असत्य के छोड़ने में सर्वदा उद्यत रहना चाहिये ॥

(५)—सब काम धर्मानुसार अर्थात् सत्य और असत्य को विचार करके करने चाहिये ॥

(६)—संसार का उपकार करना इस समाज का मुख्य उद्देश्य है अर्थात् शारीरिक आत्मिक और सामाजिक उन्नति करना ॥

(७)—सब से प्रीतिपूर्वक धर्मानुसार यथायोग्य वर्तना चाहिये ॥

(८)—अविद्या का नाश और विद्या की वृद्धि करनी चाहिये ॥

(९)—प्रत्येक को अपनी ही उन्नति से सन्तुष्ट न रहना चाहिये किन्तु सब की उन्नति में अपनी उन्नति समझनी चाहिये ॥

(१०)—सब मनुष्यों को सामाजिक सर्वहितकारी नियम पालने में परतन्त्र रहना चाहिये और प्रत्येक हितकारी नियम में सब स्वतन्त्र रहें ॥